

Antropia³

Sociologie & psychologie

Humane wetenschappen

Maatschappij- en welzijnswetenschappen

Plantyn
Leer • Leef • Beleef

Surf naar com.uitgeverijaverbode.be/online.
Registreer je of meld je aan. Gebruik telkens
hetzelfde e-mailadres. Voer deze activatiecode in.

Bevestig de voorwaarden.

Let op: je kunt de code slechts één keer activeren
en hij geldt tot het einde van het schooljaar.

Nu heb je toegang tot de digitale versie van het
leerwerkboek, extra documenten en digitale
oefeningen.

GRATIS VERSIE. BEPERKTE EN GESLOTEN VERSPREIDING.

Dit leermiddel is een gratis versie die niet door Plantyn zal worden gecommmercialiseerd, alleen voor de bestemming is bestemd en in geen geval door deze laatste mag worden gereproduceerd of verspreid buiten de omgeving zoals omschreven door Plantyn. Plantyn behoudt zich alle rechten op dit punt uitdrukkelijk voor.

Inhoud

Hoofdstuk 1 – Inleiding

Hoofdstuk 2 – Ontwikkeling

- 1 **Ontwikkelingsfactoren**
- 2 **Ontwikkelingsfasen**
- 3 **Ontwikkelingsgebieden**

Hoofdstuk 3 – Prenatale ontwikkeling

- 1 **Fysieke ontwikkeling**
- 2 **Cognitieve ontwikkeling**
- 3 **Socio-emotionele ontwikkeling**

Hoofdstuk 4 – De baby

- 1 **Fysieke ontwikkeling**
- 2 **Cognitieve ontwikkeling**
- 3 **Socio-emotionele ontwikkeling**

Hoofdstuk 5 – De peuter

- 1 **Fysieke ontwikkeling**
- 2 **Cognitieve ontwikkeling**
- 3 **Socio-emotionele ontwikkeling**

Hoofdstuk 6 – De kleuter

- 1 **Fysieke ontwikkeling**
- 2 **Cognitieve ontwikkeling**
- 3 **Socio-emotionele ontwikkeling**

Hoofdstuk 7 – Het schoolkind

- 1 **Fysieke ontwikkeling**
- 2 **Cognitieve ontwikkeling**
- 3 **Socio-emotionele ontwikkeling**

Hoofdstuk 1: Inleiding

Psychologie is de wetenschap van het menselijke gedrag. Het object (= wat onderzocht wordt) van psychologie is dus het gedrag van de mens.

Sociologie is de wetenschap van het samenleven. Het object van sociologie is dus het gedrag van groepen mensen.

Zowel psychologie als sociologie bestuderen het gedrag van de mens, maar beide wetenschappen doen dat vanuit een ander standpunt.

Terwijl sociologen het groepsgedrag bestuderen (sociale wetenschappen), bestuderen psychologen het individuele gedrag (gedragswetenschappen).

Terwijl psychologen oorzaken van een bepaald gedrag zoeken in het psychische van een persoon (gedachten, gevoelens en motivaties), zoeken sociologen de oorzaken veeleer in de groep of in de maatschappij waartoe de persoon behoort.

1. Schematiseer de bovenstaande info over de verschillen tussen psychologie en sociologie.

Psychologie	Sociologie

Dat hetzelfde gedrag door de beide wetenschappen vanuit een ander standpunt wordt behandeld, wordt duidelijk met een concreet voorbeeld.

2. Lees de onderstaande artikels en beantwoord de bijbehorende vragen.

1

In de provincie Antwerpen is iedereen verplicht een mondkapje te dragen in de publieke ruimte. Op andere plekken in België geldt die verplichting vaak op openbare plekken waar anderhalve meter afstand houden niet mogelijk is, zoals drukke winkelgebieden. Is die verplichting wel verstandig? En wat zijn de psychologische effecten van het langdurig dragen van een mondkapje? 'Iedereen zal anders op de mondkapjesplicht reageren', legt Arie Dijkstra, hoogleraar sociale psychologie van gezondheid en ziekte (Rijksuniversiteit Groningen), uit.

Er zitten wel degelijk psychologische voordelen aan de verplichting. 'Als je bijvoorbeeld bang bent om besmet te raken, kan het dragen van een mondkapje die dreiging verminderen. En als je zelf geen angst voelt, kan het dragen van een mondkapje ook voor een verantwoordelijkheidsgevoel zorgen. Dat werkt eveneens belonend', meent Dijkstra.

Bercht, A. (2020, 30 juli). Even wennen, maar mondkapjes worden heel normaal. www.eoswetenschap.eu

Sociologen schrijven al decennia dat mondkapjes in de hoofden van mensen meer bieden dan zomaar bescherming. In Azië gingen ze begin vorige eeuw massaal dragen om aan te geven: kijk eens hoe medisch modern we zijn. En als amulet: Chinese dragers lieten hun mondkapjes bedrukken met beschermende tempelspreuken.

Tijdens de SARS-uitbraak van 2002 werden mondkapjes in Azië een 'sociaal ritueel', constateerde socioloog Peter Baehr enkele jaren geleden in een essay over 'maskercultuur'. Wie er geen droeg, was een paria, een asociaal die kennelijk lak had aan anderen. 'Het mondkapje symboliseerde een gedragsregel', aldus Baehr. 'Namelijk, een verplichting om de gemeenschap te beschermen.'

Keulemans, M. (2020, 30 april). Waarom mondkapjes zo aantrekkelijk zijn, terwijl dagelijks gebruik weinig zin heeft. www.volkskrant.nl

- Welk gedrag wordt in beide tekstfragmenten behandeld?

.....

.....

- Welke oorzaak wordt vanuit de psychologie gegeven voor dat gedrag?

.....

.....

- Welke oorzaak wordt vanuit de sociologie gegeven voor dat gedrag?

.....

.....

Hoofdstuk 2: Ontwikkeling

1 Ontwikkelingsfactoren

Als je door oude fotoalbums bladert, zie je hoe je veranderd bent in de loop van de tijd. Toen je één was, kroop je nog rond en was je geboeid door de inhoud van de keukenkasten. Toen je tweeënhalf was, was je misschien een onuitstaanbare peuter die de hele supermarkt bij elkaar schreeuwde als je je zin niet kreeg. Toen je zes was, leerde je letter voor letter lezen. De voorbije jaren werden je broeken plots te kort en was je moeder opeens de kleinste in huis. Voortdurend ben je in ontwikkeling.

Ontwikkeling betekent verandering. Zowel je lichaam als je gedrag verandert in de loop van je hele leven.

De ontwikkeling van een mens wordt bepaald door de combinatie van twee factoren:

- erfelijkheid of *nature* (= aangeboren, aanleg)
- omgeving of *nurture* (= aangeleerd, opvoeden)

1.1 Erfelijkheid of *nature*

Het feit dat je groot, klein, dik, dun, lang, kort, roodharig of blond bent, is voor een groot deel bepaald door erfelijke factoren. Erfelijke eigenschappen krijg je van je ouders mee via de genen. Ze zijn dus aangeboren. Het gaat om fysieke kenmerken, zoals je lichaamslengte of de kleur van je ogen, maar ook om psychische eigenschappen, zoals talent voor wiskunde of bepaalde persoonlijkheidstrekken, zoals verlegenheid.

Die aangeboren kenmerken komen tot uiting via groei en rijping. Groei betekent dat je lichaam zich ontwikkelt. Als gevolg van de groei treedt er rijping op: je kunt op een hoger niveau functioneren. Bijvoorbeeld: de lichamelijke ontwikkeling van de beenspieren van een baby (groei) zorgt ervoor dat het kind in staat is om te kruipen en te stappen (rijping). Groei en rijping zijn als het ware voorgeprogrammeerd. Het staat min of meer vast dat we rond ons zesde jaar onze melktanden beginnen te verliezen, dat we in de puberteit interesse krijgen in seksualiteit, dat ons geheugen op oudere leeftijd iets minder sterk wordt ...

1.2 Milieu of *nurture*

Omgeving of *nurture* zijn de invloeden die je in de loop van je leven ondergaat: de opvoeding die je van je ouders krijgt, alles wat je op school leert, de invloeden van vrienden, buren, je collega's, de cultuur waarin je leeft ... Je ontwikkelt je dus deels door te leren. En dat doe je niet alleen op school.

Je leert minstens evenveel van je ouders, van vrienden, van tv en internet. Zo ontwikkel je bv. een interesse in reizen, omdat je met je ouders elk jaar een ander land bezoekt. Of je ontwikkelt een bepaalde muzikale voorkeur, doordat een vriend je meeneemt naar een festival.

Je ontwikkeling is het gevolg van een combinatie van erfelijkheid en omgeving, met andere woorden van rijping en leren.

Bijvoorbeeld: een leerling wordt goed in wiskunde omdat hij er talent voor heeft (erfelijkheid) en omdat de leerkracht het goed uitlegt (omgeving).

Een baby leert praten omdat hij het aangeboren talent heeft om taal te leren (erfelijkheid) en omdat zijn ouders veel tegen hem praten (opvoeding).

Nadat Sven Nys er een prachtige wielercarrière heeft opzitten, treedt zijn zoon Thibau in zijn voetsporen. Ze vormen een mooi voorbeeld van hoe *nature* en *nurture* de ontwikkeling bepalen: Thibau heeft ongetwijfeld de uitstekende rennersgenen van zijn vader meegekregen, maar dat talent kwam pas naar boven omdat hij door zijn omgeving werd gestimuleerd.

1. Schrap wat niet past.

- Laura en Sara zijn een eeneiige tweeling. Ze hebben dus dezelfde genen. Ze werden ter adoptie afgestaan en zijn sinds hun geboorte in aparte gezinnen opgegroeid. Toen ze twaalf jaar waren, namen onderzoekers van allebei een intelligentietest af. Laura en Sara bleken hetzelfde IQ te hebben. Dat wijst erop dat intelligentie vooral door *erfelijkheid / milieu* bepaald wordt.
- Laura en Sara kregen ook enkele taaltests voorgelegd. Op dat vlak waren de resultaten opvallend verschillend. Dat wijst vooral op de invloed van *erfelijkheid / milieu* bij talenkennis.

2 Ontwikkelingsfases

Alle mensen maken ongeveer dezelfde ontwikkeling door. Daardoor kun je het leven in een aantal ontwikkelingsfases indelen. In elk van die fases treden er bij de meeste mensen gelijkaardige veranderingen op. Ontwikkelingspsychologen spreken van zogenaamde gevoelige periodes, waarin iemand beter in staat is om iets nieuws te leren.

2. Illustreer die gevoelige periodes met een voorbeeld.

.....

.....

.....

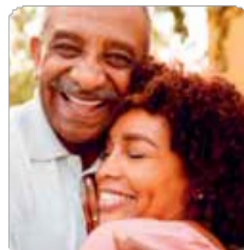
.....

Volgens Robert Havighurst (1900-1991) moet een mens in elke levensfase enkele specifieke ontwikkelingstaken uitvoeren. Slaagt een persoon in die taken, dan heeft hij veel kans om gelukkig te worden en aanvaard te worden door de samenleving. Hij is dan klaar om zich verder te ontwikkelen.

Drie soorten veranderingen bepalen de ontwikkelingstaken in een bepaalde leeftijdsfase:

- de lichamelijke rijping (biologisch);
- de persoonlijke ontwikkeling (psychisch);
- de groeiende verwachtingen van de maatschappij (sociaal).

Ontwikkelingsfase	Leeftijd
Prenatale fase	Bevruchting-geboorte
Baby	0-1 jaar
Peuter	1-3 jaar
Kleuter	3-6 jaar
Schoolkind	6-12 jaar
Adolescentie	12-20 jaar
Vroege volwassenheid	20-30 jaar
Middenvolwassenheid	30-65 jaar
Late volwassenheid	65- ... jaar

Iedereen doorloopt de verschillende fases en ontwikkelt zich dus op ongeveer dezelfde manier. Maar we doen dat niet allemaal even snel. Niet iedereen staat op dezelfde leeftijd even ver in zijn/haar ontwikkeling.

Bijvoorbeeld: Lukas en Geike zijn allebei tweeënhalf jaar. Geike is al zindelijk, Lukas nog lang niet.

3. Geef voorbeelden waaruit blijkt dat niet iedereen zich even snel ontwikkelt.

.....

.....

.....

.....

De leeftijden in het overzicht zijn dus geen vaststaande grenzen. Het zijn de gemiddelde leeftijden waarop iemand van de ene fase naar een volgende overgaat.

Zeker vanaf de volwassenheid wordt het moeilijk om de leeftijdsgrenzen van de verschillende fases te bepalen.

3 Ontwikkelingsgebieden

Als je jezelf vandaag vergelijkt met jezelf als tienjarige, merk je heel wat veranderingen op. Je bent ontwikkeld op verschillende vlakken. We spreken ook over ontwikkelingsgebieden.

We maken een onderscheid tussen drie grote gebieden:

- de fysieke ontwikkeling;
- de cognitieve ontwikkeling;
- de socio-emotionele ontwikkeling.

De drie gebieden komen overeen met de drie belangrijke aspecten van het menselijke gedrag: we bewegen, we denken en voelen, en we gaan om met anderen. Die drie grote gebieden kunnen we op hun beurt onderverdelen in een aantal deelgebieden.

3.1 Fysieke ontwikkeling

De lichamelijke ontwikkeling is de ontwikkeling van het menselijk lichaam van foetus tot volwassenheid. We onderscheiden twee deelgebieden.

3.1.1 Ontwikkeling van de lichaamsbouw

In de loop van ons leven groeit en verandert ons lichaam. Als kind worden we groter en sterker. Op latere leeftijd veroudert het lichaam en verliezen we lenigheid en kracht.

De ontwikkeling van ons lichaam wordt bestudeerd in de biologie. Voor een (ontwikkelings)psycholoog is het nuttig om kennis te hebben van de lichamelijke ontwikkeling, omdat die lichamelijke veranderingen gevolgen kunnen hebben voor het gedrag.

4. Geef een concreet voorbeeld waaruit blijkt dat lichamelijke veranderingen gevolgen kunnen hebben voor het gedrag.

.....

.....

.....

.....

3.1.2 Sensomotorische ontwikkeling

Heel vaak gebruiken we onze zintuigen (vooral het zicht) tijdens het bewegen. Dan spreken we over sensomotoriek.

- **Sensoriek**
Sensoriek verwijst naar de werking van de zintuigen.
Bijvoorbeeld: een pasgeboren baby kan maar ongeveer 30 cm ver scherp zien; bij veel ouderen gaan het gehoor en het zicht minder goed werken.
- **Grove motoriek**
Grove motoriek betreft bewegingen met grote delen van het lichaam (benen, armen, romp).
Bijvoorbeeld: leren stappen, springen, fietsen.
- **Fijne motoriek**
Fijne motoriek zijn bewegingen met de hand en vingers.
Bijvoorbeeld: een blokje leren vasthouden, typen, een fles opendraaien.

Als we onze fijne motoriek gebruiken, maken we heel vaak gebruik van oog-handcoördinatie: de samenwerking tussen het zicht en handbewegingen.
Bijvoorbeeld: leren tekenen, een draad door een naald steken.

3.2 Cognitieve ontwikkeling

Cognitieve ontwikkeling betreft het verstand of de informatieverwerking door de hersenen. We onderscheiden een aantal deelgebieden.

3.2.1 Geheugen

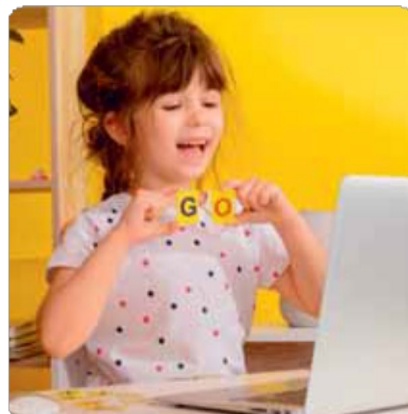
In het geheugen wordt informatie opgeslagen. Die informatie kan iemand zich herinneren.

- Kortetermijngeheugen
We gebruiken het kortetermijngeheugen voor informatie die we korte tijd onthouden: van enkele seconden tot enkele uren.
Bijvoorbeeld: een boodschappenlijstje onthouden.
- Langetermijngeheugen
We gebruiken het langetermijngeheugen voor informatie die we lange tijd onthouden: van enkele dagen tot een heel leven lang.
Bijvoorbeeld: de verjaardagen van je gezinsleden onthouden.

3.2.2 Taal

We gebruiken woorden om te communiceren met anderen.

- Passieve taal
We leren taal te begrijpen die een ander gebruikt: luisteren, lezen.
Bijvoorbeeld: een baby begrijpt wat mama bedoelt als ze 'nee' zegt.
- Actieve taal
We leren zelf taal te gebruiken: spreken, schrijven.
Bijvoorbeeld: Een peuter die 'wil niet' zegt als mama hem naar bed brengt.

3.2.3 Waarneming

Met waarneming geven we betekenis aan zintuiglijke informatie. We herkennen wat we zien, horen, voelen.

Bijvoorbeeld: de geur van frietjes herkennen, het verschil herkennen tussen de hoofdletters 'D' en 'B'.

3.2.4 Denken

Door te denken kunnen we problemen oplossen, krijgen we inzicht in wat er gebeurt en ontwikkelen we nieuwe ideeën.

Bijvoorbeeld: een puzzel maken, een IQ-test invullen, begrijpen hoe een machine werkt of er zelf een bedenken.

3.3 Socio-emotionele ontwikkeling

De socio-emotionele ontwikkeling omvat drie deelgebieden.

3.3.1 Sociale ontwikkeling

De sociale ontwikkeling verwijst naar hoe mensen met elkaar omgaan.

Bijvoorbeeld: een peuter kan nog niet samenspelen met een leeftijdsgenootje. Hij kan zijn speelgoed nog niet delen. Een kleuter leert 'dank u wel' zeggen als hij iets krijgt. Een tiener leert zich losmaken van zijn ouders.

3.3.2 Affectieve of emotionele ontwikkeling

De emotionele ontwikkeling betreft de gevoelens of emoties van mensen.

Bijvoorbeeld: een peuter leert de emoties schaamte en jaloezie kennen. Een tiener wordt voor het eerst echt verliefd.

5. Hoe beïnvloeden de sociale ontwikkeling en de emotionele ontwikkeling elkaar? Geef enkele voorbeelden.

.....

.....

3.3.3 Morele ontwikkeling

Tijdens hun opvoeding leren kinderen wat waardevol en belangrijk is in het leven. Ze krijgen een besef van goed en kwaad. Ze vormen een geweten.

Bijvoorbeeld: weten dat je niet mag stelen, bereid zijn anderen te helpen.

Hoewel we de ontwikkelingsgebieden los van elkaar bestuderen, ontwikkelen mensen zich op verschillende gebieden tegelijk. De evolutie op één vlak kan een grote invloed hebben op een ander gebied.

Enkele voorbeelden:

- Een kind dat leert kruipen (motorische ontwikkeling), kan nu actief contact leggen met zijn ouders (sociale ontwikkeling).
- Voor een kind met een auditieve beperking (sensorische ontwikkeling) is het moeilijker om taal te leren (cognitieve ontwikkeling). Dat beïnvloedt dan weer de manier waarop het met andere kinderen leert samenspelen (sociale ontwikkeling).

Test jezelf

1. Lees de tekst. Beantwoord de vragen.

Leon (1) probeert sinds kort zonder hulp te stappen. Wanneer hij naar zijn oudere broer in de speelkamer probeert te lopen, valt hij om. Leon begint te huilen, niet omdat hij pijn heeft, wel omdat hij boos is: hij is gefrustreerd dat het stappen nog niet goed wil lukken.

Als pasgeboren baby was het al duidelijk: Leon is erg temperamentvol. Gewoon even rustig in het park liggen of een dutje doen? Nee, Leon verkende liever de wereld rondom hem en wanneer hij zijn zin niet kreeg, dan volgde er ongetwijfeld een hysterische huilbui.

Nu hij wat ouder is, proberen zijn ouders hem dan ook zoveel mogelijk te sturen en te stimuleren, zodat hij weet wat de grenzen zijn. Is hij flink, dan belonen ze hem. Begint hij boos met speelgoed te gooien, dan wordt hij gestraft.

- Welke factoren beïnvloeden de ontwikkeling van Leon? Geef telkens een voorbeeld uit de tekst.

.....

.....

- Van welke wisselwerking tussen ontwikkelingsgebieden is er sprake in de tekst?

.....

.....

2. Leg kort uit waarom je denkt dat de onderstaande uitspraak onder *nature*, *nurture* of beide thuishoort.

Over de vraag welke van de twee een grotere rol speelt in menselijke eigenschappen, erfelijkheid of de omgeving: 'Wanneer we alle eigenschappen samen nemen is de gemiddelde bijdrage van erfelijkheid 49 % en 51 % is omgeving', aldus Posthuma.

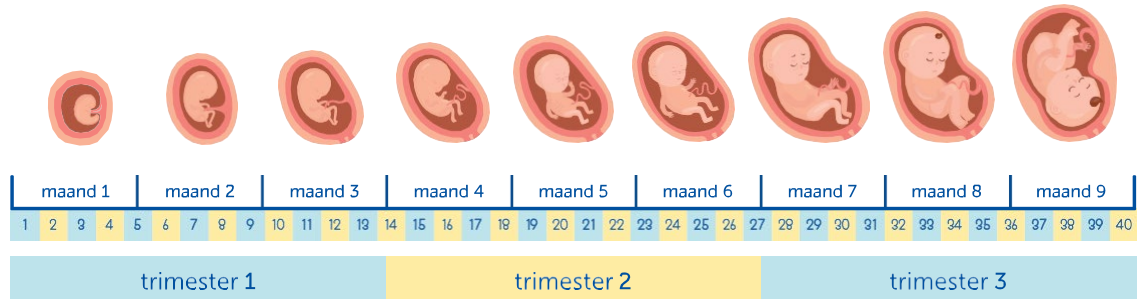
Grootste tweelingstudie ooit geeft betrouwbaardere kennis over erfelijkheid (2015, 18 mei). www.vu.nl

.....

.....

Hoofdstuk 3: Prenatale ontwikkeling

Ontwikkeling van het embryo

Het voorvoegsel 'pre' verwijst naar 'voor'. 'Nataal' verwijst naar de geboorte. De prenatale ontwikkeling is met andere woorden de ontwikkeling van een baby in de baarmoeder, voor hij geboren is. Die periode start wanneer de eicel bevrucht wordt door de zaadcel. De bevruchte eicel wordt zygote genoemd. De prenatale fase eindigt bij de geboorte. Een zwangerschap duurt dus 38 weken, geteld vanaf de conceptie of bevruchting. In de praktijk wordt er echter gerekend vanaf de eerste dag van de laatste menstruatie en duurt een zwangerschap dus 40 weken. De zwangerschap van een vrouw en de bijbehorende ontwikkeling van de baby wordt in drie trimesters ingedeeld.

1 Fysieke ontwikkeling

Al vanaf het begin van de zwangerschap liggen alle genetische eigenschappen van de baby vast: het geslacht, de kleur van de haren en ogen ... Rond de vijfde week begint het onderscheid tussen het hoofd, de delen van het gezichtje en de romp met armen en benen zichtbaar te worden. Het hoofd is in die fase in verhouding met de rest van het lichaam wel nog veel groter. Ook start de ontwikkeling van de belangrijkste organen. Vanaf de achtste week van de zwangerschap spreken we niet langer van een embryo, maar van een foetus.

Tijdens het middelste trimester zijn de organen volledig ontwikkeld. Botten vervangen het kraakbeen in de ledematen van de foetus. Bovendien gaan de zenuwen de spieren steeds beter aansturen. Daardoor heeft de foetus een betere controle over zijn bewegingen. Het is dan ook rond die periode dat de meeste mama's de buikbaby voor het eerst echt voelen schoppen. Die bewegingen spelen een grote rol in de ontwikkeling van de foetus: ze bepalen namelijk zijn bouw en flexibiliteit.

De laatste drie maanden zal de foetus voornamelijk in gewicht toenemen (hij wordt vier keer zo zwaar) door grote reserves (o.a. babyvet) aan te leggen. Zo bereidt hij zich voor op de overgang van de baarmoeder naar de buitenwereld. Vanaf het moment dat de navelstreng wordt doorgesneden, komt de baby namelijk plots zonder de directe toevoer van voedingsstoffen en heeft hij die reserves nodig om de overgang te overleven. Daarnaast verandert de pasgeboren baby gedurende de eerste maanden enorm snel. Die reserves in combinatie met de (moeder)melk zijn noodzakelijk om de groei te ondersteunen.

2 Cognitieve ontwikkeling

Niet alleen het lichaam van de foetus ontwikkelt in hoog tempo, ook in zijn hoofd gebeurt veel. Tijdens het eerste trimester van de zwangerschap, in de derde week, wordt het brein gevormd. Hoewel er heel veel vastligt in je DNA, zijn er tal van factoren die invloed hebben op de ontwikkeling van de hersenen, zoals de gezondheid van en zelfs de interactie met de moeder. De hormonen van de moeder bepalen namelijk mee de genetische basis van de hersenen. Wanneer een toekomstige moeder onder stress staat, kan dat daarom schadelijke gevolgen hebben op de hersenontwikkeling van haar foetus. Ook alcohol, drugs- en medicatieconsumptie spelen een belangrijke rol in de cognitieve ontwikkeling. Zelfs kleine hoeveelheden hebben gedurende de vroege stadia van de foetus een grote impact op de ontwikkeling van het zenuwstelsel, waartoe de hersenen behoren.

Gedurende deze periode wordt de basis van de socio-emotionele ontwikkeling van de ongeboren baby gevormd. Geuren en geluiden, zoals de stem en de hartslag van de moeder en vader, muziek ... zal hij zich na de geboorte kunnen herinneren, wanneer hij er opnieuw mee in aanraking komt. Hij slaat nu al informatie op die hij later weer gebruikt. Een foetus kan met andere woorden leren uit die vroegste ervaringen. Dat betekent ook dat ouders al tijdens de zwangerschap de ontwikkeling van de hersenen kunnen stimuleren.

3 Socio-emotionele ontwikkeling

Als ouder contact maken met je ongeboren baby heeft niet enkel het voordeel dat de hersenontwikkeling gestimuleerd wordt. Het zorgt er ook voor dat de ouder een band krijgt met zijn of haar baby en een goede basis legt voor een veilige hechting. Een ander voordeel is dat de ouder stilaanzijn baby leert kennen. Zo zal een temperamentvolle baby meer reageren via beweging op aanrakingen van de buik vande moeder.

Een ongeboren baby neemt bovendien de stemming van de moeder waar. Zo zal hij aan haar stem kunnen horen of ze vrolijk is en merkt hij aan haar verhoogde hartslag dat ze stress heeft. Dat heeft tot gevolg dat de hartslag van de foetus ook zal stijgen en het stresshormoon, cortisol, via de placenta bij hem terechtkomt.

Test jezelf

Bij welk ontwikkelingsgebied horen de onderstaande begrippen?

genetische eigenschappen / veilige hechting / band tussen ouder en kind / leren uit vroegste ervaringen / orgaanontwikkeling / gewichtstoename / herinnering aan geuren en kleuren / waarneming van stemming bij moeder / ontwikkeling van hersenen

Fysieke ontwikkeling	Cognitieve ontwikkeling	Socio-emotionele ontwikkeling

Hoofdstuk 4: De baby

1 Fysieke ontwikkeling

De pasgeboren baby kan zijn bewegingen niet controleren. Soms spartelt hij in het wilde weg met zijn armpjes en beentjes. Maar stapje voor stapje krijgt de baby controle over zijn spieren.

Wat grove motoriek betreft, zien we dat de spieren bovenaan in het lichaam eerder tot ontwikkeling komen dan die onderaan: we zien een evolutie van hoofd naar benen. Zo krijgt de baby eerst controle over zijn nekspieren, dan volgen de schouder spieren, daarna de rugspieren en ten slotte de beenspieren.

Wat fijne motoriek betreft, zien we een ontwikkeling van dicht bij de romp naar de vingertoppen. Eerst leert de baby de armen bewegen, later de polsen en handen, en ten slotte de vingers.

1. Duid de richting van de ontwikkeling van de grove en fijne motoriek met pijltjes aan op de afbeelding.

We kunnen de ontwikkeling van de motoriek indelen in vier fases van elk ongeveer drie maanden.

0 tot 3 maanden: het kijkstadium

De baby leert spieren van het gezicht (zoals de ogen) en de nek gebruiken. Zo leert hij bewegende voorwerpen of personen volgen met zijn ogen. De nek wordt sterker, zodat het kind vanuit buiklig zijn hoofdje rechtop kan houden. Zo kan hij beter rondkijken.

4 tot 6 maanden: het grijpstadium

Het kind leert schouders en armen gebruiken. Het leert ook grijpen: met zijn handen reiken naar voorwerpen en ze vastnemen. Dat is het begin van de oog-handcoördinatie. In buiklig kan het kind steunen op de ellebogen. Rond 5 maanden kan het vanop zijn buik naar zijn rug rollen. Het kind kan rechtop blijven zitten als het voldoende steun heeft, zoals in een kinderstoel. Aan het einde van deze fase leert het kind ook rollen van ruglig naar buiklig.

7 tot 9 maanden: het zitstadium

Het kind leert zitten zonder dat het steun nodig heeft. Het heeft nu de handjes vrij en kan dus vlotter beginnen te spelen.

10 tot 12 maanden: het kruipstadium

Het kind leert kruipen en zich rechtekken. Het leert staan en stappen met de steun van een meubel of een volwassene. Beetje bij beetje leert het stappen zonder steun, al gebeurt dat vaak pas na 12 maanden. Ook de vingers worden beter beheerst. Rond 11 maanden kan de baby de pincetgreep toepassen: kleine spulletjes vastnemen tussen duim en wijsvinger.

De oog-handcoördinatie wordt meer en meer verfijnd: sommige baby's kunnen nu zelf een lepel naar de mond brengen, een blokje op een ander blokje plaatsen, potjes in elkaar zetten ...

Vanaf 12 maanden: het loopstadium

Het kind leert zelfstandig stappen.

2. Voor welke leeftijd is het volgende speelgoed geschikt? Leg telkens uit waarom.

2 Cognitieve ontwikkeling

De eerste fase van de cognitieve ontwikkeling noemt Piaget de sensomotorische fase (0 tot 2 jaar).

De cognitieve ontwikkeling van baby's wordt voor een groot deel bepaald door hun sensorische en motorische mogelijkheden: baby's leren door waar te nemen en al doende. Echt denken komt er nog nietaan te pas.

Piaget verdeelt de sensomotorische fase nog eens in een aantal stappen.

0 tot 1 maand: reflexhandelingen

De bewegingen zijn grotendeels beperkt tot de babyreflexen. Toch zien we de eerste vormen van adaptatie: een baby zuigt bijvoorbeeld eerst aan de borst, maar leert zijn manier van zuigen aanpassen aan een fles of een fopspeentje.

1 tot 4 maanden: primaire circulaire reacties

De baby leert eenvoudige bewegingen maken en voert die telkens opnieuw uit, omdat ze hem een aangenaam gevoel geven. Hij leert zijn eigen lichaam gebruiken: duimzuigen, handjes openen en sluiten, geluiden maken met de lippen ... De eerste keer dat de baby zo'n handeling uitvoert, doet hij dat puur toevallig. Als de handeling hem een prettig gevoel geeft, zal hij die proberen te herhalen. Zo zal de baby het toevallige zuigen op zijn handje blijven herhalen, omdat hij dat prettig vindt. Of hij opent en sluit zijn handje telkens opnieuw.

Door accommodatie en assimilatie zullen die handelingen steeds beter worden uitgevoerd. Zo zal een baby van 4 maanden veel gericht naar een speeltje kunnen slaan dat boven hem hangt dan een baby van 2 maanden.

4 tot 8 maanden: secundaire circulaire reacties

De baby kan nu beter rondkijken en grijpen met de handen. De oog-handcoördinatie werkt dus vlotter. Hij kan daardoor beter voorwerpen grijpen en manipuleren. In deze periode herhaalt de baby toevallige handelingen, omdat ze iets teweegbrengen in de buitenwereld. Hij ontdekt dat zijn handelingen een effect hebben. Zo zal een kind bijvoorbeeld graag twee stukken speelgoed tegen elkaar slaan, omdat het een hels lawaai maakt.

3. Wat is typisch speelgoed voor deze fase?

8 tot 12 maanden: intentioneel handelen

Intentioneel handelen betekent doelbewust handelen. Vanaf nu verricht de baby een bepaalde handeling, omdat hij weet wat erop zal volgen. Zijn handelingen zijn dus geen toeval meer. Je kunt het beschouwen als een eerste vorm van 'denken': het kind bedenkt een manier om zijn problemen op te lossen. Zo zal een baby heel luid krijsen, omdat hij weet dat er dan een volwassene komt kijken. Of wanneer hij een leuk stuk speelgoed op tafel ziet liggen, zal hij het doelbewust proberen te grijpendoor aan het tafelkleed te trekken.

Rond 8 maanden ontstaat, volgens Piaget, objectpermanentie. Dat betekent dat de baby beseft dat voorwerpen en personen blijven bestaan, ook al zijn ze niet aanwezig of zichtbaar. Dat is een belangrijke stap in de ontwikkeling van het geheugen. Je merkt dat bijvoorbeeld als de baby een koekje laat vallen terwijl hij op zijn stoel zit. Jongere baby's kijken niet meer om naar het koekje, maar vanaf ongeveer 8 maanden zal de baby naar beneden kijken, omdat hij beseft dat het koekje daar ergens moet liggen.

Vanaf deze leeftijd vinden baby's geheugenspelletjes heel plezierig:

- kiekeboespelletjes: je wegstoppen en tevoorschijn komen, je handen voor de ogen houden en weer wegdoen, een doekje op het hoofdje van de baby leggen tot hij het wegtrekt ...
- verstoppelletjes: speelgoed wegstoppen onder een doek of in een doosje en kijken of de baby het terugvindt ...

12 tot 18 maanden: tertiaire circulaire reacties

Piaget rekent de vroege peuterperiode tot de sensomotorische fase. Na 12 maanden begint het kind volop te experimenteren. Hij herhaalt nog altijd handelingen, maar brengt er variatie in, op zoek naar nieuwe effecten. Hij 'onderzoekt' bijvoorbeeld welke geluiden hij allemaal kan produceren als hij met verschillende voorwerpen op tafel klopt. Of hij vult potjes met zand, water, kruimeltjes ... Het kind heeft een sterke exploratiedrang: hij wil volop de omgeving verkennen.

4. Wat is typisch speelgoed voor deze fase?

Na deze fase leert het kind echt denken en hoeft hij niet alles meer eerst uit te proberen. Dat is het einde van de sensomotorische fase.

5. Vul in op de juiste plaats in de tabel hieronder. Kies uit de volgende antwoorden:

secundaire circulaire reacties / acties op eigen lichaam gericht / acties op buitenwereld gericht / uitproberen welke blokjes op elkaar kunnen staan / reflexhandelingen / variatie in de handelingen / intentioneel handelen / doekje wegtrekken om speeltje terug te vinden / automatische reactie op een prikkel / schudden met een rammelaar / actie omdat baby weet wat het gevolg zal zijn / zuigreflex / primaire circulaire reacties / duimzuigen / tertiaire circulaire reacties

0 tot 1 maand	
naam van de fase	
soort handelingen	
voorbeeld	

1 tot 4 maanden	
naam van de fase	
soort handelingen	
voorbeeld	

4 tot 8 maanden	
naam van de fase	
soort handelingen	
voorbeeld	

8 tot 12 maanden	
naam van de fase	
soort handelingen	
voorbeeld	

12 tot 18 maanden	
naam van de fase	
soort handelingen	
voorbeeld	

3 Socio-emotionele ontwikkeling

3.1 Theorie van Erikson

De mens zit vol tegenstrijdigheden. Het ene moment ben je vriendelijk en lief, maar even later gedraag je je jaloers of egoïstisch. We maken met andere woorden geregeld innerlijke psychische conflicten mee. Maar we ervaren ook spanningen tussen onszelf en onze sociale omgeving. Wat jij wilt, komt niet altijd overeen met wat de anderen van je willen.

De Duits-Amerikaanse psycholoog Erik Erikson (1902-1994) bouwde een theorie op over hoe dergelijke tegenstellingen een rol spelen in onze socio-emotionele ontwikkeling. Volgens hem krijgt de mens in elke fase van het leven met nieuwe uitdagingen te maken. In elke fase maken we een crisis door die typisch is voor die bepaalde leeftijdsfase. In elke crisis moet de mens een evenwicht zoeken tussen twee tegengestelde gevoelens. We spreken over twee polen of uitersten: een positieve en een negatieve pool. Hoe anderen met de persoon omgaan, heeft vaak een grote invloed op de afloop van de crisis.

De crisis kan op twee manieren aflopen. Bij een succesvolle uitkomst van het conflict heeft de persoon de positieve pool in zich opgenomen. Hij heeft iets belangrijks bijgeleerd dat hij in de volgende fases van zijn leven nog nodig zal hebben. Hij is psychisch gegroeid en beter in staat met toekomstige problemen om te gaan. Stap voor stap verwerft hij een identiteit die in harmonie is met de sociale omgeving.

Bij een niet-succesvolle uitkomst blijft de persoon hangen in de negatieve pool. Hij zal misschien de rest van zijn leven problemen hebben, doordat de vaardigheid ontbreekt die hij in die fase had moeten verwerven.

Erikson deelt de socio-emotionele ontwikkeling in acht fases in. We bestuderen die fases in de volgende hoofdstukken.

Leeftijd	Positieve pool	Negatieve pool
Baby	Vertrouwen	Wantrouwen
Peuter	Zelfstandigheid	Schaamte en twijfel
Kleuter	Initiatief	Schuld
Schoolkind	Activiteit	Minderwaardigheid
Adolescent	Identiteit	Identiteitsverwarring
Jongvolwassene	Intimiteit	Isolement
Middenvolwassene	Generativiteit	Stagnatie
Laatvolwassene	Integriteit	Wanhoop

3.2 Van allemansvriend naar moederskindje

Centraal in de socio-emotionele ontwikkeling van de baby staat het ontstaan van hechting. Hechting is de sterke emotionele band tussen twee mensen, zoals tussen moeder en kind. Een hechte band geeft ons een gevoel van veiligheid en nabijheid.

John Bowlby (1907-1990) was een Britse psycholoog die de hechting bij de mens onderzocht. Hij beschreef een aantal fases in de ontwikkeling van de hechting.

Pasgeborene: huilen en lichaamscontact

Een pasgeboren baby kan nog niet zoveel, maar beschikt wel over enkele trucjes om de aandacht van zijn verzorgers te trekken. Enerzijds heeft hij een heel schattig uiterlijk (groot voorhoofd, bolle wangen, grote ogen en kleine neus), waar volwassenen zich toe aangetrokken voelen.

Anderzijds heeft hij een heel duidelijk communicatiemiddel: huilen. Daarmee laat hij merken dat er iets scheelt: honger, buikkrampjes of de behoefte om te worden vastgenomen. De baby heeft een grote behoefte aan lichaamscontact.

De ouders kunnen daarvoor zorgen door veel te knuffelen, door een draagzak te gebruiken, door babymassage enzovoort.

6 weken tot 6 maanden: sociale glimlach

Het kind toont zijn eerste echte glimlach rond 6 weken. We spreken over de sociale glimlach: het kind lacht terwijl het naar iemands gezicht kijkt. Het lacht op dat moment naar iedereen, bekend of onbekend. Het voelt zich bij iedereen goed. Het zit graag bij mama op schoot, maar even graag bij oma, de babysit of een toevallige bezoeker. Beetje bij beetje begint het een voorkeur voor bepaalde personen te ontwikkelen: wie het best voor hem zorgt en het leukst met hem speelt.

Vanaf 6 maanden: groeiende hechting

Meer en meer krijgt de baby een afkeer van minder bekende mensen en wil hij enkel nog bij geliefde personen zijn. Hij voelt zich met bepaalde personen erg verbonden. Eerst heeft het kind één of twee hechtingsfiguren (meestal mama en/of papa). Later kunnen er enkele bij komen, bijvoorbeeld oma en opa of de oppas.

In deze fase lacht de baby vooral nog naar zijn hechtingsfiguren. Hij kan enkel nog door die personen worden getroost. De hechting wordt vooral duidelijk in stresserende situaties: als de baby bang, verdrietig of moe is, zoekt hij de nabijheid van de hechtingsfiguur.

Een bekend voorbeeld daarvan is de typische achtmaandenangst.

- Vreemdenangst: angst in het gezelschap van minder bekende personen. Bijvoorbeeld: het kind huilt en krijsst als het bij oma op schoot zit.
- Scheidingsangst: angst als de hechtingsfiguur weggaat. Bijvoorbeeld: het kind huilt als mama het achterlaat in de crèche. Het durft niet meer op exploratie te gaan als de hechtingsfiguur er niet meer is.

Het zal nog duren tot het kind ongeveer 2,5 is voor het opnieuw gemakkelijker vreemden kan vertrouwen. Op dat moment is het rijp voor de kleuterklas.

De theorie van Erikson sluit daar nauw bij aan. Wat Erikson 'vertrouwen' noemt, kunnen we vergelijken met hechting. De baby moet vertrouwen krijgen in de personen die hem verzorgen. Dat gebeurt als de ouders hem veel liefde geven, veel knuffelen en goed verzorgen. De baby merkt dan dat hij op zijn ouders kan rekenen wanneer er iets scheelt.

Bowlby noemt die houding sensitieve responsiviteit: de ouders voelen aan wat er met de baby aan de hand is en reageren er gepast op.

Ouders moeten dus:

- op een warme manier met het kind omgaan, bijvoorbeeld door te knuffelen en te troosten;
- de behoeften van het kind herkennen en er gepast op reageren, bijvoorbeeld door te merken dat het honger of pijn heeft;
- plezier maken met het kind, bijvoorbeeld door ermee te spelen.

Bij een succesvolle uitkomst van het conflict voelt het kind zich veilig. Het zal zich later ook kunnen openstellen voor andere mensen. Het leert anderen vertrouwen en kan een relatie aangaan. Het krijgt ook zelfvertrouwen: het durft toekomstige problemen aan.

Bij een niet-succesvolle uitkomst leert het kind geen mensen vertrouwen. Het wordt angstig, voelt zich waardeloos ('want ik ben geen liefde waard') en kan zelf niet liefhebben. In ernstige gevallen kan een hechtingsstoornis ontstaan.

Test jezelf

Bespreek de verschillende ontwikkelingsgebieden van Tuur. Vergelijk telkens met wat je leerde in dit hoofdstuk.

Katrien, de mama van Tuur, vertelt

Als Tuur bijna 1 jaar is, leert hij rechtstaan zonder steun. De eerste keer blijft hij toevallig even staan omdat hij zijn twee handjes nodig heeft om een blokje vast te houden. Wat later heeft hij voldoende zelfvertrouwen om zijn nieuwe trucje regelmatig opnieuw te proberen. Eén keer loopt het fout: als hij zijn beker met water stevig vasthoudt aan beide handvatten en niet beseft dat zijn steun intussen verdwenen is. De daaropvolgende tuimeling onder de tafel maakt meteen duidelijk dat hij nog wat hulp kan gebruiken. Weer een leerrijke bult erbij!

Eerst zet hij voorzichtige stapjes aan mijn twee handen. Ik smelt voor zijn fiere lach terwijl hij het ene voetje voor het andere zet! Ook de poppenbuggy van zijn zussen gebruikt hij als loophulp. Ook al valt hij heel regelmatig om, met buggy en al, hij geeft niet op. Terwijl we ons hart vasthouden, staat Tuur op en stapt hij verder.

Een maand later kan hij écht alleen stappen. Trippel trappel, trippel trappel ... zo komt Tuur telkens op mij af. Met een popje in zijn ene hand, een speelgoedje in de andere hand én een brede glimlach van oor tot oor. Wat is hij trots!

Nu hij zijn twee handen vrij heeft, slaapt hij continu een volledig gamma speelgoed het huis rond. Ik vind een kartonnen boekje in het washok, een beertje op het toilet en een autootje in het bad. Zo weet ik: hier is Tuur gepasseerd!

Gezinsbond (2017). *Rechtstaan en gáán. Brieven aan jonge ouders (11 maanden)*, 6-7

- Grove motoriek:

.....

- Fijne motoriek:

.....

- Cognitieve ontwikkeling (theorie van Piaget):

.....

- Socio-emotionele ontwikkeling (theorie van Erikson):

.....

Hoofdstuk 5: De peuter

1 Fysieke ontwikkeling

Peuters groeien nog flink, maar niet meer zo snel als baby's. Op de leeftijd van ongeveer 3 jaar zijn ze gemiddeld 1 meter groot.

Tijdens de babyfase is de basis gelegd voor de grove en fijne motoriek. De jonge peuter kan stappen en zijn handjes gebruiken om alles vast te pakken.

1. Bekijk enkele videofragmenten van peuters in actie en beantwoord de vragen.

- Fijne motoriek: 12 tot 18 maanden
- https://www.youtube.com/watch?v=lojfH6UqQhc&list=PLKIfAm6Wmdb8kBiyp97ey0_VT71cQH1gY
- Grove motoriek: 12 tot 18 maanden
- https://www.youtube.com/watch?v=pfZt-ADLm2A&list=PLKIfAm6Wmdb8kBiyp97ey0_VT71cQH1gY&index=2
- Fijne motoriek: 24 tot 36 maanden
- https://www.youtube.com/watch?v=P-u4ELpb01w&list=PLKIfAm6Wmdb-83rhhlhMNuyK_JPCEwmZ
- Grove motoriek: 24 tot 36 maanden
- https://www.youtube.com/watch?v=zzgkNzRgA1M&list=PLKIfAm6Wmdb_7N2zOjt35NNA6GvJRvETy&index=5

- Wat zijn nieuwe mogelijkheden op het vlak van fijne motoriek?

.....

.....

.....

.....

- Wat zijn nieuwe mogelijkheden op het vlak van grove motoriek?

.....

.....

.....

- Leren stappen creëert heel wat nieuwe mogelijkheden voor het kind. Welke invloed kan dat hebben op andere ontwikkelingsgebieden?

- Cognitieve ontwikkeling:

.....

.....

.....

- Socio-emotionele ontwikkeling:

.....

.....

De peuter gebruikt die nieuwe vaardigheden om meer en meer zelf te doen: zelf stappen, zelf eten, zelf kleren aandoen. De zelfredzaamheid verhoogt.

2 Cognitieve ontwikkeling

Rond 2 jaar maakt de peuter de overgang van de sensomotorische fase naar de preoperationele fase.

3 Socio-emotionele ontwikkeling

In de peutertijd groeit het zelfbewustzijn van het kind. Het komt tot het besef dat het een zelfstandig persoon is.

Hoe kun je testen of een kind zichzelf in de spiegel herkent? Laat het kind eerst in de spiegel kijken. Smeer dan ongemerkt een beetje rode verf op de neus van het kind. Als het daarna opnieuw in de spiegel kijkt en naar zijn eigen neus grijpt, beseft het dat het zichzelf ziet in de spiegel.

Daardoor begint de peuter te ervaren dat hij zelf dingen kan beslissen of doen, ook al denken zijn ouders er anders over. Het eigen willetje is geboren.

Peuters kunnen behoorlijk koppig zijn. Omstreeks de leeftijd van 2 jaar leren kinderen hun eigen wil kennen. En als dat willetje niet overeenkomt met wat mama of papa verlangt, laten ze dat volop merken. Het is de fase van de driftbuien en het 'nee' zeggen.

Koppigheidsfase

Als het jonge kind het verschil tussen ik en jij gaat ontdekken, begint zijn eigen willetje zich te ontwikkelen. Een vermoeiende fase voor veel ouders. En ook een periode waarin veel ouders terechtkomen in een machtsstrijd die bijna niet te winnen lijkt. Hoe overleven we die tweejarige koppige peuter, die op alles 'Nee' zegt en alles wil hebben?

'Ik ben twee en ik zeg nee!'

In deze zowel voor de ouders als voor het kind vermoeiende fase leert het kind de grens tussen 'ik' en 'jij' te trekken. Daarom is elke situatie waarin de wensen van de ouders botsen met die van het kind, een mogelijke basis voor een machtsstrijd. De woedeaanvallen van kleine kinderen hebben niks te maken met slecht gedrag of een slechte opvoeding. Het kind kan eenvoudigweg (nog) niet anders. Als de frustratie groter is dan het kind kan verdragen, brandt er bij hem een zekering door. En die frustratie wordt vaak door de ouders niet begrepen, omdat het in de ogen van volwassenen om zulke kleine dingetjes gaat. In deze fase wordt het kind zelfstandiger, en ontdekt en leert hij dat hij zelf dingen kan doen. Ze willen de dingen ook zelf doen, ook al kunnen ze dat eigenlijk nog niet. Dat kan een frustratie op zich zijn.

Probleemgedrag

Het kind lijkt continu in strijd te zijn met de ouders. En daarbij gaat het vaak om één van de drie klassieke aanleidingen:

1. Het kind wil iets hebben, maar krijgt het niet.
2. Het kind wil iets doen en het lukt niet.
3. Het kind wil iets doen en het mag niet.

De peuters hebben een flink wapenarsenaal dat ze vervolgens inzetten: brullen, krijzen, schreeuwen, huilen, zich op de grond laten vallen, kop tegen de muur stoten, slaan, schoppen, blauw aanlopen tijdens het gillen en er bijna in stikken. Het kind wil er zo achter komen hoe ver hij bij de ouders kan gaan, hoe ze reageren en waar de grenzen van zijn eigen macht liggen. De woedeaanvallen bezorgen de ouders vaak een machteloos gevoel.

Tips voor een 'harmonieuze' peutertijd

1. De peuter heeft een gezonde dosis machtsstrijd nodig. Dat is immers een deel van de ontwikkeling. Geef het kind dus de ruimte om 'Nee' te mogen zeggen. Maar dan wel bij de wat kleinere onderwerpen en als het er voor jou niet te veel toe doet.
2. Probeer ja-neesituaties te vermijden, door het kind keuzes te geven of een compromis te sluiten. Beperk de keuze tot twee, hooguit drie antwoorden.
3. Dit is een goed moment om je kind voor het eerst zelfstandige klusjes te laten doen. Daarmee geef je het kind op een positieve manier datgene waar de machtsstrijd voor dient: eigen wil, eigen keuze en zelfstandigheid.
4. Trek het je niet persoonlijk aan. Jouw kind is gedrag aan het uitproberen, maar doet dat niet bewust om jou te pesten. Bedenk dat het kind zich het meest afzet tegen de persoon waar hij veilig mee gehecht is. Hij durft zo tegen jou te keer te gaan, omdat hij weet dat jij van hem blijft houden en hem niet verlaat.
5. Stel grenzen. Dat is heel belangrijk: kinderen hebben grenzen nodig. Als je die niet geeft, wordt het kind onzeker en moet het zelf maar wat aanmodderen. Wees dus niet bang om de leiding te nemen als ouder.

<https://mens-en-gezondheid.infonu.nl/kinderen/74553-koppigheidsfase.html>

Drift en koppigheid

In de periode van 1,5 tot 4 jaar ontdekt een kind zijn eigen macht en invloed op de omgeving. Alledaagse dingen die vanzelf liepen, kunnen plots veel moeilijker verlopen: het kind eten geven, jasje aantrekken enzovoort. Het kind antwoordt 'nee' op zowat elke vraag, ongeacht de manier waarop het benaderd werd. Het kind gebruikt zijn ouders en begeleiders op dat moment als proefkonijn. Dat gedrag is volkomen normaal en positief in de ontwikkeling. Het is een teken van een groeiend zelfbesef en toenemende zelfstandigheid.

Het kind botst tijdens deze periode op grenzen: lichamelijke grenzen (het lukt hem bv. niet een doosje open te krijgen), verstandelijke grenzen (hij begrijpt iets niet), grenzen gesteld door ouders of begeleiders ... Het ervaren van die grenzen veroorzaakt driftbuien.

Driftig of koppig gedrag zegt niet dat de peuter zijn ouders of begeleider niet graag ziet of niet meer nodig heeft. Integendeel. Hij gebruikt hen als proefkonijn, omdat hij zich bij hen het veiligst voelt. Een goede band tussen een volwassene en het kind zorgt ervoor dat het kind 'stout' mag zijn, zonder het risico te lopen om hun liefde te verliezen.

Driftbuien

Eén op de vijf kinderen heeft vaak driftbuien. Een driftbui is een heftige manier van reageren en gevoelens uiten.

Een driftbui overkomt het kind gewoon. Wanneer het bv. na een uur spelen in de speeltuin tijd is om te vertrekken, vindt een peuter dat niet leuk. Hij laat zich op de grond vallen, slaat wild met zijn armen of benen, of bonkt met zijn hoofd op de grond. Een andere manier van reageren kan zijn dat het kind volledig verstijft. Het reageert gewoon niet meer gedurende enkele minuten. Beangstigend voor sommige ouders, maar volstrekt normaal bij de ontwikkeling van kinderen. Als een peuter zijn gevoelens binnenkort kan verwoorden, verdwijnt dat gedrag vanzelf.

Hoe reageer je het best?

Tijdens de driftbui is het moeilijk om het kind te kalmeren. Het wordt dan helemaal overspoeld door emoties en heeft geen controle meer over zichzelf. Na afloop kan het kind helemaal ontredderd en triest zijn, het begrijpt zelf niet wat hem overkomen is.

- Laat het rustig uitrazen.
- Bij sommige kinderen werkt vastpakken kalmerend, maar de meeste worden er nog kwader van.
- Probeer in ieder geval zelf zo rustig mogelijk te blijven. Zet het kind op een veilige plaats, bv. op een tapijt als het vaak met zijn hoofd bonkt.
- Geef nooit toe. Anders denkt het kleintje dat een driftbui dé manier is om zijn zin te krijgen. Na de uitbarsting kun je wel begrip tonen voor zijn gevoelens en zijn frustraties proberen te benoemen.

Omgaan met drift en koppigheid: tips

Aandacht schenken

Een peuter wil gezien worden: hij wordt 'ik' en hij wordt trots op alles wat hij al kan. En hoewel hij vindt dat hij alles al zelf kan, heeft hij nog veel hulp nodig.

Een peuter die koppig of driftig gedrag vertoont, krijgt veel aandacht. De ouder of begeleider probeert hem te kalmeren of wordt boos. Als de peuter het op andere momenten met minder aandacht moet doen, leert hij al snel dat lastig gedrag, aandacht krijgen betekent. Schenk dus ook spontaan aandacht aan een kind, buiten conflictsituaties.

Aanmoedigen en geduld hebben

- Het is belangrijk een kind te stimuleren in zijn ontwikkeling naar een eigen persoontje. Het gaat er dan om ruimte te geven, zodat het zijn mogelijkheden leert kennen en uitbreiden.
- Een peuter laten experimenteren met zelfstandig eten, zich wassen ... zal hem stimuleren om zelfstandiger te worden. En geduld hebben wanneer het een knoeiboel wordt, hoort erbij.

Duidelijke grenzen stellen en het kind leren regels te volgen

In deze periode is het erg belangrijk om grenzen te stellen en regels aan te leren. Een peuter zal wel niet altijd begrijpen waarom er een bepaalde grens is. Duidelijke grenzen zorgen voor voorspelbaarheid, en die geeft veiligheid en rust aan je kind. Als het kind vooraf weet wat je gaat doen, weet het waaraan het zich moet houden en wat het kan verwachten.

- Stel niet te veel grenzen. Je peuter heeft immers nog ruimte nodig voor zijn ontdekkingstocht.
- Jouw regels moet je consequent toepassen. Wanneer je kind een driftbui heeft, is het wel belangrijk dat jouw 'nee' een 'nee' blijft.
- Probeer een machtsstrijd met het kind te vermijden, want die strijd verlies je gegarandeerd.
- Het kind afleiden kan een goede oplossing bieden.
- Soms is het nodig het kind even apart te zetten. Je kunt daar een speciaal plekje voor uitkiezen. Bv. als het kind iets doet dat erg gevaarlijk is of als het iets doet wat sociaal niet aanvaardbaar is (bv. in jouw arm bijten).
- Het gedrag van je kind negeren, is ook soms nodig. Door geen aandacht te geven, straf je het kind voor zijn gedrag. Vaak is het immers net die aandacht die de peuter nodig heeft.
- Als je een kind beloont of straft, is het belangrijk het gedrag van het kind te benoemen, bv. 'Ik vind het niet fijn dat je je bord niet leeg eet'. Zo benoem je het gedrag dat je afkeurt, zonder de hele persoon af te keuren. Als je zegt 'Je bent niet flink', weet het kind misschien niet waarom je dat zegt en denkt het dat je zijn hele persoon 'afkeurt'.

<https://www.kindengezin.be/opvoeding/opvoedingsvragen/drift-en-koppigheid>

- Welk gedrag vertoont een peuter tijdens de koppigheidsfase?

.....

.....

.....

- Waarom gedraagt een peuter zich vaak zo koppig?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

- Waarom is dat een positieve evolutie?

.....

.....

.....

.....

- Hoe reageer je het best op koppig gedrag van een peuter?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Erikson beschouwde het verwerven van zelfstandigheid als de belangrijkste taak van de peuter. Het conflict in deze fase gaat tussen zelfstandigheid enerzijds en twijfel en schaamte anderzijds. Het kind moet leren zelf keuzes te maken en zelfdingen te leren doen.

De crisis kan op twee manieren aflopen. Als de ouders hun kind de kans geven om zelf dingen uit te proberen en tegelijk voor veilige grenzen zorgen, voelt het zich zelfstandig.

Als de ouders daarentegen te vaak boos zijn wanneer het kind iets verkeerd doet of als ze het kind weinig zelf laten proberen, ervaart het twijfel ('Ik kan dat niet') en schaamte ('Ik mag dat niet doen'). Het wordt niet zelfstandig.

Hoofdstuk 6: De kleuter

1 Fysieke ontwikkeling

De fijne en grove motoriek worden in de kleutertijd altijd maar beter: de bewegingen worden vloeiender dan bij peuters. De kleuter leert springen, zwemmen of een bal vangen. Een kleuter van 5 jaar kan tijdens het rennen plots stoppen of omkeren, wat een peuter nog niet goed lukt. De kleuter krijgt meer controle over het evenwicht. Dat helpt hem bij het fietsen en op één been staan.

2 Cognitieve ontwikkeling

Halverwege de peuterperiode begint volgens Piaget de preoperationele fase. Die duurt tot het einde van de kleutertijd. In die fase leert het kind symbolen te gebruiken. Dat uit zich bijvoorbeeld in:

- tekeningen;
- taal: het kind gebruikt woorden (eigenlijk een opeenvolging van klanken) om een voorwerp of handeling aan te duiden;
- het doe-alsofspel.

Dit zijn enkele kenmerken van het denken van kleuters.

Fantasie

Dankzij het preoperationele denken begint de fantasie zich te ontwikkelen. Kleuters krijgen zo de mogelijkheid om zich situaties in te beelden die niet echt zijn. Dat is een belangrijke vaardigheid. Ook volwassenen gebruiken die manier van denken om bijvoorbeeld toekomstplannen te maken of creatieve ideeën te ontwikkelen.

Die fantasie uit zich bij kleuters in hun voorkeuren en spel.

- Ze houden veel van sprookjesachtige verhalen, met kabouters, feeën, draken ... Let wel op: kleuters kunnen nog niet altijd goed het onderscheid maken tussen fantasie en werkelijkheid. Een schijnbaar onschuldige tekenfilm kan heel wat angst opwekken. Spannende verhalen stel je dus beter uit tot de laatste kleuterklas.
- Ze spelen vaak een doe-alsofspel: een kleuter kan bijvoorbeeld spelen dat een stok een zwaard is, dat schijfjes geld zijn of dat een zandgebakje een taart is.

Waarom-vragen

Kleuters stellen vaak waarom-vragen. Ze zijn vooral geïnteresseerd in het doel van gebeurtenissen, niet in de oorzaak. Je antwoord op hun vraag begint daarom beter met 'om' dan met 'omdat'.

1. Wat kun je antwoorden als kleuters de volgende vragen stellen?

- Waarom regent het?

.....

- Waarom moet ik slapen?

Intuitief denken

Echt logisch en gestructureerd denken doet de kleuter nog niet. Piaget heeft het in deze fase over intuïtief denken. Het kind gaat af op zijn gevoel en op wat het ziet, niet op logisch redeneren. Daardoor leggen kleuters soms onlogische verbanden: 'als ik mijn pyjama aandoe, wordt het donker' of 'witte koeien geven witte melk, bruine koeien chocomelk'.

Dat uit zich in het magisch denken. Daarbij gaan kleuters ten onrechte denken dat hun gedrag invloed heeft op wat er om hen heen gebeurt. Bijvoorbeeld als de tv kapot is, denkt de kleuter misschien dat dat komt omdat hij die dag stout is geweest.

Groei van de cognitieve vaardigheden

Er is vooruitgang in de cognitieve vaardigheden.

Op de kleuterschool en thuis oefenen kleuters spelenderwijs hun denkvermogen, taal en geheugen.

De waarneming wordt preciezer. Ze leren kleine verschillen herkennen, zoals het verschil tussen b en d.

Dat is belangrijk om te leren lezen in de lagere school.

Kleuters kunnen al wat langer hun aandacht bij een taak houden, zoals een puzzel maken of een tekening inkleuren.

Het geheugen gaat er merkkelijk op vooruit: ze leren gemakkelijk liedjes en gedichtjes uit het hoofd.

3 Socio-emotionele ontwikkeling

Volgens Erikson gaat het conflict in de kleuterperiode tussen initiatief en schuld. Het kind leert het initiatief te nemen om allerlei activiteiten te beginnen en stelt doelen. Het kiest bijvoorbeeld zelf het speelgoed waarmee het wil spelen of het wil zijn puzzel afwerken. Het leert ook naar andere mensen toestappen, zowel volwassenen als kinderen, en contact leggen. Tegelijk leert het ook omgaan met beperkingen en regels: het mag niet alles van zijn ouders en de leerkracht.

Een nieuw gevoel duikt op: het kind voelt zich schuldig als het iets heeft uitgespookt. Dat is nodig om zichzelf te leren beheersen en niet alles te doen wat het eigenlijk wel zou willen. Volwassenen moeten het kind aanmoedigen om zelf activiteiten op te starten en vriendjes te maken. Ze moeten het kind ook af en toe de verantwoordelijkheid geven om een taak af te werken, zoals de tafel dekken of de hond eten geven. Bij een succesvolle uitkomst van het conflict wordt de kleuter een actief kind. Hij durft naar de buitenwereld toe te stappen, maar leert ook grenzen te aanvaarden. Te veel controle van de volwassene leidt tot een niet-succesvolle uitkomst. Het kind voelt zich dan schuldig en neemt geen initiatief meer.

Test jezelf

Pas de theorie van Erikson voor de kleuter toe op de casus.

Milo is een actieve kleuter. Hij speelt graag buiten met de bal en op zijn fiets. Stilzitten is niets voor hem. In een boekje kijken of een puzzel maken, houdt hij niet lang vol. Hij begint er wel aan, maar na enkele minuten gaat hij ervandoor. Op school is hij een haantje-de-voorste. Tijdens de speeltijden is hij het die andere kinderen op sleeptouw neemt om tikkertje of verstopperkje te spelen. Hij heeft geen schrik om volwassenen aan te spreken die hij niet goed kent, zoals de leerkrachten van de lagere school. Onlangs had Milo een grote huilbui op school. Tijdens het spelen op de speelplaats had hij Jef per ongeluk omvergeduwd, met een bloedende knie tot gevolg. De andere kinderen zeiden tegen de juf dat het Milo's schuld was. Milo moest de rest van de speeltijd aan de kant blijven.

.....

.....

.....

.....

.....

Hoofdstuk 7: Het schoolkind

1 Fysieke ontwikkeling

Tijdens de lagereschooljaren wordt de beheersing van de motoriek optimaal. In vergelijking met kleuters, worden schoolkinderen leniger en krachtiger. Ze hebben een beter evenwichtsgevoel en een hogere reactiesnelheid. Door een betere oog-handcoördinatie worden hun bewegingen preciezer.

Door die veranderingen worden activiteiten als sporten, schrijven en knutselen mogelijk, waarbij meerdere fijne en grove bewegingen vloeiend gecombineerd worden.

Lichamelijke prestaties, zoals goed kunnen dansen of voetballen, hebben een invloed op de socio-emotionele ontwikkeling. Ze bepalen deels welke plaats het kind in een groep zal innemen. Sportieve kinderen zijn vaak populair.

2 Cognitieve ontwikkeling

De benaming 'schoolkind' past goed bij deze leeftijdsfase, omdat een kind nu in staat is om belangrijke vaardigheden aan te leren die het later als volwassene nodig zal hebben. Het kind wordt dus 'geschoold'. Het leert bijvoorbeeld te lezen, schrijven en rekenen. Maar ook in culturen met minder schoolonderwijs leert het kind op deze leeftijd veel bij: huishoudelijke taken, de zorg voor jongere kinderen, het werk op het veld.

Volgens Piaget komen schoolkinderen in de fase van het concreet operationeel denken. Piaget gebruikt de term 'operatie' voor logische denkhandelingen. Het kind gaat dus niet meer af op zijn intuïtie, maar zal echt redeneren.

Er ontstaan een aantal nieuwe denkmogelijkheden.

- Classificeren: kleuters kunnen voorwerpen indelen in categorieën. Schoolkinderen beseffen daarenboven dat een categorie onderdeel kan zijn van een grotere categorie. Bijvoorbeeld: Matteo is een kind. Kinderen zijn mensen. Dus Matteo is ook een mens.

Hoe test je dat?

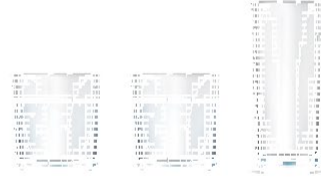
Je toont het kind een prent met drie honden en twee katten. Je vraagt: 'Zijn er meer honden of meer dieren?' Kleuters antwoorden wellicht: 'honden.' Ze beseffen nog niet dat iets (een hond) tot twee categorieën kan behoren, en dat één categorie (honden) deel kan uitmaken van een andere categorie (dieren). Schoolkinderen kunnen dat doordenkertje wel oplossen.

- Conservatie: schoolkinderen begrijpen dat de hoeveelheid van iets ongewijzigd blijft als de vorm verandert.

Hoe test je dat?

1. Je toont het kind twee gelijke glazen met evenveel water in. Je vraagt: 'Welk glas bevat het meeste water?' Het kind antwoordt correct dat er in elk glas evenveel water zit. Dan giet je het ene glas leeg in een ander, smaller glas. Daardoor is het niveau van het water in dat glas hoger. Nu antwoordt een kleuter dat er in het smalle glas meer water zit: hij laat zich misleiden door de hoogte van het water en houdt geen rekening met de breedte. Het schoolkind antwoordt wel juist. Het kan rekening houden met twee eigenschappen (hoogte en breedte) en gaat niet af op wat het ziet.

2. Je legt tien blokjes in twee rijen. De afstand tussen de blokjes is gelijk. Je vraagt: 'Welke rij telt de meeste blokjes?' Het kind antwoordt juist dat elke rij evenveel blokjes bevat. Schuif dan de blokjes uit de ene rij wat verder uit elkaar, zodat de rij langer wordt. De kleuter antwoordt daarop dat de langere rij meer blokjes telt. Het schoolkind geeft wel het juiste antwoord.

- Inlevingsvermogen: (jonge) kleuters denken egocentrisch. Dat betekent dat ze moeite hebben om de gedachten van een ander te begrijpen. Schoolkinderen leren wel het perspectief van de ander in te nemen.

Hoe test je dat?

1. Je toont het kind een maquette van een berg. Op de berg staan een aantal figuurtjes, zoals een boom, een hut, een hert. Je vraagt aan het kind wat het ziet. Dan laat je het kind aan de andere kant van de maquette zitten. Uit dat standpunt ziet het een aantal andere figuren. Je vraagt aan het kind wat de persoon ziet die aan de andere kant van de berg zit. Een kleuter noemt de voorwerpen die hij zelf ziet, die dus aan zijn kant zichtbaar zijn. Een schoolkind kan zich inleven in het perspectief van de ander en noemt wat er aan de andere kant te zien is. →

2. Met de Sally en Anne-test (naar: H. Wimmer en J. Perner, 1983) wordt getest of het kind zich kan inleven in wat een ander denkt. De meeste kinderen lossen dat goed op wanneer ze tussen 4 en 6 jaar oud zijn. Voor kinderen met autisme blijft het langer een moeilijke opgave. Zij kunnen immers minder goed de gedachten van een ander inschatten.

1. Waarom is inlevingsvermogen zo belangrijk voor de sociale ontwikkeling van het kind?

.....

.....

3 Socio-emotionele ontwikkeling

Erikson noemt het conflict in deze fase dat van activiteit (werkzaamheid) tegenover minderwaardigheid. Het schoolkind moet leren dat het dingen goed kan en moet vertrouwen hebben in zijn eigen kunnen. De taak van ouders en leerkrachten is dat ze aandacht moeten geven aan de talenten van het kind. Daarnaast moeten ze het kind leren zijn fouten als leermomenten te zien in plaats van als mislukkingen.

Het conflict loopt succesvol af als het kind zichzelf ziet als iemand die iets goed kan. Tegelijk aanvaardt het dat het niet overal goed in kan zijn. Het kind voelt zich competent: bekwaam om nieuwe dingen te leren en goed te kunnen.

Het conflict loopt slecht af als het kind te vaak het gevoel krijgt te falen, als het zichzelf ziet als iemand die weinig goed kan doen. Het denkt dat het slecht scoort op de meeste aspecten van het zelfbeeld. Het gaat zich minderwaardig voelen. Zo'n kind heeft weinig zelfvertrouwen.

2. Lees de casus.

Als kleuter was Nicolas een actief en vrolijk kind. Maar in de lagere school wordt het allemaal heel moeilijk. Stilzitten in de klas lukt niet. Nicolas krijgt elke dag een reeks opmerkingen van de leerkracht: 'Blijf op je plaats', 'Leg dat neer', 'Blijf van je buur'. Nicolas heeft het moeilijk om zich te concentreren in de klas of om zijn huiswerk te maken. Zijn punten zijn aan de lage kant. Andere kinderen vinden het niet meer leuk om met Nicolas te spelen, omdat hij te wild is. In de sportles wordt hij vaak als laatste gekozen.

Op het oudercontact krijgen zijn ouders te horen dat ze een lastig kind hebben. Op andere momenten krijgen ze te horen: 'Je moet hem niet zo verwennen', of: 'Jullie moeten wat strenger zijn'. Uiteindelijk wijst het CLB de ouders door naar een kinderpsychiater. Nicolas krijgt de diagnose ADHD.

- Pas de theorie van Erikson toe op dit voorbeeld.

.....

.....

.....

- Hoe reageert de buitenwereld op een 'moeilijk' kind en zijn ouders?

.....

.....

.....

Hoofdstuk 8: Socialisatie

1 Waarden en normen

1. Geef je mening over de volgende situatie.

De ouders van baby Pia uit Wilrijk (9 maanden) lanceren een nationale sms-actie om hun kind te redden. Het enige geneesmiddel dat haar kan genezen, kost namelijk 1,9 miljoen euro.

Pia Boehnke uit Wilrijk is nu negen maanden. Vier maanden geleden kreeg zij de diagnose SMA (spinale musculaire atrofie), een genetische aandoening waardoor ze haar spieren nauwelijks kan bewegen. Baby's met die ziekte hebben steeds dunnere en zwakkere darmen, waardoor ze moeilijker kunnen slikken, kauwen en ademen. Hun levensverwachting is maximaal twee jaar. Alleen een gentherapie kan de baby redden.

De diagnose van SMA was een drama voor de ouders van Pia. Maar zij vestigden al hun hoop op de Verenigde Staten. Daar bleek het farmaceutisch bedrijf Novartis te werken aan een veelbelovend medicijn, dat toen nog in een testfase zat. De diagnose van Pia kwam net te laat om haar te laten meedoen aan het klinisch onderzoek, zeg maar een gratis behandeling als proefpersoon.

Maar omdat het medicijn Zolgensma onlangs in de VS werd goedgekeurd, kan het ook gewoon worden verkocht. Tegen een serieuze bedrag weliswaar: 2,1 miljoen dollar – omgerekend 1,9 miljoen euro. De familie van Pia hoopt dat bedrag via benefietacties in te zamelen om alsnog naar de VS te trekken. De ouders hebben nu ook een nationale sms-actie gelanceerd. Elke sms brengt 2 euro op. 'Als één Belg op de tien een sms stuurt, dan is het leven van ons dochtertje gered', zegt mama Ellen De Meyer aan VTM.

Ouders van dodelijk zieke Pia lanceren nationale sms-actie. (2019, 16 september). www.standaard.be

.....
.....
.....

Jouw reactie op het verhaal wordt sterk gestuurd door de waarden waarmee je bent opgegroeid. Waarden zijn algemene, abstracte richtlijnen die uitdrukken wat in een samenleving als goed en waard om na te streven wordt beschouwd.

2. Welke waarde staat centraal in het bovenstaande artikel en bepaalt jouw reactie?

.....

Om waarden in een samenleving te kunnen realiseren, worden concrete gedragsregels opgesteld. Die worden normen genoemd. Ze geven aan hoe we ons in een bepaalde situatie moeten of niet mogen gedragen.

We kunnen een onderscheid maken tussen formele en informele normen.

- Formele normen worden in een samenleving vastgelegd in schriftelijke wetten. Daarnaast zijn ze verbonden met sancties. Wie zulke normen niet naleeft, krijgt er een bepaalde straf voor.
- Informele normen zijn niet in wetten vastgelegd, maar de meeste mensen vinden dat ze hoe dan ook nageleefd moeten worden. Wie zulke normen niet naleeft, wordt niet formeel bestraft. Maar het niet naleven ervan kan wel maatschappelijk worden bestraft, bijvoorbeeld met een misprijzende blik.

Waarden en normen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Uit één waarde kunnen meestal verschillende normen worden afgeleid. Ook omgekeerd kunnen bij één norm meerdere waarden worden geplaatst.

3. Geef bij de waarden uit het artikel over baby Pia een bijbehorende norm.

Waarde	Norm

4. Gaat het bij de bovenstaande normen om formele of informele normen?

.....

5. Geef voor elke waarde twee passende normen in de bijbehorende situatie.

Waarde	Situatie	Normen
Respect	Je bent een leerling in de klas.	
Veiligheid	Je bent een fietser in het verkeer.	
Zorgzaamheid	Je bent een verpleegkundige in een ziekenhuis.	

2 Instituties

Om waarden in de praktijk te realiseren, worden normen in het leven geroepen. Die worden uitgedragen door instituties. Dat zijn maatschappelijke systemen die niet alleen waarden realiseren, maar ze ook doorgeven van de ene generatie op de volgende.

Bij instituties denk je aan grote maatschappelijke organisaties, zoals de school, de media of het gerecht. Maar ook een kleine groep, zoals het gezin, kan fungeren als institutie.

Een institutie heeft de volgende kenmerken:

1. Een institutie bepaalt de doelen van die institutie en de manier waarop ze gerealiseerd kunnen worden.
2. Een institutie bepaalt wie wat doet en hoe de onderlinge verhoudingen tussen de leden van de institutie zijn.
3. Doordat mensen de doelen op een voorgeschreven manier samen realiseren, ontstaan er netwerken tussen mensen die de kern van een groep uitmaken.
4. Wie afwijkt van de regels wordt bestraft.
5. Een institutie schept verwachtingen ten aanzien van de mensen met wie men samen doelen probeert te realiseren.

6. Pas de kenmerken toe op de institutie 'school'.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Instituties zijn heel waardevol in een samenleving. Enerzijds zorgen ze voor stabiliteit in de maatschappij. Anderzijds hebben ze een bevrijdende invloed op ons, omdat we in veel situaties niet zelf moeten zoeken naar het gepaste gedrag.

7. Pas dat toe op de institutie 'school'.

.....

.....

.....

.....

Institutes kunnen ook een beperking inhouden. Ze leiden ons gedrag immers in vaste banen.

8. Pas dat toe op de institutie 'school'.

.....

.....

.....

3 Socialisatie

Iedereen die deel uitmaakt van een bepaalde maatschappij moet de waarden, normen, kennis, gewoonten en vaardigheden aanleren die nodig zijn om te kunnen functioneren in die maatschappij. Dat langdurige proces heet socialisatie en speelt zich af binnen een aantal belangrijke instituties.

Sociologen maken een onderscheid tussen enculturatie en acculturatie.

- Enculturatie is de socialisatie van mensen binnen de maatschappij waarin ze geboren zijn.
- Bij acculturatie is sprake van cultuur-overdracht op mensen die al in een andere cultuur zijn gevormd. Het kan bijvoorbeeld gaan om migranten of mensen die langdurig in een andere cultuur verblijven.

In zijn tv-programma *Reizen Waes* verkende tv-maker Tom Waes verschillende uitdagende reisbestemmingen. Hij ondervond dat je het best de lokale waarden, normen en gebruiken aanleert om te kunnen meedraaien in die samenleving.

Socialisatie onder de vorm van enculturatie begint al vanaf de geboorte en duurt levenslang. Ze gebeurt via observatie van en interactie met anderen uit de omgeving. Er zijn drie soorten socialisatie.

3.1 Primaire socialisatie

Tijdens de kinderjaren gebeurt de primaire socialisatie. Dan worden de algemene gedragingen aangeleerd die eigen zijn aan een bepaalde cultuur.

9. Welke institutie speelt daarin een belangrijke rol?

.....

10. Beantwoord over die institutie de volgende vragen.

- Welke waarden krijgt het kind er mee?

.....

- Welke vaardigheden leert het kind er aan?

.....

3.2 Secundaire socialisatie

Naarmate het kind ouder wordt, wordt de invloed van het gezin als socialiserende institutie kleiner. In de plaats komen andere instituties zoals school en de *peergroup*.

De plaats van de ouders als belangrijkste personen in het leven van de jongere wordt overgenomen door vrienden. Samen met andere leeftijdsgenoten vormen zij de *peergroup*. Het Engelse begrip *peer* betekent 'gelijke'. Met de *peergroup* duiden we een groep mensen aan die een aantal kenmerken delen, zoals leeftijd of interesses.

Bij tieners wordt de *peergroup* steeds belangrijker. Contacten met de *peergroup* zijn voor een tiener bijzonder leerrijk. Terwijl hij in een relatie met volwassenen (ouders, leerkrachten ...) altijd als de jongere, minder 'wijze' wordt gezien, staat hij tegenover zijn leeftijdsgenoten op dezelfde hoogte. Dat is een essentieel verschil: in plaats van bevelen te krijgen en te gehoorzamen, moet de tiener in de *peergroup* overeenkomen, samen beslissingen nemen en afspraken maken. Bovendien voelen tieners zich thuis bij elkaar: ze maken hetzelfde mee, ze zitten met dezelfde vragen, ze zijn allen op zoek naar zichzelf.

De *peergroup* is de plek bij uitstek om te experimenteren met nieuw gedrag. De mensen uit die groep bepalen mee welke kleren je aantrekt, welke films je bekijkt, of je al dan niet rookt ... Tieners leren er normen over hoe je met elkaar omgaat.

11. Welke waarden zijn belangrijk in de *peergroup*?

.....

.....

De normen in de *peergroup* wijken vaak af van de normen van de ouders en de school. Zo komt het voor dat ouders ander gedrag van je verwachten dan je vrienden. Soms leidt dat tot spanningen. Je kunt immers niet voor iedereen goed doen.

12. Geef twee situaties waarin je aantoont dat de *peergroup* en volwassenen ander gedrag van je verwachten.

.....

.....

.....

.....

3.3 Tertiaire socialisatie

3.3.1 Kinderprogramma's

Met tertiaire socialisatie bedoelen we de invloed van de massamedia op onze waarden, normen en vaardigheden. Er kan al vroeg sprake zijn van zo'n invloed.

13. Lees de onderstaande tekst. Beantwoord de vragen.

Elmo leert uw kind rekenen en lezen

Elmo die je kind tot dertig leert tellen en een app die samen met je kind meeleeft en analyseert hoe het dat doet. Sesamstraat en IBM slaan de handen in elkaar om kinderen op een nieuwe manier te leren leren.

Hoe kun je kinderen, en dan vooral kansarme kinderen, via een televisieprogramma klaarmaken voor school? Toen twee Amerikanen midden de jaren 60 nadachten over hoe je kinderprogramma's kunt maken die daarin slagen, ontwikkelden ze het concept van Sesamstraat. Het programma, dat in de Verenigde Staten in 1969 voor het eerst op het scherm kwam, gebruikte alle mogelijke tv-technieken om kinderen aan het scherm gekluisterd te houden en hen iets te laten opsteken.

Ondertussen zijn we een halve eeuw verder en is het belang van televisie de voorbije jaren pijlsnel afgenomen. Ook kinderen van nauwelijks enkele jaren oud weten maar al te goed wat ze met een smartphone en tablet kunnen. Via YouTube kijken ze naar hun favoriete series en er bestaan ondertussen al duizenden apps met simpele spelletjes op kleutermaat. Sesamstraat sprong de voorbije jaren al op de digitale trein en ontwikkelde een resem apps, maar gaat nu voor de grotesprong voorwaarts.

Sesame Workshop, de non-profitorganisatie achter Sesamstraat, en IBM sloten een deal om de volgende drie jaar samen te werken en nieuwe toepassingen te ontwikkelen die werken met Watson. De supercomputer van Watson werkt op basis van kunstmatige intelligentie en is zelflerend. De nieuwe toepassingen zouden elk kind moeten toelaten om te leren op zijn of haar eigen niveau. IBM zorgt daarbij voor de technologie, Sesame Workshop voor de jarenlange expertise over hoe je het best peuters en kleuters kunt helpen opvoeden. [...]

Hoewel er nog steeds discussie is of het wel oké is dat kinderen al op zo'n jonge leeftijd tablets en smartphones gebruiken, en dan vooral over hoelang ze dat kunnen doen, is het volgens Jeff Dunn, de grote baas van Sesame Workshop, noodzakelijk om er al zo vroeg bij te zijn.

Debackere, J. (2016, 28 april). Elmo leert uw kind rekenen en lezen. De Morgen, 29

- Pas de term 'tertiaire socialisatie' toe op de inhoud van het artikel.

.....
.....

- Wat was het oorspronkelijke doel van het programma Sesamstraat?

.....
.....

- Wat is het verschil tussen de huidige situatie en die in 1960?

.....
.....

- Welke kritische bedenking kun je maken bij dit initiatief?

.....

.....

Test jezelf

1. Waar of niet waar?

Toen Elke (21) naar Londen verhuisde, moest ze leren dat je eerst naar rechts moet kijken vooraleer je de straat oversteekt. Dat is een voorbeeld van acculturatie.	waar / niet waar
De verkeersregels zijn voorbeelden van informele normen.	waar / niet waar
Waarden die via reclamespots worden overgebracht, zijn voorbeelden van secundaire socialisatie.	waar / niet waar
Het leger is een voorbeeld van een institutie.	waar / niet waar

2. Vul de tabel aan.

- Geef voor de volgende situaties aan om welk soort socialisatie het gaat: primaire, secundaire of tertiaire socialisatie.
  - Vermeld de waarde en de norm die van toepassing zijn.
- In veel soaps gebruikt men een *happy family*. Op die manier krijgt de kijker de boodschap dat genegenheid binnen het gezin zich kan uiten via een knuffel.
  - Mama leert dochter Emma (5) dat met de mond vol praten onbeleefd is.
  - Op de Chiro moeten we van de leidsters een fluohesje aantrekken wanneer we op tocht gaan.
  - Wanneer Jef (4) zijn zusje slaat, moet hij van papa in de hoek gaan staan. Boosheid mag hij niet uiten door te slaan.
  - Op TikTok zetten vloggers Céline en Michiel aan om de coronamaatregelen goed te volgen.

	Soort	Waarde	Norm
A.			
B.			
C.			
D.			
E.			

Hoofdstuk 9: Adolescentie

1 Fysieke ontwikkeling

1.1 Invloed van lichamelijke veranderingen op het zelfbeeld

1. Wat kun je uit de drie artikels afleiden?

.....

.....

.....

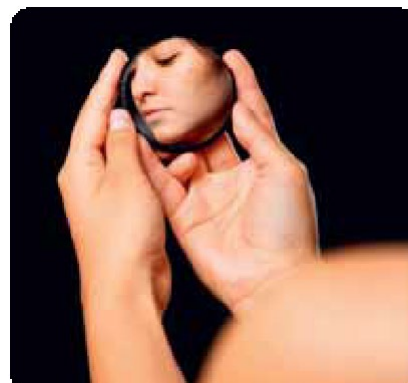
.....

1

Helft van de meisjes onder de 15 jaar willen minstens één aspect van hun uiterlijk veranderen

Dat sociale media een vertekend beeld van de realiteit weerspiegelen, is niet nieuw. En dat Instagram en co voor onzekerheid zorgen, is dat ook niet. Al zijn jongeren, en dan met name meisjes, wel een extra kwetsbare groep. Dat blijkt nogmaals uit het onderzoek van Dove, waarvoor ze 500 Belgische jongeren tussen de 8 en 15 jaar gesproken hebben.

Om aan het ideaalbeeld op sociale media te voldoen gebruikt 30 % van de jongeren filters of effecten om er →

beter uit te zien op foto's. 56 % post alleen foto's wanneer ze vinden dat ze er écht mooi opstaan, 36 % maakt zich speciaal op voor de foto en 23 % stelt zijn leven leuker voor dan het in werkelijkheid is. Meisjes hechten daarnaast heel veel belang aan de likes en reacties die ze krijgen op foto's of filmpjes die ze posten. Eén op de vijf verwijderen een foto als die niet genoeg likes krijgt. En van die meisjes voelt 18 % zich in zulke gevallen eenzaam. De druk die sociale media met zich meebrengen, is immers enorm groot. Een groot deel van de meisjes wordt weleens gepest of geeft aan dat ze de druk voelt van volgers om regelmatig berichten te posten. Een positieve reactie daarentegen zorgt volgens meer dan de helft van de respondenten voor meer zelfvertrouwen.

77 % van de meisjes geeft aan zich weleens onzeker te voelen over haar uiterlijk. Dat percentage ligt beduidend lager bij jongens (67 %) en bij meisjes van wie de ouder zich nooit onzeker voelt (37 %). Ook willen vier op de tien meisjes niet naar school gaan op momenten dat ze zich onzeker voelen over hun uiterlijk. 49 % van de meisjes zou dan ook minstens één aspect van haar uiterlijk willen veranderen en 70 % vindt het belangrijk om er altijd goed uit te zien. Met het Self-Esteem Project wil de cosmeticagigant moeders, maar ook jeugdleiders en onderwijzers helpen om vanuit hun positie invloed uit te oefenen op het zelfvertrouwen van die jonge meisjes.

Helpt van de meisjes onder de 15 jaar willen minstens één aspect aan hun uiterlijk veranderen (2019, 4 maart). www.hln.be

2

Céline Dept (20 jaar) en Michiel Callebaut (24 jaar) beter bekend als Cemi

BOTSing, het magazine van de Gezinsbond voor ouders van tieners, sprak met Céline Dept (20) en Michiel Callebaut (24), oftewel Cemi. Enorm bekend bij het jonge volk want razend populair op Instagram (560 000 volgers), YouTube (filmpjes met een miljoen views en meer) en TikTok (bijna negen miljoen volgers). [...]

Hoe hard waren jullie in je tienerjaren bezig met je uiterlijk?

Céline: 'In de lagere school besteedde ik daar totaal geen aandacht aan, maar in het middelbaar begon kleding toch wel een rol te spelen. Ik werd me meer bewust van mijn uiterlijk en voelde me er vaak onzeker over. Uitgelachen worden, dat was mijn grootste angst. Dus bij alles wat ik 's morgens aantrok, vroeg ik eerst bevestiging aan mijn ouders. Die onzekerheid heb ik eigenlijk nog altijd. Ik check elke keer bij Michiel: 'Is dit oké?' En ook al zegt hij ja, dan nog loop ik vaak naar boven om toch iets anders aan te trekken! (*lacht*)'

Michiel: 'Ik was echt geobsedeerd door voetbal en droeg bijna altijd voetbaltenues. Op heel wat schoolfoto's van de lagere school zie je mij in een trainingspak staan. Als kind trek je je daar niets van aan, hè. Bij het begin van het eerste jaar secundair droeg ik die kleren nog steeds, maar toen ik merkte dat ik de enige was die er zo bijliep, ben ik gewone kleren beginnen te dragen. Ik wilde me aanpassen aan de omgeving, want opvallen was het laatste wat ik wilde. Nu ja, toen ik eenmaal in het vierde zat, viel ik sowieso op: ik mat toen al een meter negentig. Opgaan in de massa zat er niet echt meer in, iedereen keek naar mij. Pas op, ik neem niemand iets kwalijk, hoor. Als ik op straat iemand zie die wat uitzonderlijk is, in welk opzicht dan ook, zal ik ook wat langer naar die persoon kijken dan naar een doorsnee mens. Nu heb ik geen last meer van mijn uitzonderlijke lengte, maar als tiener vond ik dat echt niet tof. [...]

Van Gysegem, S. (2020, 3 september). 'We zijn ons heel erg bewust van onze voorbeeldfunctie'. De Gezinsbond, www.goedgezind.be

Tieners over hun lijf

[...] Kreeg je al eens te maken met bodyshaming?

Albena: 'Ja, door mijn mama! Ze zegt soms dat ik moet afvallen, omdat geen enkele man mij anders zal willen! Erg hé! Maar ja, waarschijnlijk doet ze dat omdat ze vindt dat ik wat gezonder moet eten ...'

Helen: 'Ik had het gevoel dat de druk om slank te zijn een beetje passé was. Maar als je in coronatijden je sociale media opendoet, zie je dat iedereen opeens volop aan het sporten is! Dat zorgt toch weer voor extra druk, vind ik.'

Theresa: 'Sociale media hebben ook goede kanten. Denk maar aan influencers: vroeger keken jonge meisjes vooral op naar modellen, die allemaal supermager zijn. Sommigen kregen anorexia, omdat ze er ook zo wilden uitzien! De influencers van vandaag zijn veel authentieker. Het zijn echte mensen, met een echt lichaam. De ene wat dunner en de andere wat dikker. Zo heeft iedereen iemand om zich aan te spiegelen. [...]'

Rybouchkina, K. (2020, 12 augustus). Tieners over hun stijl en hun lijf: 'Je kledij zegt veel over je karakter'. De Gezinsbond, www.goedgezind.be

In deze leeftijdsfase wordt het uiterlijk heel belangrijk, omdat jongeren aantrekkelijk willen zijn voor leeftijdsgenoten. Net dan krijgt het lichaam echter kuren: te groot, te klein, te kleine borsten, te veel puistjes, te weinig spieren ...

Het is dus niet verrassend dat het lichaam en al die veranderingen een grote invloed hebben op het zelfbeeld, op hoe de tiener naar zichzelf kijkt. Zowel een heel vroege als een heel late start van de puberteit en de groeisput kunnen ervoor zorgen dat de jongere zich niet goed in zijn vel voelt. Vooral bij meisjes met een vroege puberteit zijn er negatieve gevolgen. Ze voelen zich vaker neerslachtig, hebben een lager zelfbeeld en vertonen vaker probleemgedrag zoals alcohol- en druggebruik en kleine criminaliteit.

De meeste jongeren verzoenen zich na verloop van tijd met hun lichaam, maar bij sommigen kan een laag zelfbeeld leiden tot ernstige problemen.

2. Geef enkele voorbeelden waaruit blijkt dat een laag zelfbeeld tot ernstige problemen kan leiden.

.....

.....

2 Cognitieve ontwikkeling

2.1 Veranderingen in het denken

Het valt minder op dan de lichamelijke veranderingen, maar ook in je hersenen speelt zich een evolutie af. Verschillende delen van ons brein en de verbindingen ertussen komen tot ontwikkeling. Dat breidt onze mogelijkheden gevoelig uit. Niet alle hersengebieden rijpen echter even snel. Terwijl sommige delen al op hun maximum draaien, zijn andere gebieden nog volop in ontwikkeling. Dat onevenwicht verklaart veel van het typische tienergedrag.

1 Formeel-operationeel denken

Tieners bereiken het vierde en laatste stadium van de cognitieve ontwikkeling volgens de theorie van Jean Piaget: het formeel-operationeel denken. De tiener leert abstract denken. Hij begrijpt bijvoorbeeld begrippen die je je niet concreet kunt voorstellen, zoals 'rechtvaardigheid', 'economie' of 'symptoom'. Tieners kunnen nadenken over hypothetische zaken, situaties die niet echt zijn, zoals: 'Stel dat ik 1 miljoen euro had, dan ...'

Lees de volgende stellingen. Stel dat ze waar zijn, welke conclusie kun je dan trekken?

1. Als je met een veer tegen een glas slaat, breekt het glas.
2. Lander slaat met een veer tegen een glas. Wat zal er nu gebeuren?

Een schoolkind zal versteld staan na de eerste stelling. Met een veer kun je onmogelijk een glas breken, dus hij kan de stelling niet aanvaarden. Zijn conclusie is dan ook dat er niets gebeurt als Lander tegen het glas slaat met een veer. Een adolescent snapt dat het om een hypothetische stelling gaat, denkt er logisch over na en concludeert dat het glas zal breken.

Dat abstract en hypothetisch denken gebruiken we vaak in het secundair onderwijs, zeker in vakken als wiskunde en wetenschappen. Het helpt ons bij het systematisch oplossen van problemen.

Het volgende voorbeeld illustreert dat denken.

Je hebt twee batterijen nodig om een zaklamp te laten werken. Je hebt vijf batterijen: drie lege en twee volle. Je weet alleen niet welke leeg zijn en welke vol. Hoe ga je te werk om de twee volle te vinden?

Een schoolkind zal waarschijnlijk in het wilde weg willekeurige combinaties in de zaklamp stoppen. Met wat geluk vindt hij de juiste combinatie, vaak na lang proberen. Een adolescent gaat systematisch te werk: hij kiest één batterij en probeert die uit door één voor één de andere batterijen erbij te plaatsen. Werkt de lamp niet, dan is die eerste batterij leeg en kan ze opzij gelegd worden. Dan herhaalt hij dat met een tweede enzovoort.

Tieners gebruiken hun nieuwe vaardigheden in eindeloze discussies met hun ouders of leerkrachten. Daarbij zullen ze hun mening staven met goede redenen. Met andere woorden: ze leren argumenteren.

2 Moeite met plannen en langetermijndenken

De hersengebieden die verantwoordelijk zijn voor plannen, zijn nog niet volgroeid. Een tiener heeft het moeilijk met denken op lange termijn. Als je hem voor de keuze stelt om eerst huiswerk te maken of eerst nog wat te gamen, ligt de keuze voor de hand: spelen is veel leuker dan leren.

Tieners hebben het moeilijk zichzelf tegen te houden om dingen te doen waar ze zin in hebben.

Hun keuzes zijn daarom vaak gebaseerd op wat op korte termijn het meeste voordeel oplevert. Voor een tiener is het dan ook moeilijk om zijn schoolwerk zelfstandig te plannen en dat te combineren met andere, leukere activiteiten. Gevolg: heel wat tieners stellen hun schoolwerk uit tot het laatste moment.

3. Geef voorbeelden waaruit blijkt dat tieners het soms moeilijk hebben met plannen en vooruitdenken.

.....

.....

.....

3 Egocentrisme en een onrealistisch zelfbeeld

Tieners merken dat ze aan het veranderen zijn. Omdat ze goed willen overkomen bij de anderen, zijn ze erg gefocust op hun eigen functioneren. Een gevolg daarvan is egocentrisme: tieners stellen zichzelf centraal in hun denken. Ze hebben vaak het gevoel dat ze uniek zijn. 'Niemand weet hoe ik mij voel', denkt een meisje dat net door haar vriendje gedumpt werd. Tieners hebben het gevoel dat hun niets kan overkomen. Ze hebben moeite om gevaar in te schatten. Hun soms roekeloze gedrag in het verkeer toont dat duidelijk aan.

Het beeld dat ze over zichzelf hebben, kan soms onrealistisch zijn. Ze gaan soms zozeer op in hun eigen veronderstellingen en gedachten dat ze die als reëel gaan zien. Bij sommigen leidt dat tot narcisme (zichzelf geweldig vinden).

Adolescenten denken dat ze in de schijnwerpers staan, het zogenaamde spotlight-effect. Volgens hen merkt

iedereen hen, en dan vooral hun vermeende negatieve kanten, constant op, terwijl dat niet het geval is: de puist op je gezicht die volgens jou iedereen gezien heeft, een tiener die zichzelf als te dik beschouwt, hoewel dat eigenlijk niet het geval is ...

Dat egocentrisme roept het gevoel van het imaginaire publiek op: soms hebben adolescenten het gevoel dat anderen meer met hen bezig zijn en over hen nadenken dan in werkelijkheid het geval is.

Het volgende voorbeeld illustreert dat denken.

Als Joachim voorbij een groepje giechelende meisjes wandelt, is hij er zeker van dat ze hem aan het uitlachen zijn. Aaron denkt daarentegen dat ze hem bewonderen. In werkelijkheid hebben de meisjes beide jongens helemaal niet opgemerkt.

4. Geef voorbeelden waaruit blijkt dat tieners egocentrisch denken.

.....

.....

.....

4 Kritische ingesteldheid

Het hypothetisch denken zet adolescenten ertoe aan om niet meer zomaar alles voor waar aan te nemen. Ze kunnen alles wat de volwassen wereld voorstelt in vraag stellen: waarden van de ouders, school, geloof, samenleving. Ze worden heel kritisch en stellen vragen als: 'Is wetenschappen wel de juiste studierichting voor mij, zoals mijn ouders en leerkrachten zeggen? Is het geen stomme regel dat je niet mag roken op school? Is het echt nodig dat mijn ouders mij een tijdstip geven waarop ik thuis moet zijn?' Hoewel ouders er soms gek van worden, is die ingesteldheid op zich positief: de adolescent leert eigen, bewuste keuzes te maken.

5. Geef voorbeelden van normen van volwassenen waar tieners kritisch tegenover kunnen staan.

.....

.....

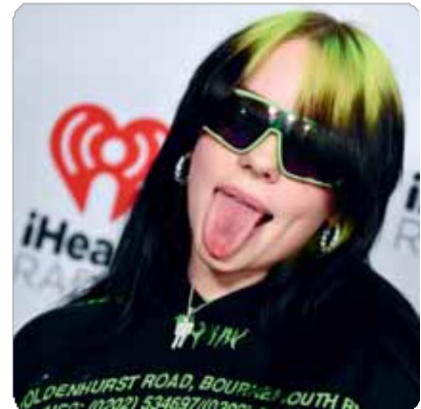
.....

5 Creativiteit

Adolescenten hebben een flexibel brein. Ze leren snel en worden minder dan volwassenen geremd door hun gezond verstand bij het bedenken van vernieuwende ideeën. Elke generatie brengt een aantal jongeren voort die tonen dat je op heel jonge leeftijd al geniale ideeën kunt hebben.

Enkele voorbeelden kunnen dat illustreren.

- Mark Zuckerberg was 19 jaar toen hij in 2004 Facebook lanceerde. Hij had toen al jaren ervaring met programmeren. Op zijn 23e was hij miljardair.
- Toen Billie Eilish 17 jaar was, brak ze internationaal door. Ze is bovendien de jongste artiest ooit die de soundtrack van een James Bondfilm inzong.
- Nathan Vandergunst, beter gekend als vlogger Acid, was amper 14 toen hij een eigen YouTube-kanaal startte. Dat heeft ondertussen honderduizenden abonnees.
- Céline Dept (20) en Michiel Callebaut (24), oftewel Cemi, zijn razend populair: sinds ze in april 2019 een account aanmaakten op TikTok, hebben ze wereldwijd meer dan 1,5 miljoen volgers. Daarmee zijn ze de populairste vloggers in ons land.

6. Geef voorbeelden van creatieve tieners uit je eigen omgeving.

.....

.....

.....

3 Socio-emotionele ontwikkeling

3.1 Theorie van Erikson

7. Lees de situatie. Verklaar Elifs gedrag aan de hand van de cognitieve ontwikkeling.

Elif hangt graag rond met haar vriendinnen. Een van hen, Febe, is een durfal. Samen fantaseren ze erover hoe cool het moet zijn om een piercing te laten zetten. Haar ouders zijn daar radicaal tegen. Elif vindt dat ze er een ouderwets standpunt op nahouden. Wat weten zij er eigenlijk van? Op een dag, als ze samen gaan shoppen, lopen ze langs een piercingzaak. Febe trekt haar mee naar binnen. Elif kan niet aan de verleiding weerstaan. 'Wauw, zo mooi!' roept Febe vol bewondering uit. In plaats van met een nieuwe jas komt Elif die dag met een neuspiercing thuis. Het uitgelaten gevoel dat ze had toen ze met Febe door de stad liep, verdwijnt al snel. Haar ouders zijn erg teleurgesteld. Elif barst in tranen uit en voelt zich compleet onbegrepen.

.....

.....

.....

Al lange tijd worden tieners beschouwd als lastig en rebels. Stanley Hall (1844-1924), een van de grondleggers van de psychologie, somde al rond 1900 drie kenmerken van adolescenten op. Elif vertoont ze alle drie:

- conflicten met ouders;
- stemmingswisselingen;
- risicovol gedrag.

Latere wetenschappers vroegen zich echter af of dat beeld wel klopt. Iedereen kent wel een puber die over de schreef gaat, maar waarschijnlijk ken je er meer die rustig en welgezend door hun tienerjaren dartelen. Sommigen noemen de rebelse tiener zelfs een mythe.

Onderzoekers stellen nu dat de bovenstaande gedragingen wel degelijk vaker voorkomen bij tieners dan bij andere leeftijdsgroepen. Toch zijn er maar bij een minderheid problemen. Slechts een op de vijf jongeren zou een moeilijke adolescentie doormaken. Het gaat dan vaak om jongeren die sowieso thuis of met zichzelf al problemen hadden. De meeste tieners hebben het weleens moeilijk of worstelen met hun emoties, maar maken al bij al een gelukkige, onopvallende adolescentie door.

In de theorie van Erikson is de adolescentie het vijfde stadium. Het centrale conflict in deze periode is identiteit versus identiteitsverwarring. Soms wordt dat de puberteitscrisis genoemd, al weten we nu dat die crisis bij de meeste jongeren wel meevalt. In deze fase weken jongeren zich los van hun

ouders. Tot nu toe hebben ze netjes het pad gevolgd dat hun ouders en leerkrachten voor hen hebben uitgestippeld, maar nu willen ze hun eigen weg gaan. Dat is een nodige stap op weg naar volwassenheid en zelfstandig worden.

De zoektocht naar een identiteit bestaat uit twee processen die elkaar afwisselen.

- **Exploratie**
Tieners gaan op zoek naar persoonlijke interesses, nieuwe vrienden, alternatieve levensstijlen, beginnen na te denken over een mogelijke carrière. Ze hebben de kans om te experimenteren, zonder dat dat blijvende gevolgen heeft. Dat wordt het moratorium genoemd: een periode waarin tieners van alles kunnen uitproberen en fouten mogen maken. Ze hoeven nu nog geen blijvende beslissingen te nemen.
Bijvoorbeeld: Louise heeft dreadlocks laten zetten. Ze heeft een vriendje Stan. Maar volgend jaar zijn die dreadlocks en Stan misschien al lang vergeten.
- **Binding**
Tieners maken op basis van hun ervaringen in die exploratie een keuze waar ze achter staan.
Bijvoorbeeld: Wout heeft vakantiejobs gedaan in een warenhuis en in een fabriek. Deze zomer is hij als leider op kamp geweest met kinderen met een beperking. Dat beviel hem zo, dat hij besloten heeft om later orthopedagogiek te gaan studeren.

Wanneer de adolescent (min of meer) weet wat voor persoon hij is, wat hij met zijn leven wil doen, dan is er sprake van een succesvolle uitkomst van het conflict.

Bij een niet-succesvolle uitkomst heeft de jongere moeite om een identiteit te vinden. Hij heeft het moeilijk om blijvende keuzes te maken en volwassen rollen op te nemen. Deze jongeren vertonen meer probleemgedrag, zoals druggebruik of criminaliteit. Zo hebben sommige jongeren met een migratieachtergrond het moeilijk om een identiteit te vinden. Enerzijds zijn ze in Vlaanderen opgegroeid en voelen ze zich hier thuis, anderzijds worden ze door een deel van de bevolking nog altijd als een 'vreemde' behandeld. Ze hebben het gevoel tussen twee werelden te vallen.

Andere jongeren hebben, vaak door omstandigheden buiten hun wil om, op te vroege leeftijd een volwassen identiteit moeten aannemen. Mogelijke oorzaken zijn bijvoorbeeld te jong huwen of het overlijden van een ouder. Tieners krijgen dan taken die niet bij hun leeftijd passen, zoals de zorg voor jongere kinderen. Of ze hebben autoritaire ouders die hen in een bepaalde richting duwen. In die gevallen krijgen ze niet de kans om voldoende te experimenteren. Erikson noemt die situatie foreclosure.

8. Bespreek de volgende situaties vanuit de theorie van Erikson over de adolescentie.

1

Elise wordt op haar 16e ongewenst zwanger. Hoewel haar vriend haar in de steek laat, besluit ze het kindje toch te houden. Ze blijft bij haar ouders wonen, maar wil wel de zorg voor haar kind op zich nemen. Dat vraagt veel tijd en energie. Ze verwaarloost haar schoolwerk en vindt de tijd niet om met haar vriendinnen uit te gaan. Ze gelooft niet dat ze een nieuw vriendje zal vinden. 'Als die te weten komt dat ik een kind heb, haakt hij onmiddellijk af', denkt ze. Op haar 18e wil ze stoppen met studeren om zelf geld te kunnen verdienen.

- Hoe gaat Elise om met het conflict tussen identiteit en identiteitsverwarring?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Elke dag belanden zes tieners stomdronken op spoed. Nog nooit zaten daarbij zoveel 12- tot 13-jarigen als vorig jaar: 116, van wie zestig procent meisjes. [...] Ter vergelijking, de cijfers in België liggen drie keer hoger dan in Nederland.

Nooit eerder belandden zoveel 12- tot 13-jarigen stomdronken op spoed (2019, 7 december). www.standaard.be

- Hoe kun je dat gedrag op die jonge leeftijd verklaren?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

3.2 Interesse in seks en relaties

Terwijl schoolkinderen het liefst van al kinderen van het andere geslacht uit de weg gaan, verandert dat plots in de puberteit. Nieuwe gevoelens zoals verliefdheid en seksuele opwindning duiken op. Jongens raken plots geïnteresseerd in meisjes. Meisjes becommentariëren druk de jongens uit hun buurt. En sommige tieners merken dat ze vallen op iemand van hetzelfde geslacht. Op het internet of in tijdschriften gaan jongeren volop op zoek naar info over seks. Rond 14 à 15 jaar geven tieners hun eerste tongzoen. In de daaropvolgende jaren wordt volop geëxperimenteerd met het aan- en uitmaken met liefjes. Gemiddeld rond 17-18 jaar volgt de eerste geslachtsgemeenschap.

Samen met de lichamelijke veranderingen die tieners doormaken, zorgen die nieuwe gevoelens voor heel wat onzekerheid en twijfels. Ben ik wel aantrekkelijk genoeg? Is dit nu het juiste vriendje? Hoe ver wil ik gaan op seksueel gebied?

Jongeren die merken dat ze holebi of transgender zijn, kunnen daardoor extra verward raken, zeker als hun omgeving lacherig doet over homoseksualiteit of wanneer die seksuele voorkeur niet past binnen hun cultuur of opvoeding. Toch merken LGBTQ+-organisaties dat jongeren zich vroeger outendan voorheen, gemiddeld tussen hun 16 en 19 jaar.

3.3 Stemningswisselingen

Soms lijkt het emotionele leven van een tiener op een achtbaan, met heel wat plotse ups en downs. Tieners ervaren hun emoties intenser dan volwassenen. Sommigen lijken overgevoelig. Als ze boos zijn, zijn ze enorm woedend. In een uitgelaten bui krijgen ze de slappe lach die maar niet overgaat. En als ze inde put zitten, lijkt hun verdriet eindeloos diep.

Bovendien wisselen de emoties elkaar snel af: het ene moment is dochterlief woedend op papa, en eventjes later hangt ze lachend aan de gsm met haar beste vriendin.

3.4 Opstandigheid en zich losmaken van de ouders

Als gevolg van hun kritische ingesteldheid verzetten veel tieners zich tegen de volwassenen. Regels van ouders en school, en regels over uitgaan, piercings of zakgeld vinden jongeren dikwijls ouderwets. Ze leggen vragen en bevelen van ouders graag naast zich neer. Ze willen meer en meer zelf beslissen en zijn het vaker oneens met gezagsdragers. De slaapkamer wordt het eigen territorium van de tiener. Mama en papa mogen er zo weinig mogelijk binnen, en zeker niet zonder kloppen. Tieners brengen er steeds meer tijd door, met hun eigen posters, muziek, computer ... Ook de badkamerdeur gaat op slot. Dat alles duidt erop dat tieners hun persoonlijke domein, de zaken waarover ze zelf mogen beslissen, voortdurend proberen uit te breiden.

Tieners hebben de neiging zichzelf te overschatten en willen vaak sneller zelfstandig worden dan ze aankunnen. Ouders daarentegen zijn bang voor de 'gevaaren' van het tienerleven en willen hun kind beschermen tegen zichzelf.

Ze denken soms te lang dat hun tienerzoon of -dochter bepaalde verantwoordelijkheden niet aankan.

Het gevolg? Frustraties bij de tieners, die niet krijgen wat ze willen. Af en toe leidt dat tot intense ruzies, al ligt het aantal conflicten tussen ouders en tieners lager dan wel eens wordt gedacht.

Tegelijk merken veel deskundigen op dat jongeren bevestiging willen krijgen van hun ouders. Op eigen benen staan, brengt immers onzekerheid met zich mee. Tieners willen van volwassenen horen dat ze goed bezig zijn, dat zede juiste keuzes maken.

Men noemt dat ook wel de tweede protestfase, na de koppigheidsfase die we als peuter doormaken. Dat verzet past in het zoeken naar een eigen identiteit, los van de ouders. De tiener wil zijn eigen leven leiden, en wil daarbij zijn eigen keuzes maken. Dat is een nodige stap naar volwassenheid.

3.5 Belang van vriendschap

Terwijl mama en papa iets naar de achtergrond verschuiven, worden vrienden belangrijker. Tieners brengen graag zoveel mogelijk tijd door met hun vrienden. En als live contact niet mogelijk is, hebben ze gelukkig nog de gsm en het internet. Het is geen toeval dat sociale media zo populair zijn bij jongeren.

Je hebt je vrienden zo altijd bij je.

Terwijl kinderen vrienden hebben om samen mee te spelen en te sporten, worden vriendschappen in de adolescentie intiemer en meer gericht op vertrouwen.

Toch mag de invloed van ouders niet onderschat worden. Volgens de terreinhypothese van de Wit, van der Veer en Slot hebben zowel vrienden als ouders een invloed op de adolescent, maar op een ander vlak of terrein. Zo blijven ouders een belangrijke inspraak hebben op morele waarden en beslissingen die gevolgen voor de toekomst hebben, zoals de studiekeuze en persoonlijke relaties. Vrienden spelen eerder een rol bij keuzes op korte termijn, zoals kleren, make-up, kapsel, vrijetijdsbesteding ...

Wanneer de adolescent echter ervaart dat vrienden en ouders soms tegengestelde verwachtingen hebben, dan zal dat tot spanningen of zelfs conflicten leiden. Het gevolg daarvan is dat de adolescent dingen voor zijn ouders gaat verzwijgen of zelfs afstand van hen gaat nemen. De Wit, van der Veer en Slot spreken in dat geval van de conflicthypothese.

Ontwikkelingspsycholoog Jane Loevinger (1918-2008) onderscheidt in de adolescentie twee fases in de omgang met leeftijdsgenoten.

— Conformistisch stadium (12-16 jaar)

Jongere tieners hechten enorm veel belang aan hoe anderen over hen oordelen. 'Vinden ze me wel oké?' is een essentiële vraag. Jongere tieners zijn bang voor kritiek en afwijzing door hun leeftijdsgenoten. Daarom proberen ze te zijn zoals de anderen. Ze spiegelen zich aan elkaar en kopiëren elkaars gedrag om bij de groep te horen. Tieners in dat stadium hebben vaak een voorkeur voor dezelfde kledingstijl en muziek. Ze dragen rugzakken en schoenen van hetzelfde merk. Wie te veel

afwijkt van de groepsnorm is immers 'raar'.
Dat volgen van de groepsnorm wordt conformisme genoemd.

— Zelfbewust stadium (vanaf 16 jaar)

Hoe ouder de tiener wordt, hoe meer hij zijn eigen identiteit heeft gevonden. Beetje bij beetje durft hij te tonen wie hij werkelijk is. Interesses, kledingstijl, kapsel enzovoort worden nu uitingen van de eigen persoonlijkheid. 'Anders zijn' is geen reden meer om afgewezen te worden. Integendeel, oudere tieners bewonderen leeftijdsgenoten die een eigen stijl hebben. Ze staan open voor wie er een andere visie op nahoudt.

9. Lees de onderstaande casus en beantwoord de vragen.

Ook al vindt Gus die nieuwe game maar niets, toch speelt hij tot 's avonds laat online tegen zijn vrienden. Zijn ouders moesten eens weten: zij vinden een goede nachtrust heel belangrijk.

- Van welke hypothese is er sprake?

.....
.....

- In welk stadium bevindt Gus zich? Leg kort uit.

.....
.....

Test jezelf

Welk kenmerk van het functioneren van de adolescent herken je?

Leg telkens kort uit.

- A. Als Jarno de klas binnenkomt, ziet hij Amélie en Leyla tegen elkaar fluisteren. Hij denkt dat het over hem gaat.

.....

- B. Charlotte heeft altijd commentaar op haar ouders: 'Ze zijn zo ouderwets. Ze zouden beter eens een cursus over opvoeden volgen.'

.....

- C. Jens zit altijd op zijn kamer. Als zijn moeder hem vraagt waarom hij niet gezellig bij zijn ouders in de woonkamer komt zitten, antwoordt hij: 'Beneden verveel ik mij dood.'

.....

- D. Feline heeft haar poppen de deur uitgegooid en heeft haar kamer helemaal opnieuw ingericht. Ze heeft de muren knalrood geverfd.

.....

- E. Lily start met de studierichting natuurwetenschappen, ondanks de waarschuwingen van haar leerkrachten. Haar punten zijn niet zo goed, maar ze is er zeker van dat ze de richting wel aankan.

.....

Hoofdstuk 10: Morele ontwikkeling

1 Lawrence Kohlberg

Piaget beschreef de morele ontwikkeling bij kinderen van 4 tot en met 12 jaar. De Amerikaanse psycholoog Lawrence Kohlberg (1927-1987) bouwde verder op dat werk. Hij beschreef ook de adolescentie en volwassenheid.

Voor zijn theorie over de morele ontwikkeling maakte Kohlberg ook gebruik van de methode van morele dilemma's.

1. Lees hieronder een van zijn dilemma's.

Wat zou jij doen als jij in de schoenen van mevrouw Brouwers stond?

Het 'ontsnapte gevangene'-dilemma

Een man is wegens een ernstig misdrijf veroordeeld tot een gevangenisstraf van tien jaar. Na één jaar ontsnapt hij uit de gevangenis, vestigt zich in het buitenland en verandert zijn naam in Hertmans. Acht jaar lang werkt hij hard. Geleidelijk aan spaart hij genoeg geld om een eigen zaak te beginnen. Hij behandelt zijn klanten goed. Zijn personeel betaalt hij een behoorlijk salaris en hij laat hen delen in de winst. Op een dag wordt hij herkend door een vroegere buurvrouw, mevrouw Brouwers, die nog weet dat hij uit de gevangenis is ontsnapt.

1.1 Stadia van morele ontwikkeling

Als je die vraag stelt aan kinderen van 10 jaar of jonger, krijg je wellicht compleet andere antwoorden. Zij zien het meestal zwart-wit. Op de vraag of mevrouw Brouwers meneer Hertmans al dan niet moet aangeven, zullen jonge kinderen bijvoorbeeld antwoorden: 'Ontsnappen uit de gevangenis mag niet.'

Door hun grote vooruitgang op cognitief vlak slagen tieners erin om over dergelijke moeilijke situaties na te denken en een eigen mening te vormen. Daardoor zetten ze ook een stap vooruit in hun morele ontwikkeling.

Veertienjarigen antwoorden genuanceerder op het dilemma. Ze zien in dat uit de gevangenis ontsnappen normaal gezien niet mag, maar hebben wel begrip voor meneer Hertmans. Ze kijken dus niet enkel naar de overtreding, namelijk de ontsnapping, maar ook naar wat erna gebeurt.

Kohlberg beschrijft, op basis van zijn onderzoeken, een aantal stappen in de morele ontwikkeling.

Daarbij is niet het antwoord op zich belangrijk ('Ja, hij moet terug naar de gevangenis' of 'Nee, hij mag vrij blijven rondlopen'), maar wel de verantwoording, de reden waarom iemand 'ja' of 'nee' kiest.

Volgens zijn theorie doorlopen mensen drie niveaus met telkens twee fases, in de onderstaande volgorde.

Niveau 1: preconventionele moraliteit

Kinderen tot ongeveer 10 jaar bevinden zich op dit niveau. Het kind houdt vooral rekening met de gevolgen van het gedrag.

- Fase 1: gedrag gericht op straf en gehoorzaamheid
Een jong kind let vooral op de mogelijke negatieve gevolgen (= straf) van een bepaald gedrag. Als het merkt dat de kans op straf groot is, zal het dat gedrag vermijden en gehoorzaam zijn. Als het kind weet dat er geen straf volgt, zal het het 'stoute' gedrag toch vertonen.
- Fase 2: gedrag gericht op eigenbelang
In een volgende stap is het kind geïnteresseerd in de positieve gevolgen (= beloning) die het gedrag met zich meebrengt. Het vertoont het 'braaf' gedrag, omdat er een beloning volgt of omdat er voordelen aan verbonden zijn.

Niveau 2: conventionele moraliteit

Hier kijkt de persoon niet zozeer naar de gevolgen voor zichzelf, maar houdt hij vooral rekening met wat andere mensen denken. Vandaar 'conventioneel': er wordt rekening gehouden met de conventies, de gebruikelijke manier van handelen, met wat anderen van ons verlangen.

- Fase 3: gedrag gericht op sociale verwachtingen
De morele keuzes van tieners tussen 10 en 18 jaar bevinden zich vaak in deze fase. Ze kiezen voor gedrag waarvoor ze door anderen gewaardeerd en geliefd worden. De persoon gedraagt zich 'goed', omdat hij weet dat men hem dan 'een leuk persoon' vindt.
- Fase 4: gedrag gericht op autoriteit
Het morele gedrag van veel volwassenen bevindt zich in deze fase. Hier kijkt de persoon niet meer naar een persoonlijke relatie, zoals in fase 3, maar naar de samenleving. Hij vindt het belangrijk om zijn plicht te doen voor de samenleving. In deze fase kijkt de persoon naar de regels en de wetten om te bepalen wat mag en niet mag.

Niveau 3: postconventionele moraliteit

Sommige volwassenen houden niet meer zozeer rekening met de wetten, de gewoontes, maar baseren hun oordeel op waarden. Daarvoor moet je abstract kunnen denken: niet louter concrete regels toepassen, maar wel rekening houden met altijd geldende, meer universele principes, zoals rechtvaardigheid, respect voor een ander enzovoort.

- Fase 5: gedrag gericht op sociale overeenstemming en mensenrechten
In deze fase kan de persoon verder kijken dan enkel de regeltjes. Hij zal de situatie beoordelen naargelang de gevolgen voor andere mensen. Volgens hem is gedrag goed als het voordelig is voor de meerderheid van de mensen. Regels moeten aangepast worden als de meeste mensen erachter staan.
- Fase 6: gedrag gericht op universele ethische principes
In de hoogste fase van de morele ontwikkeling baseert de persoon zijn gedrag op universele ethische (= morele) principes, zoals rechtvaardigheid en respect. Wetten zijn maar van toepassing zolang ze de ethische principes respecteren.

2. Lees nogmaals het 'ontsnapte gevangene'-dilemma op p. 155 en noteer de fase die van toepassing is.

De samenleving verwacht van haar burgers dat ze zich houden aan de regels. Wanneer mevrouw Brouwers meneer Hertmans aangeeft, gehoorzaamt zij aan wat de samenleving van haar verwacht.	
Het zou heel onrechtvaardig en onmenselijk zijn om iemand zoals meneer Brouwers aan te geven. Hij is tenslotte een mens die na zijn misstap zijn leven weer op de rails heeft en weet wat goed handelen is.	
Als de politie te weten komt dat mevrouw Brouwers weet dat meneer Hertmans ontsnapt is, riskeert ze zelf opgepakt en in de gevangenis gegooid te worden. Ze zal hem dus aangeven.	
Als mevrouw Brouwers meneer Hertmans aangeeft, zullen de burens haar een heel verantwoordelijke burger vinden.	
Eigenlijk zou mevrouw Brouwers meneer Hertmans moeten aangeven. Maar omdat hij nu al een tijdje bewezen heeft dat hij een goed persoon is, verdient hij een tweede kans. Mevrouw Brouwers zal hem dus niet aangeven.	
Mevrouw Brouwers zal meneer Hertmans aangeven, want dan wacht haar waarschijnlijk een mooie beloning.	

Volgens Kohlberg baseren tieners hun morele keuzes vooral op de goedkeuring van anderen. Ze bevinden zich dus in fase 3.

Onze morele ontwikkeling heeft een invloed op ons gedrag, zeker wat de omgang met anderen betreft. Zo blijkt dat jongeren die delinquent (strafbaar) gedrag vertonen vaak een lager niveau van moreel redeneren hebben. Ze zijn blijven steken in fases 1 en 2 en baseren hun keuzes op de kans op straf en beloning.

Kohlberg stelde daarnaast dat veel volwassenen in de praktijk niet verder dan fase 4 komen.

Test jezelf

1. Lees de volgende situatie en verbind de reacties met de bijbehorende fase.

Je bent in je eentje aan het wandelen en vindt een portemonnee. Je kijkt erin en je vindt de naam en het adres van de eigenaar, én 50 euro. Die zou je goed kunnen gebruiken, want binnenkort is je beste vriend jarig en je bent op zoek naar een leuk cadeau. Wat doe je?

Ik houd het geld voor mezelf. De eigenaar moet maar niet zo dom zijn om het te verliezen.

Fase 1
 Oriëntatie op straf

Ik bezorg de portefeuille terug aan de eigenaar. Ik vind het oneerlijk om iets te houden dat niet van mij is.

Fase 2
 Oriëntatie op eigenbelang

Ik bezorg de portefeuille terug aan de eigenaar. Stel je voor dat ik ermee betraapt word!

Fase 3
 Oriëntatie op sociale verwachtingen

Ik bezorg de portefeuille terug aan de eigenaar. Anders is het stelen en dat is verboden.

Fase 4
 Oriëntatie op autoriteit

Ik houd het geld voor mezelf. Mijn vriend zal blij zijn als ik hem een mooi cadeau koop.

Fase 5 en 6
 Postconventioneel niveau

2. In welke fase van de morele ontwikkelingstheorie van Kohlberg passen de volgende situaties?

- A. Henk koopt biologisch gekweekte groenten, ook al kosten die een stuk meer. Hij is ervan overtuigd dat zijn (aankoop)gedrag van groot belang is voor het milieu.
- B. Diego houdt op met snoep te stelen, omdat hij ontdekt dat 'snoep wegnemen' altijd 'geen tv-kijken' totgevolg heeft.
- C. Malik rijdt nooit te snel. De verkeersregels volgen, vindt hij heel belangrijk.
- D. Clara vindt het belangrijk om met een goed rapport thuis te komen, omdat ze weet dat ze op die manier haar ouders trots maakt.
- E. Daan steunt vanuit een zeker rechtvaardigheidsgevoel de demonstranten die betogen voor hogere lonen voor arbeiders en daarvoor het verkeer tijdens hun betoging lamleggen.

Hoofdstuk 11: Persoonlijkheid

1 Begrippen

1.1 Persoonlijkheid

Voor velen verwijst de term persoonlijkheid naar datgene wat typisch is voor iemand of wat iemand onderscheidt van de anderen. De persoonlijkheid wordt zichtbaar in de manier waarop iemand zich gedraagt.

Een vaak gebruikte definitie van persoonlijkheid is deze: persoonlijkheid is een verzameling van stabiele en unieke psychische (innerlijke) en gedragsmatige (uiterlijke) kenmerken, waardoor iemand zich in de loop van zijn of haar leven op een min of meer gelijkaardige manier gedraagt.

1. Leg de volgende onderdelen van de definitie uit aan de hand van een concreet voorbeeld. Gebruik de persoonlijkheidskenmerken uit de lijst hiernaast.

- Stabiele en unieke kenmerken:

.....

.....

- Zich in de loop van zijn of haar leven op een min of meer gelijkaardige manier gedragen:

.....

.....

Lange tijd werd aangenomen dat iemands persoonlijkheid levenslang vastlag. Ondertussen weten we dat de persoonlijkheid gedurende de jeugd jaren nog danig evolueert en onder invloed van bepaalde situaties nog flink kan veranderen.

1.2 Temperament

Een begrip dat vaak in één adem met persoonlijkheid wordt genoemd, is temperament. Die term verwijst naar het aangeboren deel van onze persoonlijkheid dat ons doet reageren op prikkels volgens een bepaald emotioneel patroon. Zo zijn er baby's die na een pijn prikkel snel kalmeren, terwijl andere baby's moeilijk getroost raken.

Naast de wetenschappelijke invulling maakt het woord ook deel uit van ons dagelijkse taalgebruik.

2. Wat betekent de uitdrukking 'iemand met een temperament'?

.....

1.3 Zelfbeeld

Het zelfbeeld of zelfconcept is de kennis die we over onszelf hebben. Dat kunnen elementen zijn zoals persoonlijkheidstrekken, maar evengoed uiterlijke kenmerken, vaardigheden, beperkingen en de manier waarop je bij anderen overkomt.

Om onszelf te leren kennen, zijn anderen in onze omgeving heel belangrijk. In hoofdstuk 8 zagen we al dat de anderen werken als een soort spiegel. Door hun reacties leren we veel over onszelf.

De ontwikkeling van dat zelfbeeld start al in de eerste levensjaren. Peuters die zichzelf herkennen in een spiegel worden zich bewust van zichzelf. Dat zelfbewustzijn vormt de basis waarop het zelfbeeld zich verder ontwikkelt.

Waar peuters alleen nog maar in staat zijn om zichzelf aan te wijzen op foto's, slagen kleuters er ook in zichzelf te beschrijven in concrete termen. Zo zijn ze in staat aan te geven hoe ze eruitzien, wat ze graag hebben of met wie ze graag spelen. Hoe ze zich voelen of wat ze precies denken, is evenwel nog heel moeilijk. Gevoelens en gedachten worden pas tijdens de lagere school en de adolescentiefase toegevoegd aan het zelfbeeld.

Volgens de Amerikaanse sociaal psycholoog Morris Rosenberg kent het zelfbeeld twee componenten.

- Zelfcognitie of zelfkennis: wat je over jezelf weet. Dat gaat over je kenmerken, kwaliteiten, talenten, zwaktes ...
- Zelfwaardering: de waardering die je geeft aan alles wat je over jezelf weet. Bepaalde kenmerken, kwaliteiten ... vind je positief. Aan andere ken je dan weer een negatieve waarde toe.

Meestal komt het zelfbeeld van iemand redelijk goed overeen met de werkelijkheid. In dat geval is er sprake van een realistisch zelfbeeld. We hebben dan zowel positieve als negatieve ideeën over onszelf. Dat zorgt ervoor dat we voldoende zelfvertrouwen en voldoende veerkracht hebben om moeilijke periodes en problemen aan te kunnen en onze beperkingen te aanvaarden.

Wanneer we te veel gefocust zijn op negatieve kenmerken kunnen we een negatief of laag zelfbeeld hebben. Dat kan zorgen voor weinig zelfvertrouwen. Maar wanneer we te veel nadruk leggen op positieve kenmerken ontwikkelen we een te positief of te hoog zelfbeeld. Door het teveel aan zelfvertrouwen dat daaruit volgt, zullen anderen ons als te zelfvoldaan zien.

Om na te gaan hoeveel zelfwaardering iemand heeft, ontwikkelde Rosenberg de *self-esteem test*. Die test bestaat uit tien uitspraken die gescoord moeten worden op een schaal van 1 tot 5, waarbij 1 staat voor 'helemaal mee oneens' en 5 voor 'helemaal mee eens'.

1	Ik ben van mening dat ik een waardevol persoon ben, minstens even waardevol als anderen.	1 - 2 - 3 - 4 - 5
2	Ik vind dat ik een aantal goede eigenschappen heb.	1 - 2 - 3 - 4 - 5
3	<i>Ik ben geneigd om mezelf een mislukkeling te vinden.</i>	1 - 2 - 3 - 4 - 5
4	Ik ben in staat om dingen even goed te doen als anderen.	1 - 2 - 3 - 4 - 5
5	<i>Ik vind dat ik niet veel heb om trots op te zijn.</i>	1 - 2 - 3 - 4 - 5
6	Ik heb een positieve houding tegenover mezelf.	1 - 2 - 3 - 4 - 5
7	Over het algemeen ben ik tevreden over mezelf.	1 - 2 - 3 - 4 - 5
8	<i>Ik wou dat ik meer zelfrespect had.</i>	1 - 2 - 3 - 4 - 5
9	<i>Ik voel mezelf af en toe waardeloos.</i>	1 - 2 - 3 - 4 - 5
10	<i>Soms denk ik dat ik nergens goed voor ben.</i>	1 - 2 - 3 - 4 - 5

De vragen 3, 5, 8, 9 en 10 (cursief gedrukt) moeten omgekeerd gescoord worden, dat wil zeggen antwoord 1 wordt als 5 gescoord, 2 als 4, 4 als 2 en 5 als 1.
Hoe lager de score, hoe lager de zelfwaardering en dus ook het zelfbeeld. De gemiddelde score (alle antwoorden opgeteld, gedeeld door 10, na omscoring) ligt meestal tussen 3,5 en 4,5.
Een resultaat onder de 2,5 zou wijzen op een (problematisch) laag zelfbeeld.

3. Lees de onderstaande fragmenten.

- A. Gaat het om een realistisch, laag of hoog zelfbeeld?
- B. Welke factoren beïnvloeden het zelfbeeld?

1

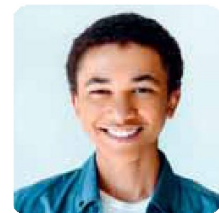
Zelfa (18) is een creatieve duizendpoot, zeggen haar vriendinnen. Ze zingt in een groepje en gaat naar de tekenacademie. Volgens haar leerkracht mogen haar kunstwerken zeker gezien worden. Haar ouders vinden dat best oké, maar maken haar af en toe duidelijk dat ze haar schoolwerk niet mag verwaarlozen.

- A. ....
- B. ....

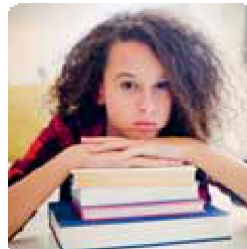
2

Ruben (16) vindt zichzelf heel klein. Zeker als hij naar de andere jongens in de klas kijkt, is hij allesbehalve gelukkig met zijn lengte. Als hij er thuis iets over probeert te zeggen, wordt het probleem volledig genegeerd door zijn vader. Vroeger was Ruben ook al klein, maar in vergelijking met toen trekt hij het zich nu heel wat meer aan ...

- A. ....
- B. ....

Eline (15) vindt zichzelf nogal dom en moet haar jaar overdoen. Haar vriendinnen halen allemaal betere punten, zeker voor wiskunde en Frans. Ze had graag zoals haar oudere broer in de richting Latijn gezeten. Maar ja, het is normaal dat hij beter is in wiskunde. Hij is immers een jongen.

- A. ....
- B. ....

1.4 Identiteit

De begrippen identiteit en persoonlijkheid worden dikwijls met elkaar verward. Toch betekenen ze niet hetzelfde. Identiteit is de manier waarop we onszelf definiëren en beschrijven. We tonen met andere woorden aan de buitenwereld wie we zijn. Onze identiteit krijgt vorm in interactie met onze omgeving. Dat is ook zo voor onze persoonlijkheid. Maar waar persoonlijkheid is wie we vanbinnen zijn, geeft identiteit aan wie we vanbuiten zijn.

4. Wie ben jij 'vanbuiten'? Wat is met andere woorden jouw identiteit?

.....

.....

.....

.....

Onze identiteit kan in verschillende categorieën worden ingedeeld. De Amerikaanse psycholoog Jonathan Cheek maakt een onderscheid tussen vier categorieën.

- Bij persoonlijke identiteit gaat het om de manier waarop we onszelf definiëren door persoonlijke eigenschappen of kenmerken.
- Bij sociale identiteit ontleen je je gevoel van identiteit aan de rol die je vervult in de maatschappij.
- De collectieve of culturele identiteit wordt bepaald door het gevoel van verbondenheid met een groep.
- Bij de relationele identiteit gaat het om de sterke verbondenheid die je voelt met anderen in je omgeving.

5. Bij welke identiteit horen de volgende voorbeelden?

ik ben creatief / ik ben een leerling in het derde middelbaar / ik ben koppig / ik ben lid van de muziekschool / ik ben katholiek / ik ben kleindochter

Persoonlijke identiteit	
Sociale identiteit	
Collectieve identiteit	
Relationele identiteit	

**6. Kijk terug naar jouw antwoord op vraag 4.
Plaats de verschillende onderdelen van je antwoord bij de categorieën van identiteit.**

Onze identiteit kent dus meerdere dimensies. We zien onszelf als Belg, jongere, meisje of jongen, lid van de jeugdbeweging ... We spreken daarom van een gelaagde identiteit.

Onze identiteit kent dus meerdere dimensies. We zien onszelf als Belg, jongere, meisje of jongen, lid van de jeugdbeweging ... We spreken daarom van een gelaagde identiteit.

De ontwikkeling van onze identiteit begint al vroeg en is een voortdurend proces. Denk maar aan het feit dat de meeste driejarigen hun voornaam kunnen zeggen en het woordje 'ik' gebruiken. Het eigen willetje ('ik wil ...') in die fase is een eerste gevoel van identiteit.

Het is vooral tijdens de adolescentiefase dat jongeren op zoek zijn naar hun eigen identiteit.

Waar onze persoonlijkheid van bij de geboorte groeit en in normale omstandigheden stabiel wordt rond het 30e levensjaar, kan onze identiteit blijvend veranderen. Er is met andere woorden geen eindpunt. Wie bijvoorbeeld van groepslidmaatschap verandert of verhuist naar een ander land, zal een andere invulling geven aan zijn of haar identiteit.

7. Geef een concreet voorbeeld van die veranderende identiteit uit je eigen leefwereld.

.....

.....

.....

.....

2 Big Five

Om de persoonlijkheid van iemand in kaart te brengen, bestaan er verschillende modellen. Een van de meest gekende is de *Big Five*. Dat model maakt een onderscheid tussen vijf dimensies of groepen van persoonlijkheidstrekken. Elke dimensie wordt voorgesteld als een continuüm of lijnstuk van twee extremen, waartussen heel veel posities ingenomen kunnen worden. Op basis van de score op de vijf dimensies krijg je een beeld van de persoonlijkheid.

De vijf dimensies van persoonlijkheidstrekken zijn:

- extraversie (tegenover introversie): de mate waarin iemand nieuwe sociale contacten legt. Wie hier hoog scoort, is extravert. Wie laag scoort en minder nood heeft aan sociale contacten, is eerder introvert.
- vriendelijkheid (tegenover afstandelijkheid): de mate waarin iemand bereid is om anderen te helpen en te vertrouwen. Wie hoog scoort, is vriendelijk. Wie laag scoort, is afstandelijk.
- emotionele stabiliteit (tegenover neuroticisme): de mate waarin iemand omgaat met emotionele zaken als stress en problemen. Wie hoog scoort, is emotioneel stabiel. Wie laag scoort, is eerder neurotisch.
- zorgvuldigheid (tegenover onzorgvuldigheid): de mate waarin iemand georganiseerd en ordelijk is. Wie hier hoog scoort, is zorgvuldig. Mensen die laag scoren, zijn eerder chaotisch of onzorgvuldig.
- openheid voor ervaringen (tegenover geslotenheid voor ervaringen): de mate waarin je openstaat voor nieuwe ervaringen. Wie hoog scoort, is open. Wie laag scoort, is eerder gesloten. Zo zal iemand die graag nieuwe sporten uitprobeert, hoog scoren op deze dimensie.

In heel veel situaties zullen een of meerdere dimensies bepalen hoe je reageert. Jouw persoonlijkheid bepaalt dus jouw gedrag.

8. In de volgende figuur worden de vijf dimensies als een continuüm voorgesteld.

- Plaats op de stippellijnen de termen op basis van de bovenstaande theorie.
- Zet op elk continuüm een kruisje op de plaats waar jij jezelf ziet op die dimensie.

The figure consists of five horizontal dotted lines, each with a solid purple dot at both ends. These lines are intended for students to place terms and mark their own positions on the continua.

3 Persoonlijkheid in de praktijk

9. Lees het onderstaande fragment over 'introversie' en beantwoord de bijbehorende vragen.

Radiopresentatrice Karolien Debecker had lange tijd niet door dat ze zelf een introvert was die toevallig een heel extravert leven leidde. 'Ik merkte dat ik in situaties met veel prikkels vaak chaotisch was en dat ik sommige info niet verwerkt kreeg of slecht kon onthouden. Toen ik een burn-out kreeg op mijn 28e, was dat een wake-upcall. Ik had in geen honderd jaar gedacht dat ik introvert was, want ik kán wel heel sociaal zijn. Ik ben ook helemaal niet verlegen of teruggetrokken. Maar ik merk het wel aan de manier waarop ik mezelf weer oplaad: ik heb stilte nodig om van sociale contacten te bekomen.' [...]

Het verschil tussen introverten en extraverten zit 'm in de manier waarop prikkels verwerkt worden, vertelt personal coach Eline Sluys. 'Het brein van extraverten geeft er de voorkeur aan om meteen te reageren op prikkels. Er komt iets binnen en er volgt meteen een reactie in de buitenwereld.' Het brein van introverte mensen broedt liever even op nieuwe informatie, zegt ze. 'Zij letten niet zozeer op wat er rondom hen gebeurt, maar wat bepaalde dingen in hun binnenste oproepen.'

Introversie en verlegenheid worden gemakshalve weleens in één adem genoemd, maar het zijn wel degelijk twee verschillende zaken. 'Verlegenheid is gelinkt aan sociale angst, en is geen pure eigenschap van introverten', vertelt professor persoonlijkheidspsychologie Barbara De Clercq (UGent). 'Verlegenheid komt uiteraard meer voor bij introverten, maar ook extraverten kunnen deze eigenschap hebben en daardoor in bepaalde situaties even uit balans geraken.' [...]

Toch is het volledig omarmen van je eigen introverte natuur voor sommigen eerder een aanvaardingsproces dan een onmiddellijke eureka. Karolien Debecker beaamt dat: 'Ik heb vorig jaar eindelijk besloten om vier vijfde te gaan werken, zodat ik naast mijn job ook nog energie heb voor mijn kleuter in huis. Ik heb daar wel even om moeten rouwen, omdat mijn hoofd wél veel wil. Ik wil graag die persoon zijn die aan een lange tafel zit met vijftien vrienden, maar ik ben dat niet.'

Ze voelt zich beter in één-op-ééngesprekken, zegt ze. 'Ik heb afscheid moeten nemen van dat gezellige en warme idee. Mijn sociale contacten en tijdsindeling moeten anders verlopen om mijn hoofd en lichaam gezond te houden.'

Maar – daar is weer die eeuwige nuance – je krijgt er ook veel voor terug, zegt ze. 'Als ik mijn prikkelniveau in de gaten houd en leef zoals ik ben, ben ik een aangener persoon, en adem ik niet de hele dag zo hijgerig. Lichamelijk is dat een enorme winst.' Ze heeft een minder groot sociaal netwerk, maar het zijn wel stuk voor stuk contacten die in de diepte gaan, klinkt het. 'Omdat mijn innerlijke wereld groter is, heb ik ook het idee dat het me veel wijsheid brengt. Ik sta liever aan de rand van een groep dan er middenin, waardoor ik goed kan observeren. Het heeft tijd gekost om het zo te zien, maar ik denk dat mijn introversie me zelfs een betere radiomaker heeft gemaakt.'

De Wandeleer, S. (2020, 19 september). De stille kracht van de introvert. De Morgen, 22

- Geef twee voorbeelden die aantonen dat het persoonlijkheidskenmerk 'introversie' Karolien Debecker in haar dagelijkse leven beïnvloedt.

.....

.....

.....

- Duid in de tekst drie voorbeelden aan van het zelfbeeld van Debecker.
- Geef een voorbeeld van de volgende categorieën van de identiteit van Debecker:

- persoonlijke identiteit: .....

- sociale identiteit: .....

- Leg uit dat 'introversie' niet hetzelfde is als 'verlegenheid'.

.....

.....

.....

.....

4 Invloed van *nature* en *nurture*

Al heel lang doen wetenschappers onderzoek naar de mate waarin menselijke eigenschappen, uiterlijke kenmerken, talenten, interesses ... aangeboren (*nature*) of aangeleerd (*nurture*) zijn. Als blijkt dat zaken zoals lichaamsgrootte, haarkleur en de kleur van de ogen een erfelijke basis hebben, kunnen we ons afvragen of dat ook zo is voor (delen van) onze persoonlijkheid.

10. Welke persoonlijkheidstrekken van jezelf herken je in een van je ouders?

.....

.....

.....

4.1 Verlegenheid

Een van de persoonlijkheidskenmerken die regelmatig onderzocht zijn, is verlegenheid. Zo deed ook de Amerikaanse ontwikkelingspsycholoog Jerome Kagan (1929) onderzoek naar de vraag in hoeverre dat kenmerk aangeboren was.

Kagan onderzocht het temperament van 450 baby's van 4 maanden oud. Hij liet ze iedere 20 seconden nieuw speelgoed zien. Sommige baby's begonnen te huilen en met hun armpjes en beentjes te spartelen. Die baby's, die sterk op de prikkels reageerden, vertoonden terughoudend gedrag. Andere baby's lachten als ze het speelgoed zagen en begonnen geluidjes te maken en bleven kalm. Zij reageerden dus minder heftig op de prikkels en gingen zich eerder ongeremd gedragen.

11. Omcirkel telkens het juiste antwoord.

Uit het onderzoek van Kagan bleek dat ongeveer tien tot vijftien procent van de kinderen verlegen ter wereld komt. Eenzelfde percentage vertoont onbevangen of zelfverzekerd gedrag. Toen die kinderen elf jaar later opnieuw onderzocht werden, bleek dat er weinig was veranderd.

- Daaruit zou je kunnen concluderen dat verlegenheid aangeboren/aangeleerd is.

Anderzijds heeft onderzoek aangetoond dat het percentage verlegen studenten minstens veertig procent bedraagt. Dat is veel meer dan het percentage kinderen dat direct na de geboorte verlegen gedrag vertoont.

- Daaruit zou je kunnen concluderen dat verlegenheid aangeboren/aangeleerd is.

Verlegen kinderen die snel van slag zijn en bang zijn voor vreemden zenden via hun gedrag signalen uit die anderen vertellen dat ze eerder uit hun buurt moeten blijven. Mensen zullen dus minder snel met een verlegen kind spelen of op een andere manier contact zoeken. Kinderen die heel onbevangen zijn, nodigen anderen net uit om dichterbij te komen. Met hen zal dan ook meer gespeeld worden.

Nature en *nurture* beïnvloeden elkaar dus, doordat aangeboren eigenschappen in de loop der tijd worden versterkt of afgezwakt door de omgeving.

Test jezelf

Welke dimensie van de *Big Five* wordt geïllustreerd?

- A. Kunstenaar Michaël Borremans: 'Ik heb niet echt een sociaal leven. Dat mis ik ook niet. Mijn beste kunst maak ik als ik maanden in afzondering leef.'
- B. Onderzoek toont aan dat we op oudere leeftijd angstiger worden voor ziektes en overlijden.
- C. In liefdesrelaties vormen een rommelige en een ordelijke partner een lastige combinatie, zelfs als ze allebei dezelfde ideeën hebben over cruciale waarden en doelen zoals financiën en de kindertijd.
- D. Sommige mensen hebben vaak nood aan een nieuwe uitdaging en veranderen daarom dikwijls van job.

Hoofdstuk 12: Kwetsbaarheid en veerkracht

1 Vooroordelen

1. Lees de volgende stellingen.

- Duid aan of je al dan niet akkoord gaat.
- Noteer vervolgens je mening over één van de stellingen.

.....

.....

.....

.....

Slechts een kleine minderheid van de mensen heeft last van psychische problemen.	akkoord / niet akkoord
Mensen met psychische problemen zijn aanstellers.	akkoord / niet akkoord
Ik zou me schamen als iemand van mijn gezin psychische problemen zou hebben.	akkoord / niet akkoord
Als een jongere het psychisch moeilijk heeft, ligt dat meestal aan de opvoeding.	akkoord / niet akkoord

De adolescentie is een periode die we associëren met plezier maken, uitgaan, nieuwe mogelijkheden. Donkere gedachten lijken daar niet bij te passen. Toch is het belangrijk dat er voldoende aandacht gaat naar jongeren die het moeilijk hebben.

Uit onderzoek van de KU Leuven (2019) blijkt dat bijna 20 % van de Vlaamse jongeren uit het secundair onderwijs matige tot ernstige psychische klachten heeft: slecht slapen, concentratieproblemen, zich minderwaardig voelen, eenzaam zijn. Hoe ouder de jongeren, hoe meer klachten. Meisjes hebben vaker klachten dan jongens. Bijna de helft van alle mensen krijgt vroeg of laat te maken met psychische problemen.

Er bestaan nog heel wat vooroordelen over psychische problemen. Daardoor is praten over gevoelens en over je slecht voelen voor veel mensen een taboe.

2 Psychisch welzijn

2.1 Psychische kwetsbaarheid

Psychische kwetsbaarheid is een algemene aanduiding voor een grotere gevoeligheid voor stress en negatieve emoties. Psychisch kwetsbare mensen hebben het vaak lastiger met tegenslagen. Ze hebben het soms moeilijker met sociale relaties en ondervinden vaker negatieve emoties als angst en verdriet. Ze hebben vaker last van donkere gedachten en piekeren.

Psychische kwetsbaarheid verhoogt de kans op psychische aandoeningen, zoals depressie, angststoornissen, verslaving of eetstoornissen.

Als het slecht loopt, kan psychische kwetsbaarheid leiden tot probleemgedrag. Er is een onderscheid tussen internaliserend en externaliserend probleemgedrag. Internaliserend probleemgedrag blijft binnen de persoon, negatieve emoties worden op zichzelf gericht. Externaliserend probleemgedrag richt zich naar buiten. Negatieve emoties worden gericht op andere mensen of op de materiële omgeving.

2. Geef van elk twee voorbeelden.

- Internaliserend gedrag

.....

.....

- Externaliserend gedrag

.....

.....

Jongens hebben meer de neiging om externaliserend probleemgedrag te vertonen, terwijl meisjes eerder internaliserend gedrag stellen. De reactie van de omgeving op de beide vormen van gedrag verschilt sterk.

3. Hoe is de reactie op ...

- internaliserend gedrag?

.....

.....

- externaliserend gedrag?

.....

2.2 Veerkracht en coping

Sommige mensen lijken beter te kunnen omgaan met de stress en de problemen waar ze mee te maken krijgen. Zij hebben meer veerkracht dan anderen. Veerkracht zorgt ervoor dat je je gemakkelijker kunt aanpassen aan tegenslagen en dat je moeilijkheden overwint.

Veerkracht is geen vaste eigenschap van mensen. Je hoeveelheid veerkracht kan verschillen van periode tot periode. Maar je kunt wel aan je veerkracht werken door te 'trainen'. Zo kun je leren je problemen beter aan te pakken en meer gebruik te maken van positieve emoties.

Door te werken aan je veerkracht, leer je betere manieren van coping te gebruiken. Coping is de manier waarop mensen met hun problemen omgaan. Er zijn twee vormen van coping.

- Bij probleemgerichte coping pak je het probleem echt aan. Je onderneemt actie. Dat lukt het best als het om een probleem gaat dat opgelost kan worden.
- Bij emotiegerichte coping probeer je om te gaan met de woede, de angst, het verdriet die het probleem met zich meebrengt. Die strategie gebruik je het best als het om een probleem gaat waar je niets aan kunt veranderen.

Sommigen gaan onmiddellijk aan de slag. Anderen wachten af en stellen de aanpak van hun problemen uit.

4. Geef van beide vormen enkele voorbeelden.

- Probleemgerichte coping: .....
- Emotiegerichte coping: .....

5. Zijn de volgende manieren van coping volgens jou effectief of niet?

Steun zoeken bij familie of vrienden	Effectief / Niet effectief
Sporten	Effectief / Niet effectief
Het probleem negeren	Effectief / Niet effectief
Het probleem voor jezelf houden	Effectief / Niet effectief
Over je gevoelens praten	Effectief / Niet effectief
Piekeren	Effectief / Niet effectief
Tabak, alcohol of drugs gebruiken	Effectief / Niet effectief
Gezonde levensstijl	Effectief / Niet effectief

6. Lees de casus en beantwoord de vragen.

Het verhaal van Snoopy

Ik wil hier heel graag mijn verhaal kwijt. Ik heb zelf al vanaf mijn vijf jaar gezondheidsproblemen. Ik plas namelijk nog steeds in mijn broek en in mijn bed. Toen ik jong was, besepte ik het allemaal nog niet goed, maar nu ik ouder ben, schaam ik me daar echt voor. Ik heb al heel veel onderzoeken gehad en een operatie, maar jammer genoeg zonder resultaat.

Ik wist met mijn schaamte geen blijf en zocht naar een uitweg. Jammer genoeg de verkeerde. Ik greep naar mijn schaar en begon mezelf te krassen. Eerst lichtjes en helemaal niet erg. Al mijn frustraties, verdriet, schaamte werden verdoofd. Maar het werd steeds erger en de

smeden werden steeds dieper. Totdat mijn vriendinnen het merkten en hulp zochten. Ik ging langs bij de schoolpsychologe en die hielp me om van mijn krassen af te komen. Ze hielp me om te leren omgaan met mijn emoties en naar andere uitwegen te zoeken.

Nu zijn we ongeveer twee jaar verder en ben ik zo goed als af van mijn snijden. Soms is het nog lastig. Maar ik weet nu dat er zoveel andere dingen in mijn leven zijn dan enkel die blaas. Dat heb ik echt wel geleerd. Mijn probleem is nog steeds niet opgelost, maar ik probeer er het beste van te maken en te kijken wat de toekomst brengt. Ik blijf hopen dat het ooit opgelost geraakt, maar maak me er niet meer ziek van. Of ik probeer dat toch.

Aan alle mensen die zich beschadigen om welke reden dan ook, praat er met iemand over. Iemand die je vertrouwt of iemand van op school. Dat geeft echt een goed gevoel! En probeer andere dingen te vinden, zodat je niet moet krassen. Ik heb mijn toevlucht gevonden in schrijven en dansen, de twee dingen die ik het liefst doe. Dus zoek iets wat jij heel graag doet en doe het als je de drang hebt. Helpt echt! Dat was mijn verhaal en hopelijk helpt het wat.

www.noknok.be

- Wat zorgde voor een hogere kwetsbaarheid bij Snoopy?

.....
.....

- Is er sprake van internaliserend of externaliserend probleemgedrag?

.....
.....

- Welke vormen van coping gebruikt Snoopy?
Vermeld telkens of ze wel of niet effectief zijn.

.....
.....
.....

Test jezelf

Duid het juiste woord aan.

- A. Piekeren is een voorbeeld van internaliserend / externaliserend probleemgedrag.
- B. Externaliserend probleemgedrag komt vaker voor bij meisjes / jongens.
- C. Op externaliserend probleemgedrag reageren we eerder met woede / medelijden.
- D. Een slecht rapport pak je het best aan met probleemgerichte / emotiegerichte coping.
- E. Iemand hebben om mee te praten verhoogt je kwetsbaarheid / veerkracht.

Hoofdstuk 13: De jonge- en middenvolwassenheid

1 Volwassenheid

De volwassenheid kunnen we in drie fases indelen: de jonge volwassenheid (20-30 jaar), de middenvolwassenheid (30-65 jaar) en de late volwassenheid (65+ jaar, zie hoofdstuk 15).

De indeling is eerder kunstmatig.

De leeftijdsgrenzen en de typische kenmerken van die fases zijn heel relatief. Ze kloppen voor de gemiddelde persoon, maar omdat er zoveel individuele verschillen onderling zijn, zijn er heel veel uitzonderingen. De ontwikkeling van een volwassene verloopt namelijk vaak grilliger en minder voorspelbaar dan die van een kind.

2 Jonge volwassenheid

De jonge volwassenheid of vroege volwassenheid noemt men wel eens de start van het 'volle leven'. De speeltijd is voorbij, nu begint het echt. Die periode duurt vandaag langer dan vroeger het geval was. De grens met de adolescentie is niet altijd duidelijk. Jongvolwassenen blijven vandaag langer experimenteren. Ze zijn minder geneigd om belangrijke keuzes snel vast te leggen. Zo is de gemiddelde leeftijd van een moeder bij de geboorte van haar eerste kind in Vlaanderen tegenwoordig hoger dan 29 jaar.

1. Welke stappen zetten de meeste volwassenen?

.....

.....

.....

.....

Die stappen behoren tot de belangrijkste ontwikkelingstaken die een jongvolwassene volgens Havighurst moet uitvoeren. We focussen op twee ervan: de start van de carrière en de start van het gezinsleven.

2.1 Fysieke ontwikkeling

Tijdens de jonge volwassenheid zijn mensen het meest vruchtbaar. Daarom starten veel jongvolwassenen in deze periode met een gezin.

De jongvolwassene groeit niet meer, maar hij is wel op het toppunt van zijn lichamelijke kracht, lenigheid en reactiesnelheid. Die periode leent zich dan ook uitstekend voor topprestaties op sportief vlak.

2.2 Cognitieve ontwikkeling

Een verandering binnen de cognitieve ontwikkeling is de manier van denken. Het vierde en laatste stadium van de cognitieve ontwikkeling wordt volgens Piaget in de adolescentie bereikt: het formeel-

operationeel denken. Volgens Gisela Labouvie-Vief gaat het denken van jongvolwassenen echter verder dan dat. Zij spreekt daarom van het postformeel denken. Volwassenen hebben door ervaringen geleerd om met moeilijke situaties om te gaan: ze bekijken die situaties nuchterder. Daar waar adolescenten in zulke situaties eerder zwart-wit zullen denken, zal de volwassene alle aspecten bekijken. Vooraleer hij oordeelt, houdt hij rekening met meningen en argumenten, en zal hij ze afwegen tegen zijn eigen waarden en normen.

2. Lees de tekst en beantwoord de vragen.

Amber en Thomas werken beiden als bankbediende. Ze zijn verantwoordelijk voor de leningen. Amber heeft ouderschapsverlof en werkt daardoor 4/5. Op woensdag is ze thuis voor de kinderen. Regelmatig komt Amber donderdag op het werk aan en blijkt dat Thomas klanten van Amber heeft overgenomen, omdat zij 'toevallig' belden en dringend verder geholpen moesten worden. Amber is dat beu. Ze zegt tegen haar man dat als Thomas haar dat nog één keer lapt, ze van werk verandert. Een paar weken later doet zich dezelfde situatie voor: Thomas heeft opnieuw een klant van Amber overgenomen.

- Hoe zou een adolescent reageren in die situatie?

.....
.....

- Hoe zou een volwassene reageren?

.....
.....
.....
.....
.....

2.3 Socio-emotionele ontwikkeling

Een eerste ontwikkelingstaak die een jongvolwassene moet uitvoeren, is de start van zijn of haar carrière. Van een jongvolwassene wordt verwacht dat hij een job zoekt. Een juiste beroepskeuze maken, is belangrijk. De meeste volwassenen besteden immers veel tijd aan hun werk.

Gaan samenwonen met een partner is een grote stap in het leven. Het samenleven vraagt een serieuze aanpassing aan elkaarsgewoontes en voorkeuren. Samen met de partner moet de jongvolwassene eenaantal belangrijke keuzes maken over taakverdeling in het huishouden, over kinderen ...

Een tweede ontwikkelingstaak die een jongvolwassene volgens Havighurst moet uitvoeren, is dan ook de start van het gezinsleven.

Ook in de jonge volwassenheid moet de mens volgens de theorie van Erikson een crisis overwinnen. Terwijl de tiener nog kon experimenteren met relaties, moet de jongvolwassene leren een echte, intieme relatie aan te gaan met iemand.

Een succesvolle uitkomst betekent dat de persoon erin slaagt een intense band aan te gaan met de partner. Intimiteit gaat verder dan enkel het seksuele; het gaat vooral over zich kunnen openstellen voor de ander. Enerzijds groeit de sterke band tussen de twee personen, anderzijds behouden ze elk hun eigen identiteit.

Er is een niet-succesvolle uitkomst als de persoon er niet in slaagt een ander toe te laten in zijn wereld. Dat leidt tot isolement. De persoon kan of wil zich niet binden, uit angst de eigen identiteit te verliezen of ontgoocheld te raken. Hij slaagt er niet in een blijvende relatie aan te gaan of heeft een relatie zonder echte warmte of emoties. Echt contact wordt vermeden. Die situatie kan bijvoorbeeld voorkomen als mensen te veel met zichzelf bezig zijn en onvoldoende in hun relatie investeren. Echte intimiteit wordt pas bereikt als partners voldoende tijd maken voor elkaar, als ze echt naar elkaar luisteren en als ze ook af en toe kunnen tegemoetkomen aan de wensen van de ander.

In het onderstaande artikel getuigt een jongvolwassene over de fase waarin hij zich momenteel bevindt en hoe hij die ervaart.

3. Lees de tekst.

- Welke kenmerken van jonge volwassenheid herken je?
- Hoe gaat de persoon om met het typische conflict in die fase?

‘Waarom pas ik niet in dat perfecte plaatje?’: acht jongeren getuigen over de druk van 30 worden

De verwachtingen voor mensen die dertig worden, zijn volgens actrice Emma Watson niet min. ‘Je moet een partner, een huis en een stabiele carrière hebben’, zei ze onlangs. ‘Maar wat als je gewoon alles nog aan het uitzoeken bent?’ Het is een herkenbaar verhaal voor heel wat jongeren, zo blijkt uit onze oproep om jullie ervaringen te vertellen. ‘Ik blijf vaker thuis. Wat moet ik zeggen als ze vragen hoe mijn leven eruitziet?’

Bram, net 30 jaar

‘Ik ben net dertig geworden en ik voel dat die leeftijd bepaalde verwachtingen met zich meebrengt. Je *moet* een huis hebben, een goede job, een lief en misschien wel kinderen. Onze maatschappij verwacht dat je al die zaken kunt afvinken voor die leeftijd. Als dat niet lukt, vraag je je af hoe dat komt. Waarom ben ik een van de weinigen waarbij dat niet lukt?’

Alles in onze maatschappij is gericht op koppels. Op familiefeesten komt altijd de vraag wanneer je iemand meebrengt. Het wordt gewoon verwacht. Op zich weet ik wel dat ik mij die zaken niet moet aantrekken. Dat ik gelukkig ben, dat is het belangrijkste. Maar in de praktijk is dat niet altijd even makkelijk. De verwachtingen die er zijn, blijven toch in het achterhoofd spelen.’

Saerens, Z. (2019, 11 november). ‘Waarom pas ik niet in dat perfecte plaatje?’: 8 jongeren getuigen over de druk van 30 worden. www.vrtnws.be

- Kenmerken:

.....

.....

.....

- Conflict:

.....

.....

.....

3 Middenvolwassenheid

4. Waar zijn jouw ouders vooral mee bezig? Welke zorgen hebben ze?

.....

.....

.....

.....

In de middenvolwassenheid moet de mens presteren. Hij moet het toppunt van zijn kunnen bereiken: carrière maken, voor de kinderen zorgen, een huis bouwen, sociale contacten onderhouden. Het is een periode waarin men het zeer druk heeft.

Er verandert ook heel wat. De rollen die in vorige periodes opgenomen werden – zoals vader, moeder, partner, werknemer of kind – wijzigen.

3.1 Fysieke ontwikkeling

In het begin van deze leeftijdsfase is de fysieke conditie behoorlijk. Wanneer ze niet of onvoldoende onderhouden wordt, zal de lichamelijke achteruitgang versnellen. De eerste signalen van lichamelijke veroudering treden op.

5. Geef enkele voorbeelden van lichamelijke veroudering.

.....

.....

Rond hun 50e komen sommige mannen in de penopauze en vrouwen in de menopauze. Bij mannen vermindert het testosteron. Bij vrouwen houdt de menstruatie op, wat vaak gepaard gaat met warmteopwellingen ('vapeurs').

Omdat het oestrogeengehalte bij vrouwen van hoog naar zeer laag zakt en het testosterongehalte bij mannen slechts geleidelijk aan daalt, hebben vrouwen vaker meer last van de overgang. Ze ervaren psychische problemen zoals prikkelbaarheid, depressieve gevoelens of slapeloosheid. Toch kunnen ook mannen er last van hebben. Dat zijn echter geen rechtstreekse gevolgen van de meno- of penopauze, ze hangen meer samen met het ouder worden op zich.

3.2 Cognitieve ontwikkeling

Naar het einde van deze periode toe zal het geheugen stilaan verminderen. De verdere ontwikkeling of achteruitgang op cognitief vlak verschilt erg van persoon tot persoon. Dat is afhankelijk van factoren zoals opleiding, training, lichamelijke inspanning, omgeving ... Blijven sommigen volwassen in deze leeftijdsfase goed functioneren, dan zullen bij anderen de cognitieve capaciteiten toch al wat afnemen.

3.3 Socio-emotionele ontwikkeling

Volgens de theorie van Erikson is er in deze fase een conflict tussen generativiteit en stagnatie. Generativiteit betekent dat de mens het gevoel heeft dat hij op een nuttige manier zijn leven leidt, dat hij andere mensen helpt, dat hij produceert. Hij heeft het gevoel dat hij met belangrijke dingen bezig is. Dat kan iemand bereiken door bijvoorbeeld een gezin te stichten en kinderen op te voeden, of het gevoel van nuttig werk te doen.

Stagnatie komt voor als de mens niet het gevoel heeft dat zijn leven nuttig is. Dat kan bijvoorbeeld het gevolg zijn van werkloosheid, van ongewilde kinderloosheid of van een job waarin men zich niet goedvoelt. De persoon krijgt een gevoel van stilstand, van doelloosheid, leegheid en verveling.

De invulling van het leven van middenvolwassenen kan verschillende vormen aannemen. Soms is die invulling een eigen keuze, soms ook niet.

3.4 Mogelijke problemen

3.4.1 Midlifecrisis

Een risico in deze periode is dat het leven routineus dreigt te worden. Sommige mensen halen bijna geen vreugde meer uit hun job of uit hun relatie. Het nieuwe is eraf. Alle dagen lijken op elkaar. Soms leidt dat tot een midlifecrisis: een periode waarin men gaat twijfelen over de manier waarop men zijn leven leidt. Als gevolg daarvan beslissen sommige mensen om hun leven te veranderen: ze kiezen een andere job, maken een einde aan hun relatie, zoeken een nieuwe hobby.

Er zijn echter weinig volwassenen bij wie de midlifecrisis problematische vormen aanneemt. De meesten leggen zich neer bij het leven dat ze leiden of maken positieve, nieuwe keuzes.

3.4.2 Werk-privébalans

Samenhangend met de midlifecrisis missen sommigen de uitdaging in hun beroep, waardoor een bore-out om de hoek loert. Het gevolg daarvan is dat die personen vaak de drang voelen om zich bij te scholen of soms zelfs volledig om te scholen, waardoor ze van job kunnen veranderen. Een ander gevaar is dat de combinatie van een druk werk- en gezinsleven te zwaar wordt. Veel volwassenen leiden een stressvol leven. Ze nemen te weinig tijd voor ontspanning, voor hobby's, voor contacten met hun vrienden. Hun werk-privébalans is ongezond. Bij sommigen volgt een burn-out.

Je kunt je afvragen of mensen ooit echt 'volgroeid' zijn. Ook na het volwassen- worden blijven mensen veranderen. Elke mens wordt op zijn eigen, individuele manier ouder. Belangrijke levensgebeurtenissen zoals de geboorte van een kind, een echtscheiding of een ernstige ziekte kunnen een grote invloed hebben op de weg die het leven neemt. Heel wat mensen kunnen getuigen dat ze na zo'n gebeurtenis een andere kijk op het leven kregen. Vaak vinden ze dat ze emotioneel rijker zijn geworden, zelfs als ze iets vreselijks hebben meegemaakt, zoals het overlijden van een kind of een partner. Ze leven bewuster. Maar soms is de mentale en emotionele veerkracht van de mens op of is hij zich niet bewust van de valkuilen die een druk leven met zich meebrengt.

3.5 Einde van de middenvolwassenheid

De middenvolwassenheid is voor velen ook een fase waarin de volwassene door de bovenstaande veranderingen merkt dat hij een jaartje ouder wordt. Tegelijk verliest de persoon een deel van zijn mogelijkheden. Mensen moeten in deze fase een aantal zaken opgeven: hun jeugdige lichaam en de rol van ouder of werknemer.

- Het legenest Syndroom kan optreden: de kinderen verlaten het huis. De ouders moeten hun rol van vaderen moeder opgeven. Ze moeten aanvaarden dat hun kinderen een eigen leven leiden en hun eigen beslissingen nemen. Ze moeten de partner van hun kind aanvaarden, net als andere belangrijke keuzes die het kind maakt. De meeste ouders ervaren het vertrek van hun kinderen als iets positiefs. Ze zijn trots dat ze hun kinderen met succes hebben grootgebracht. Tegelijk moeten de partners weer met elkaar leren leven. De voorbije jaren is er veel aandacht naar de kinderen gegaan. Nu kunnen/moeten de partners weer tijd maken voor elkaar.
- De ouders van de middenvolwassenen leven vaak nog. Zij zijn hoogbejaard en hebben meer hulp nodig. De zorg voor de ouders komt dan in de plaats van de zorg voor de kinderen. Als hun ouders overlijden, beseffen middenvolwassenen dat zij nu de oudste generatie zijn. Vaak springen ze ook in voor de kleinkinderen.
- De pensionering nadert. Sommigen voelen dat hun job fysiek te zwaar wordt of dat ze moeite hebben om zich aan te passen aan telkens nieuwe veranderingen op het werk. Heel wat middenvolwassenen kijken dan ook uit naar hun pensioen. Anderen willen liever zo lang mogelijk aan de slag blijven. Het wegvallen van de job betekent immers ook een stuk verlies van inkomen, daginvulling en status.

Sommige middenvolwassenen hebben moeite met die rolwisselingen, wat het stijgende aantal schoonheidsingrepen en echtscheidingen in deze groep kan verklaren. Anderen zien de rolwisseling dan weer net als een kans om meer tijd aan zichzelf en de partner te besteden. Die levensgenieters beschikken nu over meer financiële middelen en tijd om zich uit te leven in hobby's.

Test jezelf

Lees de volgende casus en beantwoord de vragen.

- In welke fase van de volwassenheid bevindt de persoon zich?

.....

- Welke kenmerken van de fase herken je? Onder welk ontwikkelingsgebied horen ze thuis?

.....

.....

- Hoe gaat de persoon om met het typische conflict in de fase?

.....

Mathias werkt al vijftien jaar als bankbediende in hetzelfde kantoor en heeft een mooie carrière opgebouwd. Hij is opgeklimmen van loketbediende tot onderdirecteur van het agentschap. Over twee jaar gaat zijn chef met pensioen en dan zou Mathias zelf directeur willen worden. Door zijn drukke werkleven heeft hij niet veel tijd voor zijn vrouw en twee kinderen, ook al probeert hij tijdens het weekend tijd voor hen te maken.

Door het tijdsgebrek kan Mathias ook amper gaan sporten of met vrienden afspreken, iets wat hij erg jammer vindt. De laatste tijd begint hij wel eens te twifelen of dit wel het leven is dat hij echt wil. Eigenlijk heeft hij zin om zich in te schrijven in de muziekschool om gitaar te leren spelen. Het lijkt hem geweldig om in een rockbandje te spelen.

Hoofdstuk 14: Gezinnen in de samenleving

1 Gezinsvormen: het gezin vandaag

1. Welke gezinsvormen herken je in de volgende tekstfragmenten?

1

Ik ben zelf homo en ben al dertien jaar samen en zes jaar getrouwd, maar momenteel durven/kunnen wij niet hand in hand over straat lopen uit schrik voor negatieve reacties. Mocht dat bij woorden blijven, dan kun je je daar nog over zetten. Maar verschillende mensen in mijn omgeving zijn al aangevallen.

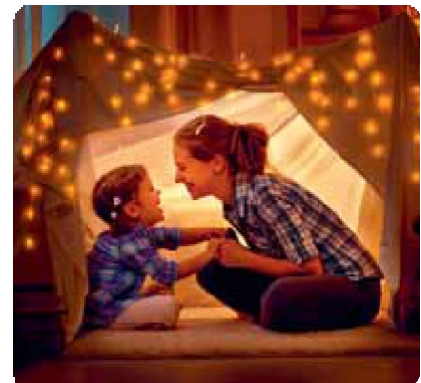
Al enkele jaren gaan wij naar de gaypride in Gran Canaria. Het is steeds een opluchting om daar eens alles te kunnen doen wat een heterokoppel kan doen. Gedurende die week zijn we daar als holebi in de meerderheid op het eiland, en niemand kijkt ervan op als je hand in hand over straat loopt of elkaar zoent. Jammer dat we dat hier nog niet kunnen.

Engels, J. (2018, 11 augustus). Heet van de tong ... Gazet van Antwerpen, 41

2

Drie jaar geleden heb ik besloten om alleen voor een kind te gaan met behulp van een anonieme donor, maar een moeilijke beslissing was dat eigenlijk niet. Niemand uit mijn omgeving is ervan geschrokken, omdat het echt al heel lang duidelijk was dat ik kinderen wilde. Zo duidelijk dat het vervullen van die wens uiteindelijk ook belangrijker voor me werd dan het vinden van een partner.

Bij alles wat ik doe, moet ik in opvang voorzien. Maar ik zie ook veel voordelen. Zo zal ik nooit discussies hebben over de opvoeding, of zal Quinn nooit zeuren dat ze iets van de ene mag en van de andere niet.

Degrande, M. (2019, 9 november). Coverfamilie: Elke week brengen we onze lezers in beeld. Het Nieuwsblad Weekend, 2

3

Ik heb twee dochters uit mijn eerste huwelijk, die zijn 20 en 26 nu. Tien jaar geleden – toen was ik al drie jaar gescheiden – heb ik mijn huidige vrouw leren kennen en die heeft zelf drie kinderen. We zijn dus een druk gezin, met alle vreugdes en geneugtes, maar soms ook spanningen. De relatie vader/stiefvader is een werkrelatie, daar moet je alert voor blijven en tijd in investeren.

Moors, K. (2020, 18 juli). 'Tot mijn zestiende had ik nog nooit een boek gelezen'. Het Belang van Limburg Plus, 2

2. Welke andere gezinsvormen ken je nog?

De organisatie *Kind en Gezin* doet elk jaar onderzoek naar de (evolutie van de) gezinssituatie in Vlaanderen. Hieronder vind je de resultaten van het percentage kinderen per gezinsvorm over een periode van tien jaar.

Tabel: percentage kinderen per gezinsvorm

	2009	2014	2019
Kind bij een gehuwd paar	66,1	59,8	58,8
Kind bij een ongehuwd paar	19,1	25,2	24,0
Kind bij een alleenstaande moeder	10,0	10,0	12,1
Kind bij een alleenstaande vader	1,5	1,6	2,4
Kind inwonend bij een ander kerngezin	3,2	3,3	2,7
Totaal	100	100	100

3. Zijn de volgende stellingen juist of fout?

Motiveer je antwoord met cijfermateriaal uit de tabel.

- De meeste kinderen leven in 2019 bij een gehuwd paar.
.....
- Op tien jaar tijd is het aantal kinderen in een eenoudergezin ongeveer gelijk gebleven.
.....
- Er leven in 2019 meer kinderen bij ongehuwde paren dan tien jaar eerder.
.....
- Bijna 15 % van de kinderen leeft in 2019 in een eenoudergezin.
.....
- Van de verschillende gezinsvormen zijn de procentuele verschillen tussen 2009 en 2019 het grootst bij alleenstaande moeders.
.....

Hoofdstuk 15: De late volwassenheid

1 Inleiding

Omdat de fase van de late volwassenheid een lange periode is, splitsen we ze op in twee delen.

- De vroege ouderdom, ook wel de jonge bejaardheid of de derde leeftijd genoemd, situeert zich tussen 60 à 65 en 75 à 80 jaar. Het gaat om mensen, of senioren, die meestal op pensioen zijn maar nog zelfstandig en actief leven.
- De hoge ouderdom, ook wel de hoogbejaardheid of de vierde leeftijd genoemd, begint vanaf 75 à 80 jaar. Bij die ouderen wordt de zorgbehoefte groter.

Zoals bij alle leeftijdsfasen zijn ook hier de leeftijdsgrenzen relatief. Veroudering is een individueel gegeven. De ene persoon heeft al veel hulp nodig op zijn 70e, terwijl zijn buurman van 85 jaar misschien nog met de fiets om boodschappen rijdt. Door de verbeterde gezondheidszorg wordt men tegenwoordig minder snel 'echt oud' en hulpbehoevend. Veel ouderen genieten dus lange tijd van een actief leven. Toch treedt op sommige gebieden een achteruitgang op.

2 Fysieke ontwikkeling

Beetje bij beetje gaat het menselijke lichaam minder goed functioneren. De ademhaling, spijsvertering en bloeddorstrooming verlopen trager. Mogelijke gevolgen zijn kortademigheid, een moeilijke stoelgang en een koudegevoel. De huid droogt uit, waardoor wondjes moeilijker genezen. De zintuigen gaan achteruit, vooral het zicht en het gehoor. Bovendien is de kans op breuken veel groter door ontkalking van de beenderen (osteoporose).

In het dagelijkse leven zijn vooral de veranderingen op het gebied van de motoriek belangrijk.

- De spieren worden minder krachtig en minder elastisch, waardoor de lenigheid vermindert.
- Door artrose (slijtage van de gewrichten) wordt bewegen pijnlijk.
- De evenwichtszin vermindert, waardoor er meer risico is om te vallen.
- De reactiesnelheid wordt trager.

Die veranderingen zorgen ervoor dat de grove motoriek achteruitgaat, en de lichamelijke beweging dreigt in een negatieve vicieuze cirkel terecht te komen. De kracht en de soepelheid van de spieren verminderen. Daardoor wordt bewegen moeilijker en pijnlijker. Bovendien heeft de oudere door zijn verminderde evenwichtszin en zijn tragere reactiesnelheid meer schrik om te vallen. Bijgevolg gaat de oudere minder spontaan bewegen en gaat hij bepaalde activiteiten vermijden. Door minder te bewegen, worden de spieren niet meer geoefend en worden ze nog stijver. De cirkel is rond.

Regelmatig en gevarieerd bewegen is dus noodzakelijk. Lichaamsbeweging zorgt er trouwens ook voor dat ouderen zich beter in hun vel voelen en dat ze ook op cognitief vlak beter blijven presteren.

3 Cognitieve ontwikkeling

3.1 Normale veranderingen

Oudere mensen hebben vaak het gevoel dat ze trager worden in het denken en dat hun geheugen minder goed wordt. Het klopt inderdaad dat het vermogen om nieuwe informatie op te slaan achteruitgaat. Daardoor scoren oudere mensen op geheugentests iets minder goed dan jongeren. Ook de snelheid waarmee ze informatie verwerken, neemt af. Daardoor wordt het voor sommige ouderen bijvoorbeeld moeilijk om de ondertiteling op tv te volgen.

Maar uit tests blijkt dat het verschil niet zo groot is als je zou denken. Veel hangt af van de concentratie en de motivatie van de persoon. Wie op voorhand denkt dat hij iets niet goed kan, zal wellicht ook minder goed presteren.

Er is een groot verschil tussen de normale 'ouderdomsvergeetachtigheid' en dementie. Bij dementie is er een abnormale achteruitgang van de werking van het geheugen.

Oudere hersenen hebben ook een aantal voordelen.

- Feitenkennis: omdat oudere mensen al veel meegemaakt, gelezen en geleerd hebben, beschikken ze vaak over een grote algemene kennis. Die feitenkennis gaat niet snel verloren.
- Verbanden leggen: ouderen kunnen de vele informatie die ze gedurende hun hele leven in hun geheugen hebben opgeslagen goed met elkaar in verband brengen. Daardoor kunnen ze sneller nieuwe feiten een plaats geven.
- Probleemoplossend denken en beoordelingsvermogen: ouderen slagen er vaak beter in alledaagse problemen op te lossen en de juiste beslissingen te nemen. Vooral in het oplossen van conflicten tussen mensen zijn ouderen sterk. Hun jarenlange ervaring speelt daarbij een rol.

Je zou kunnen zeggen dat ouderen aan wijsheid winnen. Door hun levenservaring weten ze beter wat belangrijk is en wat niet.

3.2 Dementie

3.2.1 Kenmerken van dementie

Casus: Marie-Louise

Marie-Louise is een weduwe van 79 jaar en woont alleen. De laatste tijd valt het haar kinderen opdat ze erg vaak aan het opruimen is. Alles moet precies op orde liggen in de kasten, anders raakt ze in paniek en is ze dingen kwijt. Ze verwaarloost meer en meer het huishouden, maakt vaak geen warme maaltijd meer klaar of laat het eten aanbakken. Als ze naar de winkel gaat, staat ze er geregeld hulpeloos rond te kijken, omdat ze niet meer weet wat ze moest hebben. Een andere keer

is ze de code van haar betaalkaart vergeten. En soms trekt ze haar kleren in een verkeerde volgorde aan.

Hoewel haar kinderen vaak op bezoek komen, verwijt ze hun weinig langs te komen. Ze vergeet simpelweg dat ze net gekomen zijn. Ook 's nachts gaat het moeilijk: ze dwaalt soms doelloos door het huis. Eén keer belde ze midden in de nacht in paniek de kinderen op om te zeggen dat opa – haar man, die eigenlijk al jaren is overleden – verdwenen was.

Op een dag vinden de burens haar per toeval enkele straten van huis. Ze was gaan winkelen, maar vond de weg naar huis niet meer. Dat voorval doet haar kinderen besluiten dat het zo niet verderkan: Marie-Louise wordt opgenomen in een woonzorgcentrum.

Daar loopt ze veel rond door de lange gangen. Ondertussen vraagt ze waar de bushalte is of

zegt ze dat ze vlug naar huis moet, omdat haar man op haar wacht. Ook gaat ze regelmatig kamers van anderen binnen. Als je haar vraagt hoe oud ze is, zegt ze nu eens 75, dan weer 66. Soms herkent ze haar kinderen niet en haar oudste zoon noemt ze Marcel, de naam van haar echtgenoot.

Maar ze lijkt niet ongelukkig.

Dementie is een ernstig en veelvoorkomend probleem bij hoogbejaarden. Ongeveer een op de drie tachtigplussers krijgt een vorm van dementie. De bekendste vorm is de ziekte van Alzheimer. Bij mensen met dementie is er een sterk en blijvend verlies van het geheugen. Het dagelijkse handelen raakt verstoord en de persoon wordt steeds afhankelijker van de hulp van anderen.

1. Lees de voornaamste kenmerken van dementie en zoek bij elk kenmerk een voorbeeld in de casus.

— Ernstige aantasting van het geheugen

- Eerst wordt het kortetermijngeheugen aangetast: de persoon kan moeilijk nieuwe informatie inprenten. Recente gebeurtenissen worden vergeten.

.....
.....

- Later wordt het langetermijngeheugen aangetast: mensen met dementie vergeten soms grote delen van hun leven of herbeleven in gedachten hun verleden.

.....
.....

— Verlies van contact met de realiteit, verwardheid

- Desoriëntatie (verwardheid) in tijd: de persoon weet niet hoe laat het is, welke dag of welk jaar het is. Hij kan ook dag en nacht verwarren.

.....
.....

- Desoriëntatie in ruimte: de persoon vindt zijn weg niet meer, dwaalt rond, weet niet meer waar het toilet is ...

.....
.....

- Desoriëntatie in persoon: de persoon herkent mensen niet meer of verwacht ze met anderen.

.....
.....

— Moeite met het uitvoeren van dagelijkse handelingen

- Het wordt moeilijker om te koken, om zichzelf te kleden of te wassen. Daardoor wordt zelfstandig leven op den duur onmogelijk.

.....
.....

4 Socio-emotionele ontwikkeling

De meeste ouderen zijn gelukkig. Onderzoekers ontdekten dat ouderen hun emoties beter beheersen. Ze worden minder snel van hun stuk gebracht en focussen eerder op de positieve zaken, terwijl jongeren de neiging hebben meer te letten op negatieve informatie. Daardoor worden ouderen minder snel boos, maken ze zich minder zorgen, en maken ze ook minder ruzie dan jongere mensen. Soms wordt er gesproken over het positiviteitseffect.

Ouderen genieten van het leven nu ze minder verantwoordelijkheden hebben. Ze laten zich niet meer opjagen en maken tijd voor familie en vrienden. Toch kunnen er ook negatieve emoties de kop opsteken. Dat is vooral het geval als de oudere hulpbehoevend wordt of een rouwproces moet doormaken, bijvoorbeeld door het overlijden van de partner.

In de onderstaande casus wordt duidelijk dat hulpbehoevendheid een belangrijke invloed heeft op het sociaal-emotionele functioneren.

Casus: Leona en Julien

Leona (83) en Julien (87) zijn al 60 jaar getrouwd. Ze wonen al heel hun huwelijksleven in hetzelfde huis. Eerst met hun kinderen, later kwamen de kleinkinderen vaak logeren. Daar konden ze enorm van genieten. In die periode waren ze nog niet zo lang op pensioen. Beiden werkten ze graag in hun grote tuin, waar de kleinkinderen naar hartenlust konden ravotten. Ondertussen zijn ze al enkele keren overgrootouder geworden, iets waar ze heel trots op zijn.

De voorbije jaren is er veel veranderd in hun leven. Door het ouder worden kregen ze het steeds lastiger om de tuin te onderhouden en het huishouden te doen. In het begin sprongen de kinderen vaak bij om te helpen, maar op een bepaald moment stelde Suzanne, hun oudste dochter, voor dat ze naar een kleiner appartement zouden verhuizen, zodat er minder werk zou zijn. Julien werd toen heel boos. Nooit zou hij zijn huis verlaten. Hij wilde er met niemand over praten. In die periode merkten ze op dat ze steeds vaker naar een begrafenis moesten: de ene keer was het een oude buurvrouw, dan weer een ex-collega of een neef. Het pijnlijkst was het overlijden van Leona's zus, na een zware ziekte. Ondertussen ploeterden Julien en Leona voort in hun huis en tuin.

Op een dag verloor Julien zijn evenwicht en viel hij van de trap. In het ziekenhuis werd vastgesteld dat Juliens benen verlamd waren. Hij zou vanaf dan een rolstoel moeten gebruiken. De dokter stelde voor dat Julien naar een woonzorgcentrum zou gaan, maar dat weigerde Julien. Hij wilde naar zijn eigen huis. Leona en de kinderen proberen Julien zo goed mogelijk te helpen. Maar het huis is totaal onaangepast voor een rolstoel. De slaapkamer en de badkamer zijn boven. Julien moet in een bed in de woonkamer slapen en wordt gewassen in de keuken. Voor Leona is het moeilijk haar zware echtgenoot in en uit bed te helpen. Hij heeft hulp nodig bij het toiletbezoek en om zich te kleden. Daarom doen ze een beroep op thuiszorg. Elke ochtend komt een verpleegkundige langs om Julien te wassen, te kleden en op het toilet te helpen. 's Avonds komt Richard, hun zoon, helpen om Julien weer in bed te helpen.

Vroeger ging Julien graag om boodschappen naar de bakker en de slager. Het was het moment dat hij een babbeltje kon slaan met kennissen die hij onderweg tegenkwam. Nu doet Leona de boodschappen. Ze haast zich, zodat Julien niet te lang alleen thuis is. Sinds het ongeval is Julien nors en zwijgzaam. Julien vindt het vreselijk dat hij elke ochtend gewassen en gekleed moet worden door een verzorgende. Hij zit vaak door het raam te staren naar de tuin die aan het verwilderen is. Weggaan doen ze zelden. Leona durft niet meer met de auto te rijden, dus hebben ze die maar weggedaan. Als Julien 's ochtends wakker wordt, vraagt hij zich af of het allemaal nog de moeite waard is. Leona probeert hem op te beuren. Ze haalt dikwijls de fotoalbums boven. Samen kijken ze daar in. Ze genieten van de herinneringen: de tijd dat hun kinderen klein waren, de vakanties aan de zee, de uitstapjes met de kleinkinderen. 'We mogen niet klagen', zegt Leona dan. 'We hebben een mooi leven gehad, en we hebben elkaar nog.'

2. Lees de bovenstaande casus en beantwoord de vragen.

- Hoe komt het dat Julien en Leona minder sociale contacten hebben?

.....

.....

.....

.....

- Zoek bij deze gevolgen van hulpbehoefendheid telkens een voorbeeld in de casus.
- A. Een gevoel van afhankelijkheid: de oudere moet steeds meer een beroep doen op de hulp van anderen. Het gevoel niet veel meer zelf te kunnen doen en af te hangen van anderen, kan pijnlijke gevolgen hebben voor het zelfbeeld en de zelfwaardering van de persoon.

.....

.....

.....

.....

- B. Veranderingen in de relatie met gezinsleden en kinderen: als een van de partners hulpbehoevend wordt, moet de andere heel wat taken op zich nemen. Ook de relatie met de kinderen verandert. Terwijl de ouders jarenlang voor hun kinderen hebben gezorgd, zijn het nu de kinderen die de zorgende rol moeten overnemen. Die rolwisselingen kunnen zowel voor de hulpbehoevende als voor de partner en de kinderen emotioneel belastend zijn.

.....

.....

.....

.....

- C. Verlieservaringen en rouw: ouderen verliezen een deel van hun lichamelijke mogelijkheden, verliezen geliefde personen door ziekte of overlijden, moeten misschien hun huis verlaten ...

.....

.....

.....

.....

Die gevolgen kunnen ervoor zorgen dat de hoogbejaarde zich somber voelt. Depressie is een vaak voorkomend probleem op deze leeftijd.

Volgens de theorie van Erikson is er in de ouderdom een conflict tussen integriteit en wanhoop. In deze laatste fase van het leven blijkt de oudere terug op wat voorbij is. Hij beseft dat het einde nadert en dat het beste gepasseerd is. Bovendien gaan een aantal contacten en sommige lichamelijke en geestelijke mogelijkheden definitief verloren. Dat kan aanleiding geven tot allerlei negatieve gevoelens, tot depressie of wanhoop, zoals Erikson het noemt. Veel hoogbejaarden hebben minder sociale contacten dan eerder in hun leven. Eenzaamheid komt voor bij ongeveer 30 procent van de ouderen. Anderzijds kan het ook dat de oudere tevreden is met hoe zijn leven geweest is. Hij blijkt tevreden terug en heeft het gevoel dat de cirkel rond is. Erikson spreekt dan van integriteit (= ongeschondenheid).

Wie dat gevoel van integriteit bereikt, put voldoening uit zijn voorbije leven, uit de mooie herinneringen, ondanks de tegenslagen en mislukkingen die er geweest zijn. Hij aanvaardt de achteruitgang en het naderende einde. Hij kan nog altijd genieten van wat de dag brengt.

De oudere voelt zich integer als hij geslaagd is in de vorige fases van zijn leven. Met andere woorden: de persoon heeft diepgaande relaties kunnen aangaan, heeft het gevoel dat hij iets betekend heeft voor anderen, dat hij zichzelf is kunnen blijven, dat zijn leven de moeite waard was. Dat gevoel leidt volgens Erikson tot wijsheid en mildheid.

Het negatieve resultaat van de crisis, wanhoop, betekent dat men het gevoel heeft dat het leven mislukt is, dat men de eigen identiteit niet heeft kunnen behouden. Bovendien is er het pijnlijke besef dat men niet meer kan herbeginnen. De wanhoop leidt tot angst voor achteruitgang en de dood.

3. Hoe verloopt het conflict tussen integriteit en wanhoop bij Leona en Julien?

.....

.....

.....

.....

Test jezelf

Lees de tekst en beantwoord de vragen.

Mariette woont al enkele jaren in een woonzorgcentrum. De eerste jaren ging ze graag naar de leefruimte om met enkele andere bewoners te kletsen. De laatste tijd blijft ze echter liever op haar kamer. 'Ik kan toch niet meer volgen met wat ze allemaal vertellen', geeft ze als reden. Deze middag is het bingo, een spel dat Mariette altijd graag gespeeld heeft. Met veel overtuigingskracht krijgt de verzorgende Mariette mee naar de leefruimte. Tijdens het spel merken de begeleiders op dat Mariette een aantal afgeroepen nummers niet aangeduid heeft op haar kaart. Mariette klaagt geregeld over vergeetachtigheid. Ze vergeet wel eens naar haar kleinkinderen te bellen als die jarig zijn. Ze vergeet dat ze een afspraak had met de kapster. Soms weet ze niet meer of ze nu wel of niet haar pillen al heeft genomen. Een stagiaire wil met Mariette memory spelen om haar geheugen te trainen. Na enkele minuten geeft Mariette het op. 'Zoveel kaartjes, dat kan ik niet onthouden', zucht ze. Tegen haar dochter klaagt ze: 'Oud worden is geen cadeau. Zie mij hier zitten. Ik ben een sukkelaar geworden.'

- Hoe zou het komen dat Mariette moeite heeft met bingo? Geef twee mogelijke verklaringen.

.....

.....

- Binnen welk ontwikkelingsgebied situeer je de bovenstaande vraag? Leg kort uit waarom je dat denkt.

.....

.....

- Hoe kan dat ontwikkelingsgebied invloed hebben op de andere ontwikkelingsgebieden? Geef een voorbeeld met betrekking tot Mariette.

.....

.....

.....

- Bespreek de theorie van Erikson.

.....

.....

Pas ze toe op Mariette.

.....

Antropia

Sociologie & psychologie

Humane wetenschappen
Maatschappij- en welzijnswetenschappen

Surf naar com.uitgeverijverbode.be/online.
Registreer je of meld je aan. Gebruik telkens
hetzelfde e-mailadres. Voer deze activatiecode in.

Bevestig de voorwaarden.

Let op: je kunt de code slechts één keer activeren
en hij geldt tot het einde van het schooljaar.

Nu heb je toegang tot de digitale versie van het
leerwerkboek, extra documenten en digitale
oefeningen.

Inhoud

Hoofdstuk 1 - Motivatie

-
- 1 Innerlijke kracht
  - 2 Theorie van Maslow
  - 3 Zelfdeterminatietheorie
  - 4 Prestatiemotivatie
-

Hoofdstuk 2 - Emoties

-
- 1 Definities en componenten
  - 2 Basisemoties
  - 3 Functies van emoties
  - 4 Emotionele intelligentie
-

Hoofdstuk 3 - Cultuur in breed perspectief

-
- 1 Cultuur in de diepte
  - 2 Culturen vergelijken
-

Hoofdstuk 4 - Sociale structuur

-
- 1 Sociale groepen
  - 2 Sociale stratificatie
-

GRATIS VERSIE. BEPERKTE EN GESLOTEN VERSPREIDING.

Dit leermiddel is een gratis versie die niet door Plantyn zal worden gecommmercialiseerd, alleen voor de bestemming is bestemd en in geen geval door deze laatste mag worden gereproduceerd of verspreid buiten de omgeving zoals omschreven door Plantyn. Plantyn behoudt zich alle rechten op dit punt uitdrukkelijk voor.

Hoofdstuk 1: Motivatie

1 Innerlijke kracht

Motivatie is te definiëren als de innerlijke kracht die het individu stimuleert tot bepaald gedrag.

Waarom doen mensen wat ze doen? Hoe komt het dat sommige mensen trainen tot ze een marathon kunnen lopen en dat anderen het zo moeilijk vinden om een dieet vol te houden? Verschillende theorieën zoeken een antwoord op die vragen.

Er zijn twee soorten motivatietheorieën.

- Sommige theorieën gaan ervan uit dat mensen bepaalde **behoeften** hebben die ze willen bevredigen. De behoefte zorgt ervoor dat je een bepaald tekort ervaart en duwt je gedrag in een bepaalde richting. Als je bijvoorbeeld dorst hebt, los je dat op door te drinken.
- Andere theorieën leggen de nadruk op **doelen** die mensen willen bereiken. Dat doel trekt je in een bepaalde richting. Wie een getraind lichaam wil hebben, is misschien gemotiveerd om wekelijks te fitnessen.

2 Theorie van Maslow

2.1 Behoeften volgens Maslow

1. **Stel dat je twee weken gaat kamperen op een onbewoond eiland. Wat neem je zeker mee om die twee weken goed door te komen?**

.....

.....

.....

De bekendste motivatietheorie is ontwikkeld door de Amerikaanse psycholoog **Abraham Maslow** (1908-1970). Maslow was een vertegenwoordiger van de **humanistische psychologie**. Hij had een positieve kijk op de mens. Hij ging ervan uit dat mensen ernaar streven om te groeien als persoon.

Hij onderscheidde verschillende **categorieën van behoeften**, die in een **vaste volgorde** staan. Eerst probeert een mens de behoeften op een lager niveau te bevredigen. Pas als dat voldoende gebeurd is, komen de hogere behoeften aan bod.

Maslows model wordt bijna altijd in piramidevorm voorgesteld, hoewel hij het zelf nooit op die manier heeft weergegeven.

Fysiologische behoeften

Onderaan staan de behoeften die te maken hebben met overleven: behoefte aan voedsel, slaap, zuurstof ... Maslow plaatste ook de behoefte aan seks in die categorie. Ze kunnen worden beschouwd als lichamelijke behoeften.

1. Geef enkele voorbeelden van hoe fysiologische behoeften gedrag kunnen bepalen.

.....
.....

Behoeftte aan veiligheid en zekerheid

De tweede categorie bevat de behoefte aan bescherming tegen bedreigingen en de behoefte aan orde en stabiliteit.

2. Geef enkele voorbeelden van gedrag dat mensen stellen om die behoefte te bevredigen.

.....
.....

3. Geef enkele voorbeelden van maatschappelijke instellingen die de veiligheid en zekerheid garanderen.

.....
.....

Sociale behoeften

Als aan de vorige behoeften voldoende voldaan is, stijgt het belang van sociale behoeften. Het gaat om de behoeften aan liefde en vertrouwen, en het gevoel bij een groep te horen. Mensen willen zowel anderen liefhebben als zelf graag gezien worden.

4. Geef enkele voorbeelden van gedrag dat mensen stellen om die behoefte te bevredigen.

.....
.....

Waarderingsbehoeften

Het vierde niveau bestaat uit twee onderdelen. Enerzijds streven we naar **zelfwaardering**: een positief zelfbeeld, het gevoel iets goed te kunnen, een eigen identiteit. Anderzijds willen we **gewaardeerd worden** door anderen: we streven naar aanzien en erkenning.

5. Geef enkele voorbeelden van gedrag dat mensen stellen om die behoefte te bevredigen.

.....
.....

De eerste vier behoeften worden door Maslow omschreven als **deficiëntiebehoeften**. Ze ontstaan uit een tekort.

Pas als er voldoende aan de eerste vier behoeften voldaan wordt, komt een persoon ertoe om de volgende behoeften te bevredigen, de zogenaamde **zijnsbehoeften**.

Behoeftte aan zelfactualisatie

Volgens Maslow is de hoogste behoefte die aan zelfactualisatie. Mensen hebben de behoefte om zichzelf ten volle te ontplooiën. Dat houdt in dat je alle mogelijkheden die je in je hebt, gebruikt om de beste

versie te worden van jezelf.

Daarvoor moet je je talenten en creativiteit volledig kunnen ontwikkelen. De manier waarop iemand zichzelf ontplooit is heel persoonlijk.

6. Geef enkele voorbeelden van hoe mensen naar zelfactualisatie streven.

.....
.....

Uit de voorbeelden bleek al dat een bepaalde behoefte op meerdere manieren bevredigd kan worden. Daarnaast kan bepaald gedrag meerdere behoeften tegelijk bevredigen.

7. Welke behoeften kun je bevredigen als je lid bent van een sportclub?

.....
.....
.....

Cognitieve en esthetische behoeften

In de jaren 1960 paste Maslow zijn oorspronkelijke model uit 1943 aan. Net voor het hoogste niveau voegde hij nog twee andere niveaus toe: de cognitieve en de esthetische behoeften. Die zijn onderling inwisselbaar wat volgorde betreft.

Cognitieve behoeften zijn de behoeften om kennis op te doen, de nieuwsgierigheid te bevredigen en de omgeving te begrijpen.

8. Geef enkele voorbeelden van gedrag dat mensen stellen om die behoefte te bevredigen.

.....
.....

Volgens Maslow heeft de mens de behoefte om op zoek te gaan naar schoonheid. Die **esthetische behoeften** komen bijvoorbeeld tot uiting in de waardering van kunst en architectuur.

9. Geef enkele voorbeelden van gedrag dat mensen stellen om die behoefte te bevredigen.

.....
.....
.....

10. Noteer bij elk voorbeeld het bijbehorende niveau uit de behoeftehiërarchie van Maslow. Soms zijn er meerdere mogelijkheden.

- Leonie gaat vanavond uit en wil er mooi uitzien.

.....

- Vince wil niet lang meer thuis wonen. Hij wil wonen in een huis dat hij zelf heeft ingericht.

.....

- Tijdens de rust van de voetbalwedstrijd drinken de spelers veel water.

.....

- De rockband speelt elk verzoeknummer van het publiek, omdat ze nog meer applaus wil krijgen.

.....

- Florian en Joshua doen een fluojasje aan als ze in het donker fietsen.

.....

- Marloes gaat naar de bib om een boek over sterrenkunde te ontlenen.

.....

3 Zelfdeterminatietheorie

3.1 Behoeften volgens de ZDT

De Amerikaanse psychologen **Richard Ryan** (1953) en **Edward Deci** (1942) ontwikkelden de zelfdeterminatietheorie (ZDT). Dat is een uitgebreide theorie met een belangrijk luik over motivatie. Net als Maslow bekijken Deci en Ryan de mens positief. Groei en zelfontplooiing staan ook bij hen centraal. In Vlaanderen wordt de ZDT verder uitgewerkt door o.a. **Maarten Vansteenkiste** (1977).

In de ZDT worden drie psychologische basisbehoeften onderscheiden: autonomie, verbondenheid en competentie. Ze bestaan naast de fysiologische behoeften. Ze zijn alle drie even belangrijk en universeel (dus bij iedereen aanwezig).

- **Autonomie:** het gevoel dat je eigen keuzes kunt maken en jezelf kunt zijn. De behoefte aan autonomie wordt bevredigd als mensen hun eigen gedrag kunnen bepalen. Als mensen voortdurend worden gecontroleerd of zich bedreigd voelen door anderen, wordt niet aan die behoefte voldaan.
- **Verbondenheid:** het verlangen naar een warme, hechte band met anderen, naar sterke, stabiele en veilige relaties. Aan die behoefte wordt voldaan, als een mens zich gewaardeerd en geliefd voelt. Bij wie ruzie heeft met anderen of wordt uitgesloten, daalt het gevoel van verbondenheid.
- **Competentie:** je bekwaam voelen in wat je doet, succesvol zijn, het gevoel hebben iets goed te kunnen. Iemand kan zich competentier voelen als hij haalbare taken moet uitvoeren of als hij positieve feedback krijgt. Het gevoel van competentie daalt als de taken te moeilijk zijn of door veel negatieve feedback.

Het **bevredigen** van de behoeften geeft mensen een gevoel van energie en veerkracht. Het zorgt volgens de ZDT voor psychologische **groei** en welbevinden.

Frustratie (of tegenwerking) van behoeften zou leiden tot psychische problemen.

**11. Welke behoefte staat centraal in de volgende voorbeelden?
Wordt de behoefte bevredigd of gefrustreerd?**

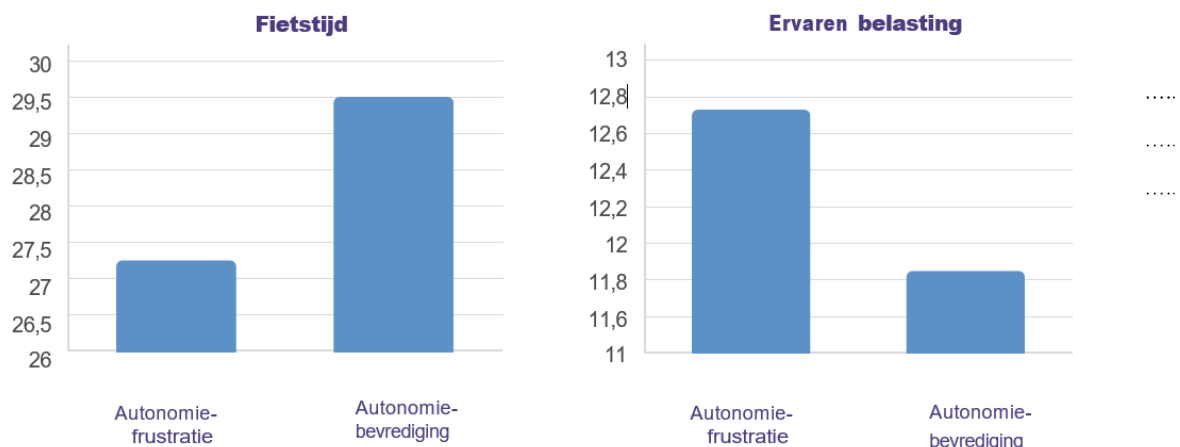
- Wat een rottag. Op school kreeg ik een taak voor Frans terug: 3/10. Tijdens de volleybaltraining maakte ik de ene fout na de andere. Ik maakte er een zootje van.
- Geen schoolwerk vanmiddag en de zon schijnt. Ik heb een lange tocht op mijn rollerblades gemaakt. Ik heb ervan genoten dat ik kon doen waar ik zin in had.
- Deze middag na school ben ik met Lander een cola gaan drinken. We hadden een goede babbel. Hij luisterde echt toen ik het over de ruzie met mijn ouders had. Ik heb geluk met zo'n goede vriend.

De ZDT wordt door heel wat onderzoek bevestigd.

In 2011 lieten de Australische psychologen Banting, Dimmock en Grove deelnemers eerst fouten in een tekst verbeteren. Aan de ene groep werden zinnen voorgelegd waar woorden als 'vrijheid' en 'keuze' in voorkwamen. De andere groep kreeg woorden als 'druk' en 'moeten' te lezen. Zo werden ze onbewust in een toestand van autonomiebevrediging of autonomiefrustratie gebracht (die techniek heet *priming*). Daarna moesten ze fietsen. Na 20 minuten werd verteld dat ze mochten stoppen als ze wilden, maar dat ze ook verder mochten fietsen.

In een ander onderzoek (2014) bewezen Przybylski, Deci en Ryan dat frustratie van competentie kan leiden tot agressie. Twee groepen van deelnemers speelden Tetris. De eerste groep kreeg een gewone versie, de tweede groep een moeilijker. Die laatste groep werd dus gefrustreerd. Voor het spel moesten alle deelnemers hun hand een tijdje in een kom met onaangenaam koud water stoppen. Er werd hun verteld dat die tijd bepaald was door de vorige deelnemer. In werkelijkheid werd iedereen gevraagd het 25 seconden vol te houden. Na het spel werd naar hun gevoel van agressie gevraagd en mochten ze zeggen hoelang de volgende deelnemer de hand in het koude water zou moeten steken. De eerste groep zei gemiddeld 22,25 seconden, de tweede groep 29,87 sec. Dat was dus langer dan wat ze zelf hadden moeten doen, wat als een teken van agressie kan worden beschouwd.

**12. Bestudeer de resultaten van het fietsexperiment.
Wat kun je uit de grafieken afleiden?**

Bron: Vansteenkiste M. en Soenens B. (2015). Vitamines voor groei. Ontwikkeling voeden vanuit de Zelf-Determinatie Theorie. Leuven: Acco.

4 Prestatiemotivatie

4.1 Intrinsieke en extrinsieke motivatie

Prestatiemotivatie gaat over de mate waarin iemand gemotiveerd is om goed te presteren, bijvoorbeeld hoge punten te halen op school of een dieet vol te houden. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen intrinsieke en extrinsieke motivatie.

Bij **intrinsieke motivatie** gaat het om gedrag dat je stelt omdat je het graag doet. Je doet iets vanwege de activiteit zelf. Je ervaart een *flow*: het gevoel dat je helemaal in je bezigheid opgaat. Als je dolgraag leest en elke week naar de bibliotheek gaat, ben je intrinsiek gemotiveerd.

13. Geef nog een concreet voorbeeld van intrinsieke motivatie.

.....

.....

Bij **extrinsieke motivatie** zijn er bepaalde gevolgen gekoppeld aan je gedrag. Je doet iets om er iets mee te bereiken. Je krijgt er bijvoorbeeld een beloning voor of je vermijdt er een straf mee. Daarnaast kan het positieve gevoelens opleveren, zoals trots en blijdschap. Als je bijvoorbeeld alleen maar hard studeert omdat je van je ouders een brommer krijgt bij een goed rapport, dan ben je extrinsiek gemotiveerd.

Veel van ons gedrag wordt extrinsiek gemotiveerd. We kunnen nu eenmaal niet alles prettig vinden.

14. Zoek voorbeelden van extrinsieke motivatie op school.

.....

.....

4.2 Overrechtvaardiging

Je kunt je afvragen of intrinsieke en extrinsieke motivatie elkaar versterken. Wordt je motivatie groter als je tegelijk intrinsiek én extrinsiek gemotiveerd bent? Of werken die vormen van motivatie elkaar tegen? Als we gedrag belonen, kan dat in bepaalde gevallen negatief zijn voor de intrinsieke motivatie. Met andere woorden: gedrag kan minder plezierig worden als je ervoor beloond wordt.

Bij een experiment werden kinderen ingedeeld in twee groepen. Elk kind moest een tekening maken. De onderzoekers vertelden de kinderen uit de eerste groep dat ze voor hun tekening beloond zouden worden met een diploma. Aan de tweede groep vertelden ze niets. Beide groepen gingen aan de slag. Toen de kinderen na enkele dagen opnieuw de kans kregen om te tekenen, was de eerste groep minder enthousiast dan de tweede. De beloning had ervoor gezorgd dat de intrinsieke motivatie van de eerste groep verzwakt was.

Dat heet **overrechtvaardiging**: je wordt als het ware te veel beloond voor je gedrag.

15. Lees het fragment en pas het principe van overrechtvaardiging toe.

Filosoof Michael Sandel, de schrijver van onder meer *Niet alles is te koop*, schreef eens over mensen die bloed gaven voor bloedbanken. Vrijwillig. En hoe, toen men besloot voor bloeddonatie een vergoedinkje te gaan betalen, het aantal donoren áfnam. Blijkbaar deden mensen het omdat het ze een prettig gevoel gaf om iets goeds te doen. Toen het een betaalde transactie werd, werd dat aspect, het belangrijkste, ervan afgenomen.

De Vos, M. (2019, 2 februari). Wie gezien wordt bestaat. De Standaard.

.....

.....

.....

Volgens de ZDT treedt overrechtvaardiging op afhankelijk van het soort beloning. De vraag is welke invloed de beloning heeft op het bevredigen of frustreren van de behoeften.

Als de beloning bijvoorbeeld de autonomie vermindert, zal de intrinsieke motivatie dalen. Wie voor een taak betaald wordt, heeft minder het gevoel dat hij er zelf voor gekozen heeft.

Als de beloning bijvoorbeeld de competentie verhoogt, blijft de intrinsieke motivatie op peil. Wie voor zijn prestatie een compliment krijgt, heeft het gevoel iets goed te kunnen.

16. Maak een schema waarin je de invloed van het soort beloning op de intrinsieke motivatie aangeeft.

Voorbeeld van beloning	Invloed van beloning op behoeften	Invloed op intrinsieke motivatie

4.3 Gecontroleerde en autonome motivatie

Intrinsieke motivatie geeft ons een aangenaam gevoel en maakt het gemakkelijker om bij te leren en te presteren. Maar presteren doen we niet zo vaak vanuit intrinsieke motivatie. Hard werken, trainen of studeren doen we niet zomaar omdat we het leuk vinden, maar meestal om er iets mee te bereiken. Daarom vinden Deci en Ryan het onderscheid tussen extrinsieke en intrinsieke motivatie minder belangrijk dan het verschil tussen **gecontroleerde** en **autonome motivatie**. Bij gecontroleerde motivatie hebben we het gevoel dat we iets doen omdat het moet. Vansteenkiste noemt dat 'moetivatie'. Bij autonome motivatie hebben we het gevoel dat we zelf voor het gedrag kiezen, ook al doen we het niet puur voor het plezier. Dan hebben we 'goesting'.

De ZDT onderscheidt vier verschillende redenen waarom iemand gemotiveerd is om bepaald gedrag te stellen.

- **Externe druk:** je streeft een beloning na, wilt een straf ontlopen of voldoet graag aan de verwachtingen van anderen.
- **Interne druk:** je wilt negatieve gevoelens zoals schaamte, angst of schuld vermijden, of je wilt positieve gevoelens, zoals trots, ervaren.
- Je vindt de activiteit **betekenisvol:** je vindt het nuttig of waardevol om te doen.
- Je hebt **interesse** voor de activiteit of je vindt het prettig om te doen.

De eerste twee redenen zorgen voor gecontroleerde motivatie, de laatste twee voor autonome motivatie.

17. Noteer de nummers van de antwoorden op de vraag waarom leerlingen gemotiveerd zijn om te studeren op de juiste plaats in het schema.

1. Ik wil later een toffe job uitoefenen, dus wil ik een goed diploma halen.
2. Als ik slechte punten heb, mag ik van mijn ouders niet meer naar de sportclub.
3. Als ik goed studeer, krijg ik een pluim van de leerkracht.
4. Als ik slechte punten heb, voel ik me minderwaardig tegenover mijn klasgenoten.
5. Ik studeer graag.
6. Ik studeer omdat de leerstof nuttig is in het dagelijks leven.
7. Ik voel me goed als ik een goed rapport heb.
8. Ik vind de leerstof boeiend.

Reden van motivatie	Antwoorden
Externe druk	
Interne druk	
De activiteit als betekenisvol ervaren	
Interesse hebben in de activiteit of het graag doen	

Test jezelf

1. Noteer bij elk voorbeeld de bijbehorende behoefte uit de theorie van Maslow.

A. Eva is erin geslaagd haar droom waar te maken: ze heeft haar diploma van verpleegkundige gehaald.

.....

B. Na elke werkdag stopt Samira bij haar ouders om even een praatje te slaan.

.....

C. Jules zet elke maand 250 euro van zijn loon op een spaarboekje.

.....

D. Klaas toont een tekening die hij gekleurd heeft aan zijn mama en geniet van haar aandacht.

.....

2. Lees de casus. Toon aan dat de drie behoeften uit de ZDT bij Ella worden bevredigd.

Ella (15) geniet van haar leven. Ze heeft zelf beslist om vanaf het vierde jaar Humane Wetenschappen te volgen. Ze heeft met haar ouders kunnen praten over de verschillende studiemogelijkheden. Ze steunen haar in haar keuze. De studiekeuze sluit goed aan bij Ella's talenten en interesses. De hoofdvakken liggen haar. Bovendien zit ze nu met enkele vrienden uit de Chiro in de klas.

.....
.....
.....
.....

Kijktip

Waarom leiden bonussen tot slechtere prestaties?

Gaan we harder lopen als we beloond worden met geld? Dr. Kilian Wawoe, organisatiepsycholoog aan de Vrije Universiteit Amsterdam, laat zien hoe extra beloningen hun doel voorbij kunnen schieten.

www.universiteitvannederland.nl/college

Hoofdstuk 2: Emoties

1 Definities en componenten

1.1 Definities

Lange tijd werden emoties eenzijdig negatief bekeken. Woede, jaloezie en trots maakten zelfs deel uit van de zeven hoofdzonden. Emoties zouden de geest vertroebelen en ons verhinderen om helder te denken. Tegenwoordig kijken wetenschappers heel anders naar emoties. Ook negatieve emoties als angst, verdriet en woede blijken hun nut te hebben. Zonder verliefdheid, blijdschap en ontroering zou je leven maar kleurloos zijn. Emoties geven je leven pit.

Wetenschappers maken een onderscheid tussen een emotie, een stemming en een temperament. Een **emotie** is een kortdurende en intense reactie op een prikkel die we belangrijk vinden. Opvallend is dat de prikkel die de emotie uitlokt geen gebeurtenis hoeft te zijn die hier en nu plaatsvindt. Emoties kunnen evengoed uitgelokt worden door gedachten of herinneringen. Zo kun je vandaag verdriet ervaren als je terugdenkt aan een droevige gebeurtenis van enkele jaren geleden.

Het begrip **affectief** wordt gebruikt om te verwijzen naar het ervaren van emoties en stemmingen.

Het **temperament** van een persoon is een blijvende geneigdheid om vaak bepaalde emoties of stemmingen te ervaren.

1.2 Componenten van emotie

Een emotie bestaat uit drie componenten.

- De **subjectieve component**: gedachten en gevoelens
De subjectieve component bestaat uit een cognitief deel (een beoordeling van de situatie) en een gevoel. Je merkt bijvoorbeeld een grommende hond op, schat de situatie in als gevaarlijk en ervaart een onprettig gevoel.
- De **fysiologische component**: het lichaam
Bij emoties horen ook lichamelijke veranderingen, die door je zenuwstelsel in gang worden gezet. Zo zorgen bepaalde emoties ervoor dat je hartslag en ademhaling versnellen of vertragen, dat je bloeddruk hoger of lager wordt ... Dat leidt tot waarneembare reacties als zweten, blozen, kippenvel en huilen. De mate waarin je zenuwstelsel actief is, wordt ook wel *arousal* genoemd.
- De **gedragscomponent**: de expressie
Emoties lokken gedrag uit. Sommige emoties uiten zich via een heel herkenbare gezichtsuitdrukking. Ook via andere vormen van lichaamstaal tonen we onze emoties: roepen als je bang bent, je vuisten ballen als je boos bent, juichen van blijdschap ...

1. Werk de drie componenten van emoties uit in de volgende situaties.

- Je team wint bij het volleyballen.

- Subjectieve component:

.....

- Fysiologische component:

.....

- Gedragscomponent:

.....

- Een vriendin vertelt roddels over je.

- Subjectieve component:

.....

- Fysiologische component:

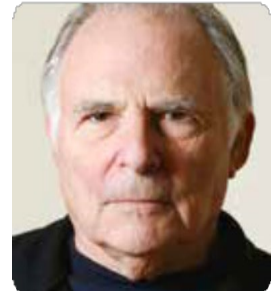
.....

- Gedragscomponent:

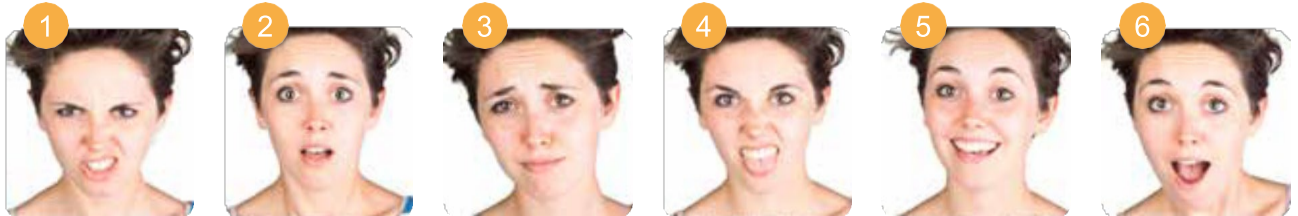
.....

2 Basisemoties

Paul Ekman (1934) identificeerde zes basisemoties. Dat zijn emoties die wereldwijd voorkomen en die overal dezelfde gelaatsuitdrukkingen uitlokken: blijdschap, woede, verdriet, angst, walging en verrassing.

2. Welke basisemoties herken je op de foto's?

1)	3)	5)
2)	4)	6)

Ekman omschrijft andere emoties als varianten of combinaties van de zes basisemoties. Zo is jaloezie een mengeling van woede en angst. Ongerustheid en paniek zijn respectievelijk een lichte en een zware variant van angst. Later vulde Ekman het lijstje van basisemoties aan met emoties als schaamte, schuld en trots. Die emoties zijn echter minder gemakkelijk te herkennen.

3 Functies van emoties

Wetenschappers identificeren drie functies van emoties.

- Emoties hebben een **adaptieve functie**: ze sturen ons gedrag in een richting die ons helpt met overleven.
- Emoties hebben een **sociale functie**: ze zijn een hulpmiddel bij de communicatie en interactie met anderen.
- Emoties ondersteunen het **cognitieve functioneren**: ze zorgen voor een verhoogde aandacht en zorgen ervoor dat we herinneringen beter opslaan in het geheugen.

Op de eerste twee functies gaan we dieper in.

3.1 Adaptieve functie

Charles Darwin (1809-1882), de grondlegger van de evolutieleer, was de eerste wetenschapper die stelde dat emoties niet enkel een storend neveneffect zijn van onze gedachten, maar dat ze ook een functie hebben. Zo zag hij bijvoorbeeld in dat angst de kans op overleving kan verhogen. Emoties kunnen dus nuttig zijn voor het individu.

De adaptieve functie van emoties hangt sterk samen met de fysiologische component.

3. Welke lichamelijke reacties merk je op als je angstig bent? Hoe kunnen die veranderingen je helpen overleven?

.....

.....

.....

Die reactie wordt de **vecht-vlucht-reactie** genoemd. Het **autonoom zenuwstelsel** speelt daarbij een belangrijke rol. Dat zenuwstelsel regelt de werking van organen zoals het hart, de longen en de spijsvertering. Het bestaat uit twee delen. Het **sympathisch** zenuwstelsel treedt in werking bij inspanning of stress en zorgt dat je lichaam klaar is voor actie. Het **parasymphisch** zenuwstelsel zorgt voor rust en ontspanning.

Een minder voorkomende reactie bij angst is verstijving. Als een dier of mens te veel twijfelt over hoe hij moet reageren, kan 'bevriesgedrag' optreden: het individu verroert zich niet meer. In combinatie met eventuele natuurlijke camouflage kan het dan 'verdwijnen' in de omgeving.

De Amerikaanse psychologe **Shelley Taylor** (1946) merkte op dat de vecht-vlucht-reactie een typisch mannelijk fenomeen is. Volgens haar kan angst ook een **tend-and-befriend-reactie** uitlokken, vooral bij vrouwen. Vrouwen zouden vooral geneigd zijn om in stresssituaties voor hun kroost te zorgen (*tend*) en hulp te zoeken bij hun sociale groep (*befriend*).

3.2 Sociale functie

Emoties helpen niet alleen individuen om hun gedrag aan te passen aan de eisen van de omgeving. Ze zorgen er ook voor dat onze sociale relaties vlotter verlopen. Ze zijn een communicatiemiddel, waarmee we boodschappen sturen naar de mensen om ons heen.

Een onderzoek van de Amerikanen Kraut en Johnston toont dat aan. Zij observeerden spelers van een bowlingwedstrijd vanuit twee hoeken: vanuit de kegels en vanuit het publiek. Ze merkten dat bowlers die een goede worp hadden gegooid, vaker glimlachten als ze zich hadden omgedraaid naar het publiek dan als ze nog naar de kegels keken. Waarschijnlijk waren ze al blij als ze het resultaat van hun worp zagen, maar uitten ze dat pas als het publiek hen kon zien. Blijkbaar wilden ze iets duidelijk maken aan de toeschouwers.

De sociale functie van emoties is dubbel. Enerzijds beïnvloeden jouw emoties anderen.

Anderzijds helpen emoties van anderen je om hen in te schatten en jouw gedrag op hen af te stemmen.

De dubbele sociale functie wordt aangetoond door het *still face experiment*. In die test spelen moeder en baby met elkaar. Plots krijgt de moeder instructie om geen gelaatsuitdrukking meer te tonen en niet meer te reageren op wat het kind doet. Het kind krijgt zo geen emotionele boodschappen meer van de moeder en weet niet wat er aan de hand is. De baby reageert over het algemeen onrustig, zelfs met paniek en toont dus allerlei emoties om opnieuw contact te krijgen met de moeder.

Een ander mooi voorbeeld van de sociale functie van emoties is blozen. Blozen doen we o.a. als we een stommitieit hebben begaan. Je kunt niet doen alsof je bloost en je kunt het ook niet stoppen. Het wordt daarom beschouwd als een betrouwbaar signaal van schaamte. Uit onderzoek blijkt dat mensen meer vergevingsgezind zijn als iemand bloost na een misstap en meer overtuigd zijn van de oprechtheid van excuses.

4. Welke boodschap kan iemand geven door de volgende emoties te tonen?

- Angst

.....

- Verdriet

.....

- Blijdschap

.....

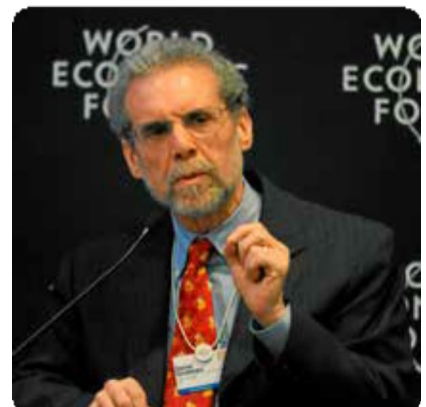
4 Emotionele intelligentie

4.1 Aspecten van emotionele intelligentie

De Amerikaanse psycholoog **Daniel Goleman** (1946) introduceerde het begrip **emotionele intelligentie** bij het brede publiek via zijn gelijknamige bestseller. Met emotionele intelligentie, afgekort als EQ (emotioneel quotiënt), bedoelt hij het vermogen om op een efficiënte manier met je eigen emoties en die van anderen om te gaan.

Emotionele intelligentie bestaat uit verschillende aspecten.

- **Herkennen en begrijpen van emoties**
Een eerste stap in het begrijpen van emoties is ze herkennen, zowel bij jezelf als bij anderen. Daarbij spelen non-verbale signalen een grote rol. Een tweede stap is proberen te verklaren waar die emotie vandaan komt. Waarom is iemand bijvoorbeeld verdrietig? Voor die verklaring is empathie nodig.
- **Reguleren van emoties**
Een belangrijke vaardigheid is het zelf bijsturen en onder controle houden van emoties, bijvoorbeeld door bepaalde situaties te vermijden of juist op te zoeken.
- **Expressie van emoties**
Emoties dienen op een gepaste manier geuit te worden. Boosheid kan bijvoorbeeld op verschillende manieren worden getoond, maar een luide woede-uitbarsting heeft vaak ongewenste gevolgen.

Mensen met een hoog EQ functioneren beter in sociale situaties. Vaak zijn ze succesvol in hun relaties en op het werk. Een hoog IQ (cognitieve intelligentie) volstaat (vaak) niet voor succes. Ook emotionele intelligentie is nodig om het ver te schoppen.

Volgens Goleman is het EQ niet aangeboren. Je kunt het oefenen. Dat merk je bijvoorbeeld bij mensen met een autismespectrumstoornis. Bij sommige mensen met ASS lijken de onbewuste methodes om zich in een ander in te leven minder goed te werken. Ze herkennen en voelen in mindere mate de pijn, het verdriet of de angst van anderen. Toch zijn er mensen met ASS die gezichtsuitdrukkingen op een bewuste manier leren te analyseren. Ze 'voelen' dan niet spontaan de blijdschap van de ander, maar herkennen die emotie wel aan de stand van de mond en de ogen.

4.2 Omgaan met eigen boosheid

Boosheid is een krachtige emotie. Hoewel ze vaak als negatieve emotie wordt beschouwd, kan boosheid ook nuttig zijn.

5. Wat kan het nut van woede zijn?

.....

.....

Maar woede kan een probleem worden als je ze op de verkeerde manier uit. Dan leidt boosheid al snel tot agressie en geweld, en breng je schade toe aan jezelf en anderen. Het is dus zinvol om te leren je woede te reguleren. In de volgende oefening ontdek je enkele strategieën voor **emotieregulatie**.

6. Lees de situatie. Verbind de strategieën met het passende voorbeeld.

Ella maakt zich vaak boos als haar favoriete voetb ploeg verliest. Ze probeert haar woede aan te pakken.

- Situaties die woede uitlokken vermijden ·
- Afleiding zoeken ·
- De situatie herbeoordelen ·
- De emotionele reactie onderdrukken ·
- De emotie aanvaarden ·

- Ella scrolt door haar Instagramfeed tijdens spannende momenten.
- Ella bijt op haar tanden om niet te schreeuwen.
- Ella kijkt niet naar de match.
- Ella denkt: 'Ik ben boos, en dat mag.'
- Ella denkt: 'Ach, het is maar een spelletje.'

Onderzoekers hebben gemerkt dat mensen die hun emoties vaak onderdrukken meer negatieve gevoelens ondervinden. Herbeoordelen heeft betere effecten.

Onderdrukken speelt in op slechts een van de drie componenten van de emotie, namelijk de expressie. De subjectieve en fysiologische component blijven ongewijzigd. Bij herbeoordelen verandert het idee over de situatie, waardoor de subjectieve component wijzigt en de andere componenten volgen.

De waarde van herbeoordelen wordt geïllustreerd door een experiment van Speisman. Proefpersonen kregen bloederige videobeelden te zien, bijvoorbeeld van een werkm an die een ernstig ongeluk kreeg. De ene groep proefpersonen dacht dat de beelden echt waren. De tweede groep werd verteld dat het een (geacteerde) film was die gemaakt was om de veiligheid op de werkvloer te verhogen. De fysiologische opwinding in de eerste groep (zoals de hartslag) lag duidelijk hoger dan in de tweede groep. Anders denken over de situatie maakte de emotie dus minder intens.

Test jezelf

1. Omcirkel het juiste antwoord.

Wat duurt het langst?	emotie / stemming
Welke eigenschap past bij het begrip temperament?	blijvend / veranderlijk
Wat is geen basisemotie volgens Ekman?	verrassing / trots
Welk deel van het zenuwstelsel zet de vecht-vlucht-reactie in werking?	sympathisch / parasympathisch
Wat is de beste strategie voor emotieregulatie?	onderdrukken / herbeoordelen

2. Lees de casus en beantwoord de vragen.

Meyra heeft zin in iets lekkers en opent de koelkast. Daar staat een pot aardbeienyoghurt waar ze vorige week al van heeft gegeten. Ze opent de pot en ziet een groen laagje op de yoghurt. Ze roept luid: 'Bah, schimmel.' Ze krijgt het gevoel dat ze moet kokhalzen. Ze houdt de pot in haar hand zover mogelijk van zich af en gooit hem in de vuilnisbak. Haar eetlust is over.

Welke emotie ondervindt Meyra?

.....

Hoe uiten de drie componenten van de emotie zich?

.....
.....
.....

Welke functie van emoties herken je in het voorbeeld? Leg uit.

.....

Kijktip

Inside Out

De Pixar-animatiefilm *Inside Out* (2015) geeft een inzicht in het gevoelsleven van de 11-jarige Riley, een meisje op de rand van de puberteit. De film geeft mooi weer hoe ons gedrag door onze emoties wordt beïnvloed. De hoofdpersonages zijn de vijf basisemoties: *Anger*, *Disgust*, *Joy*, *Fear* en, in een absolute glansrol, *Sadness*.

Hoofdstuk 3: Cultuur in breed perspectief

1 Cultuur in de diepte

Iedere samenleving heeft een eigen cultuur die overkoepelend is voor de gehele samenleving. Binnen die overkoepelende cultuur ontstaan verschillende variaties. Zij onderscheiden zich op een minieme of extreme manier van de overkoepelende cultuur en zijn binnen die cultuur al dan niet duidelijk aanwezig.

1.1 Hoofdcultuur

Vanaf onze geboorte komen we in aanraking met de cultuur van de samenleving. In traditionele samenlevingen is er in de regel maar één cultuur. Die bestaat uit waarden, normen, opvattingen en een levensstijl die door alle leden van die samenleving gedeeld worden. Via instituties worden die overgedragen.

1. Hoe heet dat langdurige proces van cultuuroverdracht?

Hoe complexer en opener een samenleving wordt, hoe meer variaties er op de **hoofdcultuur** bestaan. De hoofdcultuur is dan de cultuur die de samenleving op maatschappelijk, politiek en economisch vlak domineert. Er is daarom sprake van de **dominante cultuur**. Dat hoeft niet noodzakelijk de cultuur van de meerderheid van de bevolking te zijn, maar wel die van de groep met de meeste invloed. In onze maatschappij wordt de cultuur van de middenklasse vaak beschouwd als de dominante cultuur. Mensen die al in een andere cultuur zijn gevormd, zoals migranten of mensen die langdurig in een andere cultuur verblijven, nemen daarom vaak een deel van de hoofdcultuur over wanneer ze integreren in onze samenleving.

2. Hoe heet die vorm van cultuuroverdracht?

1.2 Subcultuur

De **variaties** binnen een dominante cultuur worden subculturen genoemd. Een **subcultuur** is een groep waarvan de geloofsopvatting, waarden en/of levensstijl afwijken van die van de dominante cultuur en die binnen de maatschappij aanvaard wordt.

Specifieke vormen van subculturen zijn jongerenculturen of jeugdculturen.

3. Tot welke jongerencultuur behoort je of welke (hedendaagse?) jongerencultuur ken je?

4. Waarom worden subculturen vaak geassocieerd met jongeren?

De algemene jeugdcultuur ontstond in de jaren vijftig van de vorige eeuw. Het ontstaan ervan is het gevolg van meerdere factoren.

- Zo was er de **toenemende welvaart** in onze maatschappij. Die ging gepaard met een aantal nieuwe technologieën op het vlak van massaproductie en massamedia. Daardoor kregen mensen, en dus ook jongeren, toegang tot heel wat informatie.

Jongeren werden een interessante economische doelgroep. Zij wilden zich immers onderscheiden van de volwassen generatie. Er kwamen dan ook producten op de markt, zoals bromfietsen, platen, kleding, make-up ... waarmee ze zichzelf als aparte groep konden profileren. Ook **cultuur werd gecommercialiseerd**: het werd een product dat zich steeds meer richtte op jongeren.

- De **democratisering van het onderwijs** maakte het mogelijk dat jongeren niet alleen in contact kwamen met informatie, maar ook met leeftijdsgenoten met wie ze interesses deelden.
- De **toename van vrije tijd** in combinatie met de al genoemde welvaartstoename gaf jongeren de kans hun interesses uit te bouwen tot hobby's.

De jongerencultuur creëerde een **collectieve identiteit**, waarmee jongeren zich konden onderscheiden van de cultuur van de volwassenen.

De aanwezigheid van leeftijdsgenoten met gemeenschappelijke interesses, de zogeheten peergroup, gaf elk individu ook de kans zijn of haar **eigen identiteit** te ontwikkelen.

Door verschillende smaken in muziek, mode, politieke opvatting en levensstijl ontstonden er variaties binnen de algemene jongerencultuur. Jongeren waren **uiterlijk van elkaar te onderscheiden** door hun gedrag, haartooi, klederdracht, woordenschat, rituelen of muzikale voorkeur.

Heel wat jongerensubculturen zijn ontstaan vanuit een specifieke situatie of overtuiging. Zo ontstond de hiphopcultuur rond de jaren 1970 als reactie op de slechte levensomstandigheden in de Bronx (New York). Sommige trotseerden de tijd en bestaan nog steeds, al dan niet in een gewijzigde vorm. Andere verdwenen uit het straatbeeld.

Naast de jongerenculturen bestaan er nog heel wat andere subculturen. Zo worden de hare krisjna's in onze maatschappij beschouwd als een subcultuur met een levensstijl die deels verschilt van de dominante cultuur. Immigranten die in hun land van herkomst behoorden tot de dominante cultuur van hun samenleving, worden bij ons vaak gezien als een subcultuur.

1.3 Tegencultuur

Tegenculturen of *countercultures* verwerpen de dominante cultuur. Ze zetten zich af tegen de waarden van de heersende cultuur. Vaak gaat het om een reactie op de bestaande machtsverhoudingen. Zo verwierp de hippiecultuur in de jaren zestig van de vorige eeuw de imperialistische en prestatiegerichte cultuur van de westerse maatschappij. De hippies vervingen agressie en competitie door een ideaal van liefde en samenwerking.

Sommige culturen zijn gewelddadig en plaatsen zich op die manier buiten de wet. Hooligans die op de vuist gaan met supporters van de tegenpartij of (de omgeving van) het stadion vernielen, zijn zo'n voorbeeld van een tegencultuur.

De **grens** tussen een **subcultuur** en een **tegencultuur** is niet altijd gemakkelijk te trekken. Het gaat veeleer om een continuüm waarop zo'n groep van mensen te situeren is. Soms is het zelfs zo dat een subcultuur uitgroeit tot een tegencultuur.

Neem bijvoorbeeld een krakersgemeenschap, die een gebouw bezet en bewoont. Als die groep een overeenkomst heeft met een sociale huisvestingsmaatschappij waarin ze aangeeft zelf in te staan voor herstellingen, kan ze worden beschouwd als een subcultuur. Als de krakers zich echter verzetten tegen ontruiming en zich te buiten gaan aan vandalenstreken, worden ze een tegencultuur.

5. Vormen scholieren die onder de naam *Youth for Climate* betogen een sub- en/of tegencultuur? Leg uit.

.....

.....

.....

.....

6. Is in de volgende voorbeelden sprake van een hoofd-, sub- of tegencultuur?

2

Uit een peiling van de VUB bij 1600 Belgen blijkt dat tweederde van de Vlamingen vindt dat het afspelen van de Brabançonne bij sportwedstrijden voor een moment van verbondenheid met ons land zorgt.

3

Een bekende motorbende wordt verdacht van moord op eigen lid.

4

Het Sinterklaasfeest is een onderdeel van onze culturele traditie.

5

Jongeren brengen graffiti aan op de zijkant van een brug.

6

Cosplay is een *performance art* waarbij fans personages van films, anime, games ... met kostuums en accessoires uitbeelden. Soms heeft dat ook invloed op de straatmode.

Sub- en tegenculturen hebben twee duidelijke functies in onze maatschappij.

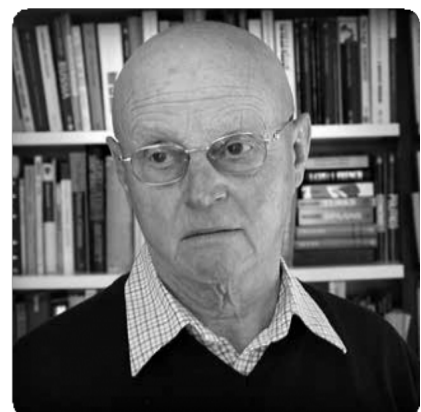
- Een **sociale identiteit** ontwikkelen: de leden krijgen het gevoel ergens bij te horen. Door dat groepsgevoel en door de solidariteit tussen de leden van de subcultuur ontstaat ook een wij-zij-gevoel.
- Door de stijl van een bepaalde subcultuur krijgen de leden de mogelijkheid hun eigen **individuele identiteit** te uiten. Dat doen ze met expressievormen zoals kleren, haarsnit, muzikale voorkeur enzovoort.

2 Culturen vergelijken

Verschillende culturen met elkaar vergelijken is erg moeilijk. Mogelijke manieren om dat te doen, zijn via de cultuurcomponenten, wereldbeelden of gedragsregels van culturen.

2.1 Cultuurdimensies

Een andere manier om culturen met elkaar te vergelijken, is op basis van hun wereldbeeld. De Nederlandse organisatiepsycholoog **Geert Hofstede** (1928–2020) werkte een eigen cultuurmodel uit. Om tot dat model te komen, voerde hij in 1966 een grootschalig onderzoek uit in meer dan vijftig landen. Hij ging daarbij op zoek naar datgene waarin de cultuur van die landen verschilde. Hofstede kwam tot de conclusie dat er zes **dimensies** bestaan die de eigenheid van een bepaalde cultuur typeren. Iedere dimensie drukte hij uit in een score op 100.

2.1.1 Machtsafstand

Mensen zijn sociale wezens. Ze gaan daarom ook allerlei relaties met elkaar aan. Hofstede ging na in welke mate mensen uit een bepaalde cultuur binnen die relaties gelijk zijn of juist niet. Het kan gaan om allerlei soorten relaties: de relatie tussen ouder en kind, tussen man en vrouw, tussen werkgever en werknemer ... Hoe dichter het getal bij 100 ligt, hoe groter de machtsafstand en dus ook de ongelijkheid is. Machtsafstand komt met andere woorden neer op de **maatschappelijke ongelijkheid** binnen een bepaalde cultuur.

In een cultuur met een grotere machtsafstand aanvaarden mensen gemakkelijker dat de macht ongelijk verdeeld is, zoals het geval is in Arabische landen. In andere landen hechten de inwoners dan weer enorm veel belang aan gelijkheid, waardoor zij laag scoren op het vlak van machtsafstand. Die kleine machtsafstand is er bijvoorbeeld in Scandinavische landen.

2.1.2 Individualisme versus collectivisme

Hofstede maakt een onderscheid tussen individualistische en collectivistische samenlevingen. **Collectivistische culturen** behalen een lage score op 100. In die culturen is de groep het belangrijkste. Het individu krijgt zijn identiteit op basis van de groep waartoe hij behoort. Leden van collectivistische samenlevingen uiten minder snel wat ze persoonlijk denken of voelen. Ze passen zich voortdurend aan aan wat het beste is voor de groep. Solidair zijn met de groep wordt dus als heel belangrijk beschouwd. Oosterse culturen zijn veeleer collectivistisch.

In een **individualistische samenleving** komt het individu op de eerste plaats. De banden tussen de inwoners zijn veel losser: ze passen zich minder aan de rest van de groep aan, maar zijn vooral bezig met zichzelf en hun naaste omgeving. Typisch voor zo'n samenleving is het belang dat gehecht wordt aan privacy en de persoonlijke beloning voor hard werk. De westerse cultuur is individualistisch.

2.1.3 Mannelijkheid versus vrouwelijkheid

Hofstede maakt een onderscheid tussen samenlevingen die meer mannelijk of **masculien** zijn, en andere die meer vrouwelijk of **feminien** zijn. Masculien betekent dat succes, presteren en status heel belangrijk zijn. In meer mannelijke samenlevingen geldt een duidelijke rolverdeling tussen beide geslachten. Mannen/jongens en vrouwen/meisjes worden verschillend opgevoed en hebben verschillende taken te vervullen.

Ook het verwachte gedrag van mannen/jongens is duidelijk anders dan dat van vrouwen/meisjes. Japan is bijvoorbeeld heel mannelijk.

Een vrouwelijke cultuur hecht veel belang aan bescheidenheid en levenskwaliteit. Houden van wat je doet, is belangrijk. In meer vrouwelijke samenlevingen is het onderscheid tussen beide seksen eerder miniem. Geslachtsrollen overlappen elkaar ook. Succesvolle en krachtige vrouwen worden er gerespecteerd en bewonderd. Nederland is daar een voorbeeld van. Een hoge score op 100 voor deze dimensie betekent dat er duidelijke mannelijke en vrouwelijke rolpatronen bestaan.

2.1.4 Onzekerheidsvermijding

De toekomst kan niemand voorspellen. Dat brengt onzekerheid en soms ook angst met zich mee. De manier waarop iemand daarmee omgaat, hangt niet alleen af van zichzelf, maar ook van zijn cultuur. De dimensie onzekerheidsvermijding houdt verband met de mate van angst bij de leden van een cultuur wanneer ze zich bedreigd voelen door onzekere of onbekende situaties. Zij trachten die dan ook op alle mogelijke manieren te controleren.

Hofstede maakt een onderscheid tussen samenlevingen die via allerlei regels, afspraken en wetten zoveel mogelijk vat proberen te krijgen op de toekomst en andere culturen waar dat veel minder gebeurt. Hoe hoger een cultuur scoort op 100 op onzekerheidsvermijding, hoe meer die cultuur de neiging heeft om alles zoveel mogelijk te controleren. Zij kennen **veel formele en informele regels**, en verwachten dat iedereen zich eraan houdt. Dat betekent echter niet dat ze ook goed worden nageleefd. Typisch voor landen die hoog scoren op onzekerheidsvermijding is de bureaucratie: overheidsambtenaren controleren alles en iedereen, waardoor er vaak vertragingen ontstaan. Die landen hechten veel belang aan zaken die zekerheid naar de toekomst geven, zoals systemen die de inwoners leren hoe ze zich moeten gedragen of de ontwikkeling van technologie. Een voorbeeld van zo'n land is Duitsland.

Laag scorende culturen hebben **weinig regels**, die echter wél sterk worden nageleefd. Ook worden verschillende meningen geapprecieerd en afwijkend gedrag wordt tot op zekere hoogte geaccepteerd. Een land met een lage score op onzekerheidsvermijding is het Verenigd Koninkrijk.

2.1.5 Langetermijndenken versus kortetermijndenken

Hofstede maakt een onderscheid tussen culturen die eerder gericht zijn op het heden en andere die zich meer focussen op de toekomst. Bij een lage score op 100 is er sprake van **kortetermijndenken** en ligt de focus eerder op het heden: 'Vandaag is belangrijk en morgen zien we wel ...' Die cultuur kent geen strenge regels, is weinig spaarzaam, wil snel resultaat boeken en doet gemakkelijk mee met nieuwe trends. Ook streeft ze deugden na die verband houden met het verleden en het heden. Zo houden ze vaak vast aan soms oude regels en tradities en staan ze achterdochtig tegen sociale verandering.

Een samenleving die zich focust op de toekomst scoort hoog. Zij kenmerkt zich door **langetermijndenken** en streeft deugden na die in de toekomst beloofd zullen worden, zoals doorzettingsvermogen en spaarzaamheid. Ook kan zij zich goed aanpassen aan nieuwe situaties.

2.1.6 Hedonisme versus soberheid

Aanvankelijk beperkte het cultuurmodel van Hofstede zich tot de vijf voorgaande dimensies. Hedonisme tegenover soberheid voegde hij in 2010 als zesde en laatste dimensie toe. In een **hedonistische cultuur** zijn mensen uitbundig, gelukkig, vrolijk en kunnen ze toegeven aan hun impulsen. Ze verlangen om te genieten van het leven en plezier te maken. Een samenleving die hoog op 100 scoort, wordt beschouwd als hedonistisch en is vrolijk en optimistisch. De bevolking is er gelukkig en in die cultuur heerst het idee dat het leven leuk hoort te zijn.

Als een samenleving laag scoort, is er sprake van een **sobere cultuur**. Dergelijke culturen vinden ingetogenheid en allerlei strikte sociale regels belangrijk. Genot moet beperkt worden door het volgen van de regels. Delen van Afrika zijn hedonistisch, islamitische landen zijn vaak sober.

7. Bezoek de website Hofstede Insights, waar je per land kunt opzoeken hoe het scoort volgens het cultuurmodel van Hofstede.

- Noteer de zes cultuurdimensies van Hofstede in de eerste kolom van de tabel.
- Zoek de scores voor België op. Komen die scores overeen met wat jij dacht?
- Zoek vervolgens de scores op voor een Afrikaans, Aziatisch en Zuid-Amerikaans land naar keuze. Noteer ze in de tabel en vergelijk ze met de score van België.

	België			

2.2 Grondproblemen

Volgens socioloog en sociaal psycholoog **Alex Inkeles** (1920-2010) en psycholoog **Daniel Levinson** (1920-1994) heeft iedere samenleving een aantal **gemeenschappelijke grondproblemen**. Die hebben gevolgen voor zowel de samenleving als voor de groepen en individuen binnen de samenleving. De vier grondproblemen volgens Inkeles en Levinson komen overeen met vier culturele dimensies volgens Hofstede.

8. Vul naast ieder grondprobleem de cultuurdimensie van Hofstede in.

Grondprobleem	Cultuurdimensie
1. De verhouding tot gezag	
2. De verhouding tussen individu en samenleving	
3. Rollen van mannen en vrouwen	
4. Omgaan met conflicten	

Samenlevingen proberen om oplossingen voor die grondproblemen te zoeken. Wordt een oplossing door de hele samenleving aanvaard, dan ontstaat een institutie. Via die institutie wordt het gedrag dat het samenlevingsprobleem oplost ook aangeleerd. Vandaar dat instituties een socialiserende functie hebben.

2.3 Fijnmazige en grofmazige culturen

Om de verschillen tussen culturen te begrijpen, is het volgens hoogleraar interculturele communicatie **David Pinto** (1942) belangrijk om naar de **onderliggende structuren** te kijken. Hij vergelijkt de structuur van een samenleving met een net. De mazen van het net komen overeen met de regels van de samenleving.

Pinto beschrijft twee structuren: de fijnmazige en de grofmazige structuur. Fijnmazig wil zeggen dat er erg veel mazen zijn. In een **fijnmazige samenleving** (F) zijn er dus veel gedragsregels. Er is weinig ruimte voor een eigen interpretatie van de regels of voor afwijkend gedrag. Voor bijna iedere situatie bestaan namelijk gedetailleerde regels die de bevolking dient na te leven. Bovendien is er veel sociale controle op het naleven van de regels.

Het andere uiterste is de **grofmazige samenleving** (G), waar er slechts weinig regels zijn. Ook de sociale controle is in dergelijke samenlevingen minder groot. Dat leidt vaak tot een verminderde solidariteit.

Daarnaast onderscheidt Pinto ook **mix- of M-culturen**. Dat zijn culturen die tussen F en G in zitten.

Voorbeelden van F-culturen zijn te vinden in Arabische en Aziatische landen. Landen in West-Europa zijn vaak grofmazig, terwijl de tweedegeneratiemigranten die er wonen eerder een mix-cultuur hebben. Maar ook al hebben landen dezelfde structuur, toch kunnen er onderling grote verschillen bestaan. Bovendien kunnen binnen één land meerdere structuren bestaan. Zo kunnen subculturen een andere structuur hebben dan de hoofdcultuur.

De cultuurverschillen die door de onderliggende structuren van een samenleving ontstaan, hebben ook gevolgen voor de behoeftetheorie van Maslow. De behoeften van mensen uit een F-cultuur en G-cultuur zijn namelijk anders. Een van de kritieken van Pinto op de theorie van Maslow was dan ook dat die zich beperkte tot de westerse cultuur (G-cultuur), waartoe ongeveer 12 % van de wereldbevolking behoort. Die cultuur is vooral gericht op het individu, de zogenaamde ik-cultuur. Vandaar dat Pinto een nieuw model opstelde, waarbij de behoeften vertrokken vanuit een collectivistische cultuur of wij-cultuur.

9. Vergelijk het model van Maslow met dat van Pinto.

.....

.....

.....

10. Welke kenmerken zijn eigen aan de F-cultuur? Welke aan de G-cultuur?

Kies uit: *eigen interpretatie van de regels - authentiek zijn - afwijkend gedrag wordt niet aanvaard - aan de regels houden zolang er verbondenheid is met de groep - waarden, normen en regels spelen een belangrijke rol - jezelf presenteren zoals je dat wenst - individu is verantwoordelijk voor zijn daden - het eigen maken van de regels van de groep*

F-cultuur	G-cultuur

Test jezelf

1. Juist of fout?

Stenen zijn een voorbeeld van cultuur.	juist / fout
De hiphopcultuur is zowel een sub- als een tegencultuur.	juist / fout
België is eerder een individualistische samenleving.	juist / fout
<i>Ocean Eyes</i> van Billie Eilish is Cultuur.	juist / fout
Het model van Pinto sluit aan bij F-culturen.	juist / fout

2. Lees het onderstaande artikel en beantwoord de vragen.

Krulbollen om niet helemaal Amerikaan te worden

[...] Zowat 200 000 Belgen emigreerden tussen 1830 en 1975 naar de VS: ze pasten zich – vergeleken met immigranten uit veel andere landen – relatief makkelijk aan hun nieuwe vaderland aan, waardoor ze vaak al na één generatie nauwelijks nog van andere Amerikanen te onderscheiden waren.

[...] Streken waar veel Duitsers naartoe migreerden, dansen iedere herfst op de hoempapa van de vele Oktoberfesten, en Saint Patrick's Day wordt in veel Amerikaanse steden even intens gevierd als in Ierland. Maar toch is ook die Belgische identiteit reëel, en gaat ze verder dan het occasioneel eten van mosselen of stoofvlees.

Ze uit zich in het in ere houden van Vlaamse tradities die bij ons inmiddels ouderwets zijn, zoals duivenmelken of volkssporten zoals krulbollen – een soort petanque met grote rollende schijven.

[...]. En al is het uiteraard een manier om mensen met Belgische roots bijeen te brengen, ze nemen het spel wel ernstig. [...]

Aanvankelijk hadden de immigranten het niet gemakkelijk – welke migrant heeft dat wel? Velen onder hen spraken bijvoorbeeld nauwelijks Engels. Dat maakte de nabijheid van andere Belgen belangrijk.

'Er waren Belgische bakkers, fietsenwinkels, Vlaamse kerken – die in Detroit brandde af in de jaren zestig – en Vlaamse kranten, waarvan de Gazette van Detroit zelfs nog overleefde tot in 2014. Als je het bestudeert, wordt het een spiegel voor de migratie zoals wij die vandaag naar ons land kennen. We wilden er geen politieke voorstelling van maken, maar de idealist in mij – bovendien een dochter van een Poolse inwijkeling – hoopt dat ze mensen wat minder snel zal doen mopperen op immigranten die nog wat aan hun eigen cultuur en winkels hangen.' [...]

De Foer, S. (2021, 26 november). Krulbollen om niet helemaal Amerikaan te worden. www.standaard.be

. Pas het begrip acculturatie toe op Belgen die naar Amerika emigreerden.

.....

.....

- Van welke cultuurcomponenten is er sprake? Geef er drie en leg kort uit.

- Pas de begrippen hoofd- en subcultuur toe.

Kijktip

Kinderen van de migratie

Kinderen van de migratie is een zesdelige documentairereeks die het verhaal vertelt van de arbeidsmigratie naar België sinds de Tweede Wereldoorlog. In de aflevering 'De spanning stijgt' getuigt Christos Pistolas, een mijnwerkerszoon, dat hij als kind een bordje op de deur van een café las waarop stond: 'Verboden toegang voor ratten, honden, katten, Italianen, Spanjaarden, Grieken ...' Hoewel veel Belgen migranten met open armen ontvangen, komen ze toch vaak in aanraking met racisme en discriminatie.

<https://onderwijs.hetarchief.be>

Hoofdstuk 4: Sociale structuur

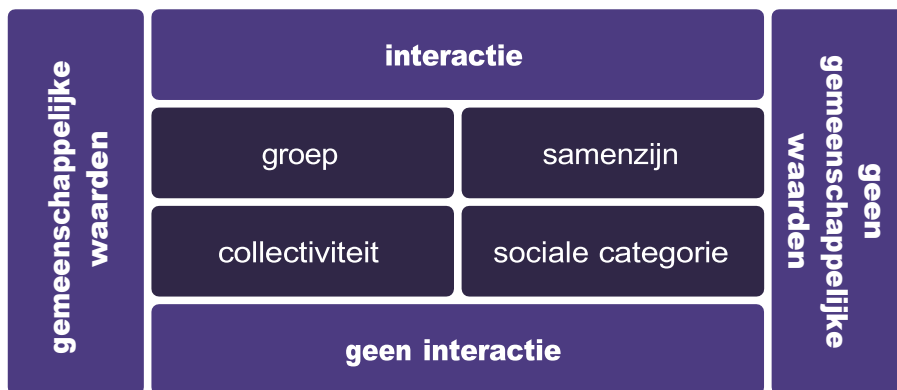
1 Sociale groepen

Als mensen samenleven, zullen ze ook relaties met elkaar aangaan, zelfs zonder dat ze elkaar persoonlijk kennen. Zo ontstaan sociale groepen.

Als lid van groepen nemen we deel aan de maatschappij. Bovendien wordt ons gedrag gestuurd door die groepen. Een veelgebruikte indeling van groepen waarin we een bepaalde plaats innemen, is die van de Amerikaanse socioloog **Robert King Merton** (1910-2003). Volgens hem zijn groepen op basis van twee criteria van elkaar te onderscheiden.

- De groepsleden hebben al dan niet gemeenschappelijke waarden.
- De groepsleden staan al dan niet in interactie met elkaar.

Op basis van die twee criteria ontstaan er drie groepstypen: groep, sociale categorie en collectiviteit. Het vierde type, *togetherness situation* of samenzijn, is een term van de Turkse psycholoog **Muzafer Sherif** (1906-1988), die aansluit bij de theorie van Merton.

1. Vul de tabel aan.

- Zet een kruisje als er sprake is van gemeenschappelijke waarden en/of interactie.
- Bedenk telkens een voorbeeld.

Type	Criteria		Voorbeeld
	Gemeenschappelijke waarden	Interactie	
Groep			
Collectiviteit			
Samenzijn			
Sociale categorie			

Elke samenleving heeft dus een duidelijke sociale structuur die bestaat uit een verzameling van geordende relaties. Die relaties kunnen betrekking hebben op mensen, groepen en instituties. Een **sociale structuur** kan dan ook gezien worden als een vorm van georganiseerd samenleven.

1.1 Sociale positie

Binnen de sociale structuur neemt iedereen een **sociale positie** in. Dat is onze plaats binnen de groep of samenleving.

2. Welke sociale positie vervul je op school?

Het lidmaatschap van een groep zorgt ervoor dat iedereen ook een sociale positie ten opzichte van elkaar inneemt. Dat kan tijdelijk of levenslang en verworven of toegewezen zijn.

3. Vul de tabel aan.

Kies uit de volgende mogelijkheden:

een positie die je vanzelf krijgt, topsporter, levensfasen (schoolkind, adolescent ...), man of vrouw, echtgenoot, een bonus op je werk, een positie die je krijgt na eigen inspanning, diploma.

Sociale positie		Omschrijving	Voorbeeld
Verworven	Tijdelijk		
	Levenslang		
Toegewezen	Tijdelijk		
	Levenslang		

Omdat je deel uitmaakt van verschillende groepen, neem je verschillende sociale posities in. Alle sociale posities die je op een gegeven moment inneemt, vormen je **positieset**.

4. Geef je positieset.

1.2 Sociale rol en rolgedrag

Aan elke sociale positie zijn **sociale rollen** gekoppeld. Dat zijn verwachtingen die anderen in de groep of samenleving hebben over de manier waarop iemand de positie vervult. Die anderen zijn je **rolpartners**, met wie je onderling verbonden bent. Het gedrag dat je op basis van je positie en je rol stelt, is je **rolgedrag**. Via **sociale controle** gaan je rolpartners na of je rolgedrag overeenkomt met je sociale rol. Dat kan zowel formeel als informeel zijn.

5. Vul de tabel aan.

- Noteer in de eerste kolom vier mogelijke sociale rollen die gekoppeld zijn aan je sociale positie op school.
- Noteer mogelijk rolgedrag in de tweede kolom.

Sociale rol	Rolgedrag

Soms nemen we bij de invulling van onze sociale rol een voorbeeld aan andere mensen die we al dan niet persoonlijk kennen. Dat gebeurt vaak onbewust. Vooral jongeren spiegelen zich vaak aan **rolmodellen** in hun zoektocht naar een eigen identiteit. Dat kan zowel tot positief als negatief rolgedrag leiden. Rolmodellen zouden zich dus bewust moeten zijn van hun voorbeeldfunctie.

**6. Geef een voorbeeld van een rolmodel.
Welk rolgedrag verwacht je van hem of haar?**

- Rolmodel: .....
- Rolgedrag: .....

In onze maatschappij bestaan er verwachtingen tegenover bepaalde sociale posities die diepgeworteld en heel stereotiep zijn. Ze veranderen niet of nauwelijks. Het gaat dan om **rolpatronen**. Bekende voorbeelden zijn de traditionele man-vrouwrolpatronen.

7. Noteer in de tabel een aantal taken, bezigheden, verantwoordelijkheden, beroepen ... die als typisch vrouwelijk of mannelijk worden beschouwd.

Vrouwelijk	Mannelijk

Soms kan dat tot een **machtsstrijd** binnen een relatie leiden, wanneer beide partners het daarover niet eens zijn. Toch voelen heel wat mannen en vrouwen vandaag niet langer de behoefte om aan dat stereotiepe beeld te beantwoorden. Hoewel de maatschappij de bovenstaande 'sociale regels' heeft opgesteld, aanvaardt ze dat de rollen vandaag veranderen. Mannen kunnen dus vrouwelijk rolgedrag vertonen en vrouwen mannelijk rolgedrag.

8. Toon dat aan met een concreet voorbeeld.

Sommigen gaan tegen de gangbare normen en verwachtingen in en willen zich van een bepaald rolpatroon ontdoen en nieuwe rechten verwerven. De strijd die daarmee gepaard gaat, wordt **emancipatie** genoemd.

In de loop van de recente geschiedenis hebben bepaalde bevolkingsgroepen geijverd om een ander rolpatroon op te nemen. In hun strijd wilden ze vooral gelijke rechten en een gelijke behandeling verwerven.

9. Toon dat aan met een concreet voorbeeld.

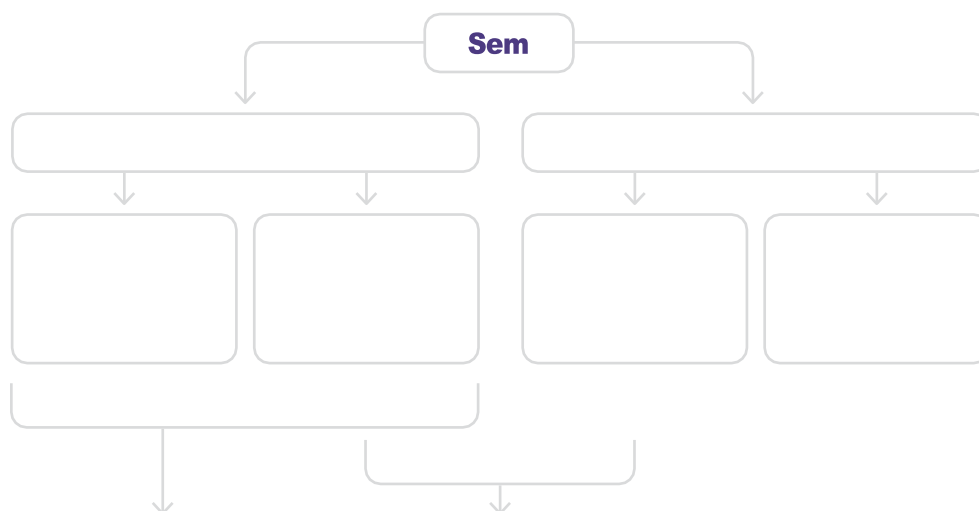
1.3 Rolconflict

Soms kunnen de verwachtingen over een bepaalde sociale positie of meerdere sociale posities tegenstrijdig zijn met elkaar. Dan is er sprake van **rolconflicten**. Als de rolverwachtingen die verbonden zijn aan één bepaalde sociale positie als tegenstrijdig ervaren worden, gaat het om een **intern rolconflict**.

Als je een tegenstrijdigheid ervaart in de rolverwachtingen die verbonden zijn aan twee sociale posities die je uitoefent, gaat het om een **extern rolconflict**.

10. Lees Sems verhaal. Stel het interne en externe rolconflict schematisch voor.

Sems positie bestaat uit de sociale positie 'leerling' en de sociale positie 'lid van een volleybalploeg'. De trainer van de volleybalploeg verwacht dat Sem iedere woensdagnamiddag op de training aanwezig is. Zo niet, dan mag Sem niet deelnemen aan de match op zaterdag. De leerkracht geschiedenis heeft een toets op donderdag gepland. Bovendien moet Sem samen met twee klasgenoten een groepswerk voor sociologie en psychologie maken.

1.4 Rolverwarring

Kenmerkend voor onze samenleving is de complexiteit van haar structuur. Je maakt deel uit van verschillende groepen, waarbinnen je met heel wat rolverwachtingen wordt geconfronteerd.

Er ontstaat **rolverwarring** als je niet weet hoe je je in een bepaalde situatie moet gedragen, omdat je niet kunt kiezen uit het passende rolgedrag. Dat is bijvoorbeeld het geval bij een laatstejaarsleerling die in de klas tegenover de leerkrachten een leidende positie inneemt, omdat hij in de jeugdbeweging in de hoofdleiding zit en het daar gewend is om beslissingen te nemen.

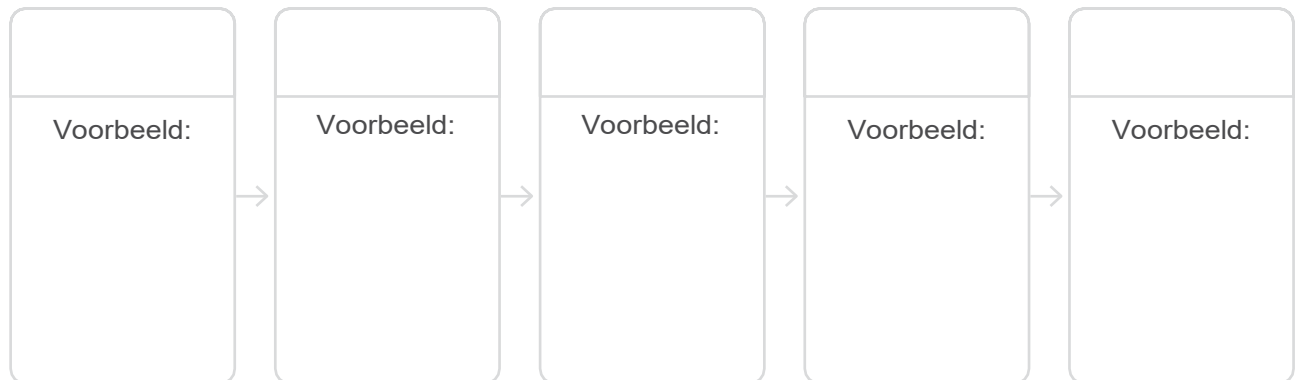
1.5 Sociale status en sociaal aanzien

Aan iedere sociale positie is een **sociale status** verbonden. Dat is de waardering van anderen voor die sociale positie. Hoe hoger de positie, hoe groter de kans dat je **macht** uitoefent. Je kunt met andere woorden bepalen wat iemand met een lagere sociale positie moet doen, hoe hij zich moet gedragen ... Zowel je sociale positie als de macht die met je sociale positie gepaard gaat, hebben bijgevolg invloed op je sociale status.

De erkenning die je krijgt voor het vervullen van je sociale rol wordt het **sociaal aanzien** genoemd. Zo zal een burgemeester van een dorp een lagere sociale status hebben dan een burgemeester van een grote stad. Toch kan de burgemeester van het dorp een hoger sociaal aanzien hebben, als hij zijn sociale rol beter vervult.

11. Vul het onderstaande schema aan.

- Rangschik de begrippen sociale status, sociale rol, sociaal aanzien, rolgedrag en sociale positie.
- Geef telkens een voorbeeld.

2 Sociale stratificatie

Tussen de groepen die deel uitmaken van de sociale structuur zijn er verschillen. Dat leidt tot een gelaagde of **gestratificeerde samenleving**: groepen worden in lagen ingedeeld.

Tussen die lagen bestaat ongelijkheid. Er ontstaat een hiërarchie of **maatschappelijke rangorde**.

2.1 Factoren

Er zijn heel wat factoren die de sociale stratificatie bepalen, zoals leeftijd, geslacht, migratiegeschiedenis, gezondheid, burgerlijke staat, socio-economische status (SES). Die laatste factor verwijst naar het opleidingsniveau, beroep, inkomen en aanzien. Die vier factoren hangen vanzelfsprekend ook samen.

2.2 Soorten

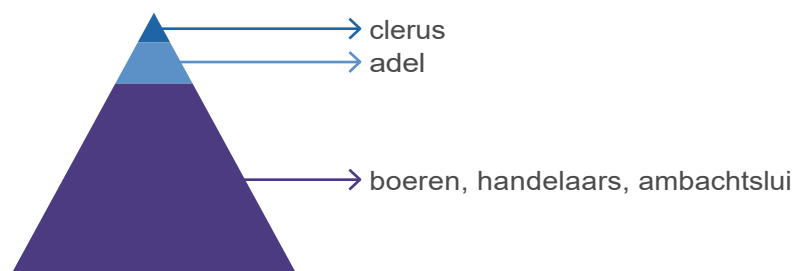
Er bestaan verschillende soorten stratificatiesystemen. Het soort stratificatiesysteem hangt af van de maatschappij. In een traditionele landbouwmaatschappij is er sprake van een standenmaatschappij of kastensysteem. De klassenmaatschappij wordt geïntroduceerd met de opkomst van de industriële samenleving.

2.2.1 Standenmaatschappij

De **standenmaatschappij** vanaf de middeleeuwen tot het einde van de vroegmoderne tijd kende drie standen. Je afkomst (geboorte) bepaalde in welke stand je terecht kwam. De eerste en tweede stand hadden veel rechten, terwijl de derde stand voornamelijk plichten had. Slechts 10 % van de bevolking behoorde tot de eerste twee standen.

Clerus of geestelijken

Geloof was in die tijd erg belangrijk. Het sociaal aanzien van de geestelijken was dus groot. De katholieke kerk oefende invloed en macht uit onder het principe dat het standensysteem een door God gewilde orde was. Daardoor legden de meeste mensen zich zonder tegenstand bij het systeem neer.

Adel

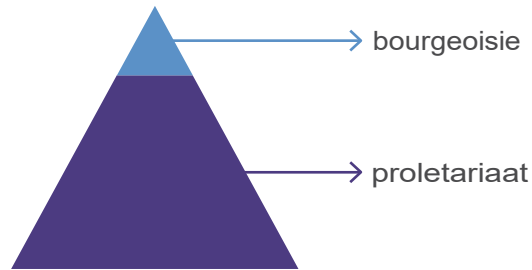
De adel (en de kerk) hadden recht op grondbezit. En grondbezit betekende macht en rijkdom. Adellijke titels werden doorgegeven van vader op zoon. Kinderen van grootgrondbezitters waren automatisch van adel. Stierven hun ouders, dan kregen zij het land. Standen waren dus erfelijk. Trouwen gebeurde ook binnen de eigen stand.

Boeren, handelaars, ambachtslui

Wie tot de derde stand behoorde, had geen rechten. Ook hier moest je binnen je eigen stand trouwen. De enige hogere stand waarnaar je kon opklimmen, was de lage adel of de lage clerus. Dat kon door militaire daden te verrichten, door rechten te kopen of door toe te treden tot de geestelijken.

Geleidelijk aan kwam het besef dat alle mensen van nature gelijk zijn. Aan het eind van de 18e eeuw kwam er dan ook een einde aan de standensamenleving. Een aantal belangrijke revoluties, zoals de Franse Revolutie, hebben daartoe bijgedragen.

2.2.2 Klassenmaatschappij

Stilaan evolueerde de agrarische standensamenleving naar een industriële maatschappij. Sinds de 19e eeuw was sprake van een **klassenmaatschappij**, die uit twee klassen bestond. Vooral economische verschillen bepaalden de ongelijkheid. Huwelijken tussen de verschillende klassen waren in theorie mogelijk, maar kwamen in de praktijk slechts zelden voor.

Kapitalisten of bourgeoisie

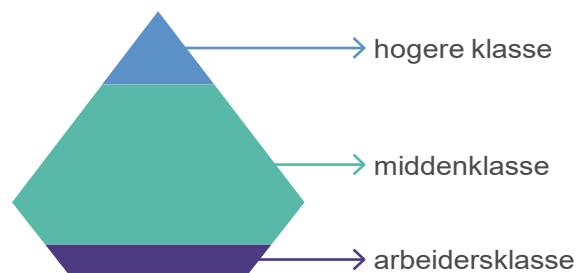
Door hun familieachtergrond bekleedden de adel en de gegoede burgerij de hoogste positie in de klassenmaatschappij.

Door haar werk, opleiding en vermogen had de burgerij of middenklasse haar status verdiend.

(On)geschoolde arbeiders of proletariaat

Zij verrichtten arbeid, waarvoor ze een verloning kregen. In tegenstelling tot de kapitalisten waren zij niet in het bezit van productiemiddelen zoals land, machines, grondstoffen, geld ... Ze konden zich wel opwerken naar een hogere klasse, al kwam dat in de praktijk zelden voor. Slechts geleidelijk aan won het idee van gelijkheid, ontstaan tijdens de Verlichting, terrein.

2.2.3 Huidige maatschappij

Dankzij de opkomst van de sociale zekerheid halverwege de 20e eeuw konden heel wat mensen uit de lagere klassen opklimmen naar de middenklasse. De traditionele driehoek kreeg daardoor eerder de vorm van een ui, omdat de middenklasse groter werd. Daarom wordt er gesproken van het **ajuinmodel**. Vandaag bepaalt vooral de sociaal-economische status tot welke klasse iemand behoort. Omdat er vandaag bijna een oneindig aantal verschillende gewaardeerde sociale posities zijn, is het erg moeilijk om die onder te brengen in de bovenstaande drie klassen. Toch worden vaak de volgende drie klassen onderscheiden.

- **Hogere klasse:** hogere ambtenaren, administratieve beroepen en professionals, bijvoorbeeld artsen en bedrijfsleiders
- **Middenklasse:** lagere ambtenaren en administratieve beroepen. Die klasse wordt vaak nog eens opgesplitst in de lagere middenklasse (bijvoorbeeld postbodes en receptionisten) en de hogere middenklasse (bijvoorbeeld leerkrachten en verplegers).
- **Arbeidersklasse:** (on)geschoolde handarbeiders

Binnen onze huidige maatschappij is mobiliteit mogelijk: iedereen kan in principe tot een hogere klasse toetreden door zijn eigen verdienste. Vandaar wordt soms ook gesproken van een **meritocratische samenleving**.

Toch klopt dat niet helemaal: je afkomst speelt namelijk nog altijd een grote rol. Daardoor krijgt niet iedereen dezelfde kansen. Recent onderzoek bevestigt dat, sterker nog: er is zelfs sprake van een **toenemende kansarmoede**. Daardoor breidt de lagere middenklasse en ook de zogenaamde 'onderklasse' uit. De basis van het ajuinmodel wordt dus breder, waardoor dat model misschien wel verlaten wordt.

2.3 Sociale mobiliteit

Een van de mogelijke gevolgen van sociale stratificatie is **sociale mobiliteit**. Dat wil zeggen dat mensen of groepen kunnen bewegen tussen verschillende sociale posities, waardoor ze van sociale laag kunnen veranderen. Iedereen kan zowel van een lage naar een hogere laag bewegen als omgekeerd.

Niet in elke samenleving is dat echter mogelijk. Het is afhankelijk van de open- of geslotenheid van de samenleving. In een **gesloten samenleving** ligt de sociale positie al vanaf de geboorte vast. Sociale mobiliteit is eerder een uitzondering.

In een **open samenleving** kun je wel vlot stijgen of dalen naar een andere sociale positie.

2.3.1 Soorten

Er zijn vier soorten mobiliteit.

- **Horizontale mobiliteit** wil zeggen dat je een nieuwe sociale positie met dezelfde SES aanneemt. Daardoor blijf je binnen dezelfde sociale laag.
- **Verticale mobiliteit** betekent dat je van je huidige sociale positie verandert naar een sociale positie die hiërarchisch gezien niet gelijkwaardig is, omdat ze een andere SES heeft. Je kunt stijgen als je een sociale positie met een hogere SES inneemt. Je kunt dalen als het om een sociale positie met een lagere SES gaat. Je verandert daardoor van sociale laag.
- **Intragenerationele mobiliteit** betekent dat je binnen je eigen leven van sociale posities verandert. Dat kan zowel verticaal als horizontaal zijn.
- **Intergenerationele mobiliteit** wil zeggen dat je jouw sociale positie vergelijkt met die van de vorige (je ouders, grootouders ...) of volgende generatie (je kinderen, kleinkinderen ...). Ook hier zijn zowel verticale als horizontale mobiliteit mogelijk.

12. Geef van iedere vorm een voorbeeld.

Horizontale mobiliteit: .....

.....

.....

Verticale mobiliteit: .....

.....

.....

Intragenerationele mobiliteit: .....

.....

.....

Intergenerationele mobiliteit: .....

.....

.....

**13. Lees de onderstaande stellingen.
Ga je akkoord? Waarom (niet)?**

- In onze huidige maatschappij is er minder armoede dan in de standen- of klassenmaatschappij.

.....

.....

.....

.....

.....

- Je plaats binnen de sociale structuur bepaalt in welke sociale klasse je terecht zal komen.

.....

.....

.....

.....

- Afkomst speelt vandaag geen rol meer.

.....

.....

.....

- Rolmodellen op sociale media zijn belangrijker dan rolmodellen uit onze naaste omgeving.

.....

.....

.....

- Rolconflicten kunnen ook positief zijn: ze doen ons nadenken over onze verschillende sociale posities.

.....

.....

Test jezelf

1. Vul het onderstaande voorbeeld aan met rolgedrag, sociale controle, sociale rol, rolpartner en sociale positie.

Een leerling komt te laat de les binnen. De leerkracht stuurt hem naar het secretariaat.

Sociale rol: .....

Sociale positie: .....

Rolgedrag: .....

Rolpartner: .....

Sociale controle: .....

2. Lees het artikel en beantwoord de vragen.

70 procent meer doden bij kansarmen: oversterfte door Covid-19 treft vooral mensen onderaan sociale ladder

Corona slaat veel harder toe bij mensen met een lage socio-economische status dan bij de rest van de bevolking. Dat blijkt uit een studie van de Socialistische Mutualiteiten. 'We moeten die mensen extra beschermen tegen de negatieve gevolgen van de pandemie.'

Uit onderzoek was al eerder gebleken dat van half maart tot half mei – grosso modo de periode van de lockdown – zo'n 50 % meer mensen stierven in ons land dan in andere jaren. Voor het eerst tonen cijfers over leden van de Socialistische Mutualiteiten nu ook aan dat die zogeheten oversterfte het grootst was bij mensen in een zwakke socio-economische positie.

Bij die groep vielen in de onderzochte periode 70 % meer overlijdens dan in andere jaren.

Voor mensen met een gemiddeld hogere socio-economische status bleef de oversterfte beperkt tot 45 %. Het verschil is nog opmerkelijker als bewoners van woon-zorgcentra niet meegeteld worden: 45 procent oversterfte voor lagere klassen tegenover 15 % bij hogere klassen.

De tendens is dezelfde voor de drie gewesten, al zijn de verschillen het grootst in Brussel.

Om tot die conclusies te komen, kijkt de studie naar leden van het ziekenfonds die al dan niet een verhoogde tegemoetkoming krijgen. Dat betekent dat ze bijvoorbeeld bij een doktersbezoek een hoger bedrag terugkrijgen. Het gaat voornamelijk om gezinnen met een laag inkomen, of enkel een vervangingsinkomen. [...]

[...] De studie toont opnieuw aan hoe de impact van Covid-19 ongelijk verdeeld is. Mensen onderaan de sociale ladder lopen een hogere kans om zwaar in de klappen te delen. Zo werken ze vaker in sectoren waar thuiswerk niet mogelijk is en afstand houden op het werk evenmin vanzelfsprekend is. [...]

Kelepouris, S. (2020, 14 oktober). 70 procent meer doden bij kansarmen: oversterfte door Covid-19 treft vooral mensen onderaan sociale ladder. www.demorgen.be

- Welke factoren die de sociale stratificatie bepalen vind je terug? Leg kort uit.

.....
.....

- Wat wordt bedoeld met ‘onderaan op de sociale ladder’?

.....

.....

- Van welke soort sociale stratificatie is hier sprake? Leg uit waarom je dat denkt.

.....

.....

3. Van welke vormen van mobiliteit is er sprake?

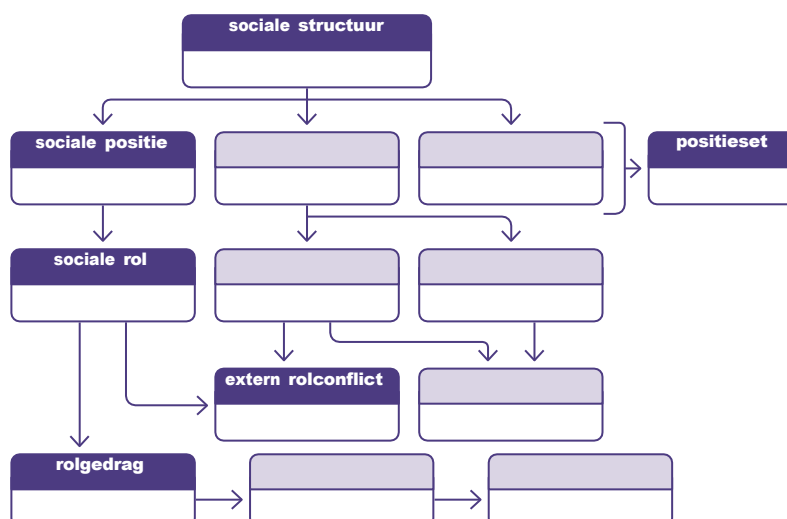
Kies uit:

horizontale, verticale stijgende, verticale dalende, intergenerationale en intragenerationele mobiliteit.

Voorbeeld	Soort mobiliteit
Omdat er geen uren meer zijn in de school waar Otis lesgeeft, start hij vanaf september in een andere school.	
Na een aantal jaren heeft Zofia zich opgewerkt van bediende tot afdelingshoofd.	
Door besparingen is Briek ontslagen in het bedrijf waar hij al zes jaar als techniker werkte.	
Leandro's vader was een mijnwerker. Hij is dan ook trots dat Leandro binnenkort een bachelordiploma behaalt.	

Leertip

Noteer de belangrijkste begrippen uit dit hoofdstuk. Probeer vervolgens de verbanden tussen die begrippen te verklaren.

Antropia³

Filosofie

Humane wetenschappen

Maatschappij- en welzijnswetenschappen

Surf naar com.uitgeverijaverbode.be/online.
Registreer je of meld je aan. Gebruik telkens
hetzelfde e-mailadres. Voer deze activatiecode in.

Bevestig de voorwaarden.

Let op: je kunt de code slechts één keer activeren
en hij geldt tot het einde van het schooljaar.

Nu heb je toegang tot de digitale versie van het
leerwerkboek, extra documenten en digitale
oefeningen.

*GRATIS VERSIE. BEPERKTE EN GESLOTEN VERSPREIDING.

Dit leermiddel is een gratis versie die niet door Plantyn zal worden gecommmercialiseerd, alleen voor de bestemming is bestemd en in geen geval door deze laatste mag worden gereproduceerd of verspreid buiten de omgeving zoals omschreven door Plantyn. Plantyn behoudt zich alle rechten op dit punt uitdrukkelijk voor.*

Inhoud

Thema 1 Wat is filosofie?

Hoofdstuk 1 - Verlangen naar wijsheid

- 1 **Oorsprong van filosofie**
- 2 **Filosofie**

Hoofdstuk 2 - Filosoferen

- 1 **Wonder boven wonder**
- 2 **Leren filosoferen met Socrates**

Hoofdstuk 3 - De zin van filosofie

- 1 **Kritisch denken**
- 2 **Leren argumenteren**

Thema 2 Wat is de mens?

Hoofdstuk 4 - Mens en dier

- 1 **Mens versus dier**

Hoofdstuk 5 - Geest en lichaam

- 1 **Monisme versus dualisme**
- 2 **Oosterse visies op lichaam en ziel**

Hoofdstuk 6 - Mens en technologie

- 1 **Homo technicus**

Hoofdstuk 1: Verlangen naar wijsheid

1 Oorsprong van filosofie

1.1 Verwondering

Beeld je in dat je 's avonds naar de sterrenhemel kijkt. Is het geen wonderlijk spel van twinkelende sterren? Voor veel mensen is het vanzelfsprekend dat de sterren 's nachts aan de hemel fonkelen. Maar als je er even bij stilstaat, kun je de vraag stellen: waar komen die vandaan?

1. Welke vragen komen bij jou op?

Sinds mensenheugenis loopt de mens met dergelijke vragen rond. Hij nam niet zomaar alles aan en verwonderde zich over wat hij zag. Heel wat zaken om ons heen lijken immers onverklaarbaar, wat best wel beangstigend is. Om met die angst en onzekerheid te kunnen omgaan, zoekt de mens naar een houvast en verklaring. Verhalen, mythen, filosofische en wetenschappelijke theorieën proberen daarbij een antwoord te bieden op vragen die uit verwondering zijn ontstaan.

1.2 Magisch denken

Een poging tot antwoord is onder andere terug te vinden bij het magisch denken. Om greep te krijgen op die aspecten van het leven waar de mens geen controle over heeft, probeert hij invloed uit te oefenen op het verloop van bepaalde gebeurtenissen via magische **rituelen**.

Dat was vroeger vaak het geval, maar ook vandaag nog doen dergelijke opvattingen de ronde.

Zo zijn er bijvoorbeeld mensen die zich niet meer goed voelen in een ruimte waar een traumatische gebeurtenis plaatsvond (bijvoorbeeld een sterfgeval of misdad).

Ze hopen dat hun huis gezuiverd kan worden met een ritueel. Salie en andere kruiden worden verbrand en met de vrijgekomen rook wordt het huis gereinigd. De oorsprong van dat ritueel gaat ver terug in de tijd en kan ook voor mensen vandaag troostend en helend werken, ook al is het nut ervan niet wetenschappelijk bewezen.

1.3 Mythisch denken

Waar komen we vandaan? Hoe is de aarde ontstaan? Wat betekent het om mens te zijn? Waarom lopen er dingen fout in de wereld? Waar gaan we naartoe na dit leven hier?

De mens heeft steeds geworsteld met die grote vragen en bedacht verhalen die daar mogelijke antwoorden of verklaringen voor zouden geven. Die verhalen werden eeuwenlang, van generatie op generatie, overgeleverd. In alle culturen zijn dergelijke verhalen te vinden.

Zo kende de klassieke oudheid een verhalende traditie waar dichters mythen voordroegen. Mythen zijn verhalen die zich afspelen in de beginperiode van de wereld en worden ook scheppingsverhalen genoemd. Ze verklaren het ontstaan van de wereld of geven een uitleg voor bepaalde natuurverschijnselen. Daarvoor doen ze een beroep op bovennatuurlijke krachten, zoals goden en halfgoden.

Die mythische figuren krijgen menselijke eigenschappen toebedeeld. Dat noemen we **antropomorfisme**, een typisch kenmerk van mythen. Ze zijn ontsproten aan de menselijke fantasie en de toehoorders hechtten er een zeker geloof aan (in tegenstelling tot bijvoorbeeld sprookjes).

Zeus en Ganimedes, ca. 480 v.C.

2. Lees de onderstaande mythe en beantwoord de bijbehorende vragen.

Griekse mythologie: Demeter

Demeter, de zus van oppergod Zeus, was de godin van de aarde en het voedsel dat de aarde voortbrengt (landbouw). Demeter had van Zeus een dochter, Persephone, die ze zoveel mogelijk beschermde voor de boze buitenwereld en uit de buurt hield van de andere goden. Toch kon Demeter niet voorkomen dat Hades, de god van de onderwereld, verliefd werd op Persephone. Op een dag besloot Hades om Persephone te ontvoeren en mee te nemen naar de onderwereld. Vervolgens treurde Demeter maandenlang om het verlies

Pieter Paul Rubens, De ontvoering van Persephone (Prosperina), ca. 1636

van haar dochter. Haar verdriet maakte de aarde koud en dor, en vele mensen stierven van de honger. Daarom moest Zeus wel ingrijpen: hij dwong Hades om Persephone terug te sturen naar haar moeder. Maar dat kon niet meer omdat Persephone een paar granaatappelpitten had opgeknabbeld in de onderwereld. Wie daar eenmaal iets had gegeten, mocht niet meer terug naar de aarde. Daarop bedacht Zeus een compromis: voor iedere granaatappelpit die ze gegeten had, zou Persephone jaarlijks een maand lang in de onderwereld verblijven. De rest van het jaar mocht ze terug naar haar moeder.

Tijdens de maanden waarin Persephone bij Demeter was, scheen de zon op aarde en was de grond vruchtbaar. Maar wanneer Persephone terug naar Hades moest, werd de aarde weer dor.

- Voor welk verschijnsel biedt deze mythe een verklaring?
- Welke antropomorfe eigenschappen hebben de goden in dit verhaal?

1.4 Mythe doorprikt

De goden uit de Griekse oudheid werden **antropomorf** voorgesteld. Ze waren onvoorspelbaar en dat maakte de Grieken vaak onzeker. Daarom brachten ze offers of lieten ze zich leiden door voorspellingen van een orakel, dat de wil van de goden weergaf. Een mythische verklaring over bijvoorbeeld het ontstaan van de wereld vonden de Oude Grieken niet even betrouwbaar en zelfs vrij willekeurig.

Die kritische houding is onder andere te vinden bij de Griekse dichter en filosoof **Xenophanes van Colophon** (560-475 v.C.). Hij vond dat goden te veel op mensen lijken.

'De mensen verbeelden zich dat de goden als zichzelf geboren worden, dat zij menselijke gedaantes hebben, zich van plaats tot plaats bewegen, kleding dragen, ... Indien ossen, paarden, leeuwen handen hadden en daarmee beelden van hun goden konden vervaardigen, zouden zij ongetwijfeld hun goden de gestalte van ossen, paarden en leeuwen geven, evenals de mensen menselijke gestalte aan de hunne.'

Stork, H.J. (2010). Geschiedenis van de filosofie. Houten: Spectrum.

2 Filosofie

Filosofie is afgeleid van het Oudgriekse woord *philosophia*, dat bestaat uit de samenstelling van *philo* (die houdt van) en *sophia* (wijsheid). De oorspronkelijke betekenis van filosofie is het verlangen naar wijsheid.

De eerste die zichzelf filosoof zou hebben genoemd, was **Pythagoras van Samos** (ca. 570-500 v.C.). Hij werd aanzien als een heel geleerd man en genoot grote bekendheid in de klassieke oudheid. Tot op vandaag is hij gekend vanwege de stelling van Pythagoras. Filosofie was volgens hem gericht op het doorgronden van de ordening van het heelal en alles wat zich daarin bevindt

Dat verlangen om alles te doorgronden, typeert filosofie tot op vandaag. Filosofie heeft geen specifiek studiedomein zoals een wetenschap. Een bioloog bijvoorbeeld bestudeert de levende organismen en de levensprocessen. Een filosoof daarentegen kan over van alles en nog wat reflecteren: over het heelal, het bestaan van de mens, het samenleven, het goede en gelukkige leven ...

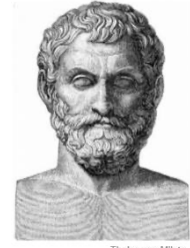
De eerste filosofen gingen vooral op zoek naar een materie, een oerstof waaruit alles ontstaan is, en natuurkundige processen om de oorsprong van alles te verklaren. Daarom kregen ze de naam **natuurfilosofen**.

De Griekse filosoof **Thales van Milete** (624-546 v.C.) kwam op basis van zijn waarnemingen tijdens zijn zoektocht tot de conclusie dat alles uit één element - water - bestond. Hij zag dat water bij koude in vaste materie verandert en bij warmte in lucht. Telkens wanneer het geregend heeft, komen er

Rafael, De school van Athene, 1509-1510

planten uit de aarde tevoorschijn. Dus redeneerde hij dat planten ook uit water moeten bestaan. Thales noemde water daarom de oerstof waaruit alles ontstaan is, een verrassend inzicht dat niet voor de hand ligt. Ook vandaag menen wetenschappers dat alles tot één element herleid kan worden en dat materie een vorm van energie is.

Thales van Milete

3. Wat is het verschil tussen de mythe en filosofie?

Mythe	Eerste filosofen

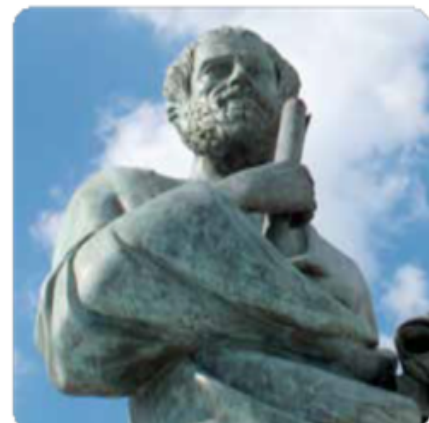
2.1 Filosofie versus wetenschap

In de klassieke oudheid werd er nog geen wetenschap beoefend zoals wij die kennen. Maar de basis van het analyseren, het redeneren en het presenteren in een rationele vorm of theorie, werd wel bij de natuurfilosofen gelegd.

Die eerste theorieën over de oorsprong van alles klinken wetenschappelijk, maar ze werden bestempeld als filosofie. Het is pas later in de geschiedenis, vanaf de Griekse filosoof Aristoteles (385-322 v.C.), dat er een onderscheid werd gemaakt tussen verschillende onderwerpen van studie.

Hij maakte als eerste een inventaris van verschillende disciplines: biologie, fysica ... In die tijd waren het echter nog geen aparte wetenschappen, maar behoorden ze tot de filosofie. Als gevolg van zijn opdeling kreeg Aristoteles de bijnaam 'vader van alle wetenschappen'.

Met de wetenschappelijke revolutie in de 16e en 17e eeuw groeide het besef dat observatie van experimenten de sleutel was tot kennis. Dat leidde tot een nieuwe methode om te zoeken naar verklaringen. Daardoor ontstonden aparte wetenschappen. Thema's die voordien als filosofie werden beschouwd, werden het onderwerp van wetenschappelijke studie.

Aristoteles

Binnen de grote groep van diverse wetenschappen is er een onderscheid mogelijk tussen de **exacte** of **positieve wetenschappen** en de **mens-** of **humane wetenschappen**. Exacte wetenschappen zijn de

wetenschappen die gebaseerd zijn op natuurwetten en theorieën. Ze worden gekenmerkt door wiskundige modellen en ‘formele logica’, wat de kunst van het redeneren is.

4. Geef enkele voorbeelden van exacte wetenschappen.

De humane wetenschappen onderzoeken de maatschappij, de cultuur, de mens en zijn gedragingen.

5. Geef enkele voorbeelden van humane wetenschappen.

Vandaag worden er pogingen gedaan om de **kloof** tussen die beide soorten wetenschappen te **dichten**. Om tot nieuwe inzichten te komen, combineren wetenschappers kennis uit verschillende disciplines van de exacte en humane wetenschappen. Zo worden gegevens uit de geneeskunde en de psychologie samengebracht om de werking van het brein beter te begrijpen. Ook de filosofie houdt rekening met wetenschappelijke inzichten.

De exacte en humane wetenschappen zijn dus niet met elkaar in strijd maar vullen elkaar aan. Bovendien hebben ze een gemeenschappelijk doel: een rationele verklaring vinden. Maar de wetenschap kan niet alle vragen beantwoorden. Zo kan ze niet verklaren of tijd al dan niet een begin heeft. Dergelijke vragen behoren tot de filosofie.

6. Bepaal of de onderstaande vragen filosofisch of wetenschappelijk van aard zijn.

	Filosofische vraag	Wetenschappelijke vraag
Bestaat God?		
Hoeveel keer is de maan kleiner dan de zon?		
Waar komt kennis vandaan?		
Hoeveel procent van het menselijk lichaam bestaat uit water?		
Waarom is er zoveel lijden op de wereld?		
Wat is de langste rivier ter wereld?		
Moet je altijd de waarheid spreken?		
Moet kunst mooi zijn?		
Hoe kunnen bacteriën zich vermeerderen?		
Waarom voelen astronauten zich gewichtloos?		
Wat is wetenschap?		
Op hoeveel graden kookt water?		

Hoofdstuk 2: Filosoferen

1 Wonder boven wonder

Filosofie is ontstaan als reactie op de mythische verhalen. De Griekse filosofen namen niet zomaar de verklaring aan die de mythische verhalen gaven op vragen als 'Waar komt de wereld vandaan?' Als antwoord op hun **verwondering** zochten filosofen een andere, rationele verklaring. Maar de verwondering blijft het vertrekpunt van het filosofische denken. Het is net die verwonderde houding die een mens tot filosoof maakt. De Griekse filosoof **Plato** (428-348 v.C.) verwoordde het als volgt: 'Want dat is nu juist karakteristiek voor de filosoof: het gevoel van verwondering. Er is inderdaad geen ander begin van de filosofie dan dit.'

Plato

Zich verwonderen over het vanzelfsprekende is niet altijd even gemakkelijk. De meesten zijn zo druk met het leven bezig dat ze vergeten om zich te verwonderen. Velen vinden de wereld zoals die is vanzelfsprekend en stellen zich er geen vragen bij. Nochtans maken we in onze kindertijd een fase van vragen stellen door. Rond 2,5 à 3 jaar beginnen kinderen vragen te stellen naar het waarom van de dingen.

Neem bijvoorbeeld de volgende dialoog.

Kleuter: 'Wil je met me spelen?'

Papa: 'Nee, ik moet werken?'

Kleuter: 'Maar waarom moet je werken?'

Papa: 'Om geld te verdienen.'

Kleuter: 'Maar waarom moet je geld verdienen?'

Papa: 'Geld is nodig om te kunnen leven.'

Kleuter: 'Maar waarom leven we?'

Papa: 'Euh ...'

In de waarom-fase verwonderen kinderen zich over de wereld waarin ze opgroeien. Die fase is belangrijk voor kinderen om hun taal te ontwikkelen en om hun kennis over de wereld verder uit te breiden.

Mensen ontgroeien die fase echter en vergeten hoe ze verwonderd kunnen kijken naar de wereld. Dat wil niet zeggen dat volwassenen zich niet meer kunnen verwonderen. Ze hebben nog altijd de bekwaamheid om zich te verwonderen, maar moeten soms tot verwondering worden aangezet.

Filosofen is zoals kijken naar een goochelaar. Je verwondert je over de truc, maar je wilt ook weten hoe de goochelaar dat heeft klaargespeeld.

2 Leren filosoferen met Socrates

2.1 Taak van de filosoof

Voor de Griekse filosoof **Socrates** (469-399 v.C.) was filosofie een sociale activiteit, een gesprek tussen mensen. Socrates heeft zelf geen letter op papier gezet, maar gelukkig heeft zijn leerling Plato heel veel geschreven over zijn leermeester.

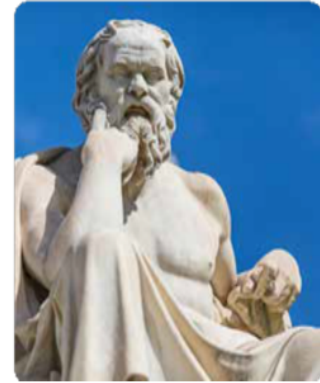
Socrates ging ervan uit dat hij niets wist, maar dat we via **dialogo** de waarheid kunnen achterhalen. 'Ik was mij er immers van bewust dat ik zo goed als niets wist', zei hij. Het is dat besef van de eigen

onwetendheid, dat leidt tot een **nieuwsgierige open houding**, of wat Plato **'verwondering'** noemt. Socrates vergeleek de taak van de filosoof tijdens het gesprek met het werk van een **vroedvrouw**.

Net zoals een vroedvrouw een kind ter wereld helpt brengen, helpt een filosoof zijn gesprekspartner door vragen te stellen om tot inzicht over het leven te komen. 'Het niet-onderzochte leven is de moeite van het leven niet waard', vond Socrates.

Hij richtte zich in zijn filosofie vooral op morele kwesties. Dat wil zeggen dat hij focuste op de vraag wat goed en kwaad is en hoe we moeten handelen. Zo vroeg hij zich bijvoorbeeld af wat rechtvaardigheid betekent, of wat nu echt belangrijk is bij een vriendschap.

1. Geef twee andere voorbeelden van morele vragen.

Socrates

2.2 Filosoferen met Socrates

In zijn geschriften beschrijft Plato hoe Socrates filosofeerde. In de eerste stap ontmoet Socrates iemand die beweert iets te weten over een onderwerp dat hen bezighoudt. Socrates zwaait de jongeman lof toe en prijst zichzelf gelukkig dat hij iemand heeft gevonden die iets weet wat hij niet weet. Socrates smeekt de jongeling dan om zijn wijsheid met hem te delen.

De tweede stap begint wanneer Socrates een klein probleem opmerkt in de manier waarop zijn gesprekspartner zijn argument formuleert. Met enkele kritische vragen haalt Socrates de hele redenering onderuit. Zo ontdekt de jongeman dat hij ten onrechte veronderstelde dat hij zeker kon zijn van bepaalde dingen.

Als derde stap geeft zowel Socrates als zijn gesprekspartner toe dat hij onwetend is. De jongeman weet niet wat een bepaald begrip betekent en Socrates weet het evenmin. Op dat moment zegt Socrates tegen de jongeling: 'Zie ons hier nu staan, twee onwetende mannen. Maar wel twee mannen die willen weten. Ik wil serieus zoeken naar een antwoord, als jij dat ook wil.' En eigenlijk begint pas dan het echte filosoferen.

Jacques-Louis David,
De dood van Socrates, 1778

Socrates stootte met zijn gesprekken veel machtige personen in Athene voor het hoofd. Ze kregen het voor elkaar hem te laten arresteren en te veroordelen wegens het beledigen van de goden en het bederven van de jeugd.

Hoofdstuk 3: De zin van filosofie

1 Kritisch denken

Kritisch denken en goede argumenten geven zijn moeilijker dan het lijkt. Nochtans is de noodzaak groot door de snelle verspreiding van nieuws en nepnieuws. Filosofie kan daarbij een belangrijke rol spelen, hoewel filosofie meer is dan kritisch denken en goed argumenteren. Filosofie kan immers een verrijking van iemands leven bieden: een zoektocht naar wijsheid en naar het goede en gelukkige leven, zoals dat bij de antieke filosofen het geval was.

'Gebruik je gezond verstand', is een zegswijze die je vaak hoort. In het Engels heet dat common sense. Het zijn opvattingen, meningen of inzichten die je deelt met andere mensen in de samenleving. Op het eerste gezicht lijken die denkbeelden juist, maar vaak bevatten ze dwaasheden of fouten. Men is soms snel geneigd een conclusie te trekken omdat dat de minste inspanning vraagt en men zijn hoofd niet wil breken.

Filosofen willen echter nagaan of opvattingen in de samenleving wel logisch zijn. In plaats van overtuigingen simpelweg aan te nemen omdat ze populair zijn of omdat ze al lang de ronde doen, willen filosofen je zelf **kritisch** doen **nadenken** door die denkbeelden in vraag te stellen. Is het bijvoorbeeld waar wat men over geld zegt? Maakt geld niet gelukkig? Of juist wel? Heeft geluk wel iets te maken met geld? Is datgene wat men zegt of door het gezond verstand wordt voorgeschreven waar?

2 Leren argumenteren

2.1 Mening en feiten

In de media verschijnt er heel wat fake news of desinformatie. Mening en persoonlijke standpunten worden soms nogal snel als feit voorgesteld, zonder dat ze onderbouwd worden met argumenten.

1. Zijn de volgende uitspraken meningen of feiten?

	Feit	Mening
Rome is de hoofdstad van Italië.		
Club Brugge won verdiend van Anderlecht.		
De aarde draait rond de zon.		
Honden zijn leukere dieren dan katten.		
Joe Biden is een goede president.		
Het klimaat is de laatste jaren aan het opwarmen.		

2. Leid uit het bovenstaande af wat het verschil is tussen feiten en meningen.

2.2 Meningen en argumenten

In een debat heeft iedereen zijn mening of standpunt. De kunst is je mening te verdedigen en dat doe je met een of meerdere argumenten. Een argument is dus de verdediging van een mening of standpunt.

- **Mening:** 'Roken is asociaal.'
- **Argument:** 'Als jij rookt, is dat ook schadelijk voor de mensen in jouw buurt.'
-

Een goed argument moet voldoen aan twee eisen.

- **Juistheid:** het klopt wat je zegt.
- **Relevantie:** het gaat over het onderwerp en niet over iets anders.
-

Filosofen willen elke mening in vraag stellen en gaan op zoek naar goede, logische argumenten, zodat de ander zijn mening kan herzien.

3. Welke zin geeft het standpunt weer en welke het argument?

A. Spanje is een leuker land dan België. B. In Spanje is het veel warmer.	
A. Myriam heeft zo lang gestudeerd. B. Ze verdient echt een mooi rapport.	
A. Stemmen zou overal verplicht moeten zijn. B. Anders brengen veel mensen hun stem niet uit	

2.3 Drogredenen (enkel voor HW!)

4. Lees de volgende zinnen kritisch. Leg uit waarom de redeneringen foutief zijn.

- Jonge mensen van nog geen twintig jaar hebben geen verstand van politiek.
- Gisteren verloor ik mijn portemonnee. Het was dan ook vrijdag de dertiende.
- Van bedorven voedsel kun je misselijk worden. Wie misselijk wordt, heeft dus bedorven voedsel gegeten.
- Discriminatie is strafbaar, want het is tegen de wet.

Dit zijn voorbeelden van niet-geldige redeneringen of drogredenen. Dat zijn redeneringen die niet kloppen, maar soms wel aannemelijk lijken. Door drogredenen te herkennen en te ontmaskeren, voorkom je dat je belogen wordt of dat iemand je zomaar iets op de mouw speldt.

5. Waarom zijn de volgende uitspraken drogredenen? Leg uit.

- Er is meer misdaad dan vroeger, want er werd bij Amina ingebroken.

Overhaaste veralgemening

Je beargumenteert je standpunt op basis van te weinig gegevens. Eén inbraak is niet voldoende om te stellen dat er meer misdaad is dan vroeger.

- Ik denk niet dat het klopt wat die man zegt, want ooit werd hij gearresteerd door de politie.

Ad hominem (afkomstig uit het Latijn; betekenis: 'op de mens')

Je valt je tegenstander aan als persoon of op basis van zijn verleden, en niet van zijn argumenten. Je speelt op de man in plaats van op de bal.

- 'Sinds de jaren 80 volgen steeds meer jongeren middelbaar en hoger onderwijs. Toch is er sindsdien meer jeugdcriminaliteit dan ooit. Daaruit blijkt dat onderwijs een slechte invloed heeft op jonge mensen.'

Correlatie is niet gelijk aan causaliteit

Het is niet omdat er een samenhang is tussen twee dingen (= correlatie) dat het ene ook veroorzaakt wordt door het andere. Concreet: zowel de deelname aan het onderwijs als de jeugdcriminaliteit stijgt (= correlatie). Natuurlijk betekent dat niet dat het hogere onderwijspeil de oorzaak is (= causaliteit) van de stijging van de misdaad onder jongeren.

- 'Dit medicijn is gebaseerd op natuurlijke bestanddelen, dus het zal wel werken

Naturalistische drogredenen

Het is niet omdat iets voorkomt in de natuur, dat het daarom ook goed is. Je kunt dus geen morele normen ontlenen aan de natuur. Het coronavirus is bijvoorbeeld puur natuur, maar heeft enorm veel ellende gecreëerd. Vaccins zijn dan weer niet natuurlijk, want ontworpen in het laboratorium. Toch vormen ze een noodzakelijke remedie tegen het virus.

6. Over welke drogredenen gaat het in de volgende voorbeelden?

- Mijn opa rookte elke dag twee pakjes sigaretten. Toch is hij 95 jaar geworden. Roken kan dus geen kwaad.
- Waarom heb je er een probleem mee als ik vlees eet? Dieren eten elkaar toch ook op?
- Dit jaar werden er meer ijsjes verkocht aan zee. Gevolg: meer mensen verdronken in de zee.
- Luister niet naar wat die vrouw te zeggen heeft. Je weet toch dat ze haar partner ontrouw is geweest?

THEMA 2: WAT IS DE MENS?

Hoofdstuk 4: Mens en dier

1 Mens versus dier

Al heel vroeg ontstond de traditionele filosofische tweedeling tussen mensen en dieren. Veel filosofen legden graag uit dat dieren geen mensen zijn en situeerden de mens dan ook ten opzichte van het dier. Ze beschrijven de mens in dat geval als 'het dier dat ...'. Heel vaak is de mens in een dergelijke omschrijving de betere diersoort.

De oude Grieken zagen mens en dier niet echt als een tegenstelling, maar dachten dat de mens een speciaal soort dier was. Volgens hen deelden alle levende wezens - dus zowel mensen, dieren als zelfs planten - eenzelfde 'adem'.

Op die manier ontstond het idee van de *scala naturae*, de ladder van de natuur. Dat is een ordening van de natuur volgens een duidelijk hiërarchisch systeem van toenemende perfectie. Hetzelfde idee is later ook bekend geworden als de *Great Chain of Being*.

1. Vul het onderstaande schema aan op basis van de tekening.

Bovenaan staat de 'eerste, onbewogen bewegener'. In de christelijke middeleeuwen werd dat filosofisch concept van

Aristoteles vervangen door ..... 1 .....
Daaronder staan de verschillende bewogen en onbewogen bewegers die de sterren en planeten voortdrijven. In de middeleeuwen waren dat de

..... 2 .....
Dan komt de ..... 3 .....
met de rationale ziel.

De ..... 4 .....
hebben het vermogen om waar te nemen. Dat geeft hen de mogelijkheid om te voelen en dus ook om pijn en genot te ervaren. Aristoteles spreekt ook over de dierlijke of sensitieve ziel.

De laagste vorm van de ziel, de vegetatieve ziel, zit bij de ..... 5 .....
die alleen het vermogen hebben om zich te voeden, te groeien en voort te planten. Helemaal onderaan staan de levenloze zaken zoals

Didacus Valades, Great Chain of Being, 1579

1		4	
2		5	
3		6	

Die hiërarchische kijk op de wereld heeft het westerse denken eeuwenlang sterk beïnvloed. In onze Europese traditie hebben we dus altijd een kloof gezien tussen mens en dier. Onze identiteit is gebaseerd op de veronderstelde superioriteit van de mens.

Die mensgerichte opvatting, waarbij we dieren als quasi-dingen beschouwen, wordt ook het **antropocentrisme** genoemd. Volgens dat denkbeeld mogen dieren worden ingezet om bepaalde menselijke behoeften te vervullen, bijvoorbeeld als lastdier in de landbouw of als proefdier in laboratoriumonderzoek.

Tegenover het antropocentrisme staat de diergerichte opvatting of het **zoöcentrisme**. Binnen die visie worden dieren als levende, gevoelige subjecten beschouwd met een zekere eigenwaarde. Alle dieren zijn gelijkwaardig aan elkaar en dieren dienen niet om te worden gebruikt door mensen. Het zoöcentrisme zet zich fel af tegen het scherpe **dualisme** tussen het menselijk en niet-menselijk leven van het antropocentrisme.

2. Horen de onderstaande afbeeldingen eerder thuis aan de kant van het zoöcentrisme of het antropocentrisme? Schrijf je argumentatie in de juiste kolom.

	Zoöcentrisme	Antropocentrisme
antitaurino.eu Dibertigarría da? Ponte en su lugar Opschrift van de affiche: 'Is dit leuk? Stel je eens in hun plaats'		
Heilige koe op de Sri Muthumariamman-tempel in Matale, Sri Lanka		
Slagerij van Beijsterveldt in Breda		
Huisdieren		

Hoofdstuk 5: Geest en lichaam

1 Monisme versus dualisme

De lichaam-geestkwestie is een centraal thema in de filosofie van de geest. Wat is de relatie tussen lichaam en geest? Hoe zijn bewustzijn, gedachten en vrije wil verbonden met de materiële wereld?

Twee van de grote denkstromingen die de relatie tussen lichaam en geest proberen op te lossen zijn het monisme en het dualisme.

- Het **monisme** is de opvatting dat lichaam en geest één zijn. Sommige monisten denken bijvoorbeeld dat wat wij 'de geest' noemen alleen maar processen in onze hersenen zijn. Andere stellen dat het lichaam gezien moet worden als een verschijningsvorm van de geest. Maar ze zijn het er allemaal over eens dat er slechts één substantie is.
-
- Het **dualisme** veronderstelt een afzonderlijk bestaan van lichaam en geest, die fundamenteel van elkaar verschillen.

1.1 Dualisme

Volgens dualisten heeft de mens zowel een lichaam als een geest en werken die op een of andere manier met elkaar samen. Als jouw geest denkt 'Ik wil mijn arm optillen', dan zorgt jouw lichaam ervoor dat je arm omhooggaat. De term *dualisme* is afgeleid van het Griekse *duo*, wat 'twee' betekent. Ideeën over het lichaam-geestdualisme zijn onder meer te vinden bij de Griekse filosoof Plato en de Franse filosoof **René Descartes** (1596-1650).

Plato was een van de eerste filosofen die zich met de lichaam-geestkwestie bezighield. Hij stelde dat geest en lichaam twee afzonderlijke delen zijn die samen de mens vormen. Het lichaam is vergankelijk en de geest onsterfelijk. Maar hij ging nog een stap verder. Plato omschreef het lichaam ook als een graf of gevangenis voor de geest. Het geestelijke en rationele deel van de mens zit dus tijdelijk opgesloten in een lichaam

1. Als de geest voor het geestelijke en rationele staat, waar zou het lichaam dan voor staan?

2. Wat zou Plato bedoelen met 'het lichaam is de gevangenis van de geest'?

Plato is een van de invloedrijkste filosofen uit de oudheid gebleken. Veel van zijn ideeën vonden hun weerklink in de latere westerse beschaving.

Oud-Griekse amfoor van Andokides, ca. 540 v.C. Om de ziel te beschrijven maakt Plato de vergelijking met een tweespan en zijn wagenmenner.

3. Waar treffen we de opvatting over de eeuwige ziel, die voorbestemd is om bij de dood het sterfelijke te verlaten, vandaag nog aan?

Naast een dualistisch mensbeeld, had Plato ook een dualistische visie op de wereld. Hij onderscheidde twee werelden: een zintuiglijk waarneembare wereld en een bovenzintuiglijke wereld van Ideeën.

Michelangelo, Het laatste oordeel, Sixtijnse kapel, 1534-1541

De meest radicale versie van dualisme vinden we bij **Descartes**.

'Ik kom tot de zekere conclusie dat mijn wezen alleen bestaat uit een denkend ding (of een substantie van welke de gehele aard het denken is). En hoewel het mogelijk is (eigenlijk zeker is, zoals ik zo meteen zal zeggen) dat ik een lichaam bezit waarmee ik innig verbonden ben, is het toch zeker dat dit 'ik' (dat wil zeggen, mijn ziel waardoor ik ben wat ik ben) geheel en absoluut onderscheiden is van mijn lichaam en zonder mijn lichaam kan bestaan. Dit omdat ik enerzijds een helder en welonderscheiden idee heb van mijzelf, voor zover ik slechts een denkend en onuitgebreid ding ben, en ik anderzijds een welonderscheiden idee van lichaam bezit voor zover het slechts een uitgebreid en ondenkend ding is.'

Descartes, R. (1641). Meditationes de prima philosophia.

Volgens Descartes is er binnen de mens een strikt onderscheid tussen lichaam en ziel. Het menselijk lichaam is een 'uitgebreid ding' met als belangrijkste kenmerk de ruimtelijke uitgebreidheid. Dat lichaam ziet hij als een **machine**, die werkt volgens de wetten van de natuur.

Daarnaast is er de ziel of de geest. Die omschrijft Descartes als een 'denkend ding'. Die ziel is onstoffelijk en daarom niet onderhevig aan natuurwetten. Als de bestuurder van de lichamelijke machine stelt de ziel ons in staat om op een vrije manier keuzes te maken.

Descartes stelt namelijk dat hoewel de lichamen van dieren net als menselijke lichamen machines zijn, dieren geen ziel hebben. Hij omschrijft hen dan ook als onbezieldde **automaten**. Volgens hem kunnen dieren het gedrag dat gepaard gaat met pijn of plezier wel simuleren, maar kunnen ze het niet ervaren. Daar heb je namelijk een ziel voor nodig.

1.2 Monisme

Het woord *monisme* is afgeleid van het Griekse *monos*, wat 'één en alleen' betekent. In tegenstelling tot het dualisme is het monisme de leer die uitgaat van één beginsel als verklaring van de werkelijkheid.

Monistische denkbeelden vinden we onder meer bij de Griekse filosoof Aristoteles en de Franse filosoof **Julien Offray de La Mettrie** (1709-1751).

Hoewel **Aristoteles** de leerling van Plato was, nam hij regelmatig afstand van diens ideeën. Zo ging hij onder meer niet akkoord met het dualisme van zijn meester. Volgens Aristoteles ontstaat elk concreet ding, elke **substantie**, doordat een bepaalde **vorm** wordt opgelegd aan een hoeveelheid **materie**.

De vorm is de essentie van het object - of het levende wezen - en kan niet zelfstandig bestaan. Vorm en materie zijn onverbreekbaar met elkaar verbonden: vorm kan niet bestaan zonder materie en materie kan niet bestaan zonder vorm. Alles wat bestaat, is gevormde materie: een verbinding tussen vorm en materie. Zo bestaat een tafel bijvoorbeeld uit hout, maar de vorm 'tafel' is wat de tafel tot tafel maakt. Alleen de Onbewogen Beweger is zuivere vorm zonder materie.

Bij levende wezens noemen we die vorm 'de ziel'. De ziel is bij Aristoteles dus geen substantie die tijdelijk in het lichaam verblijft. Voor hem is de ziel iets wat een organisme doet groeien en leven. Hij maakte een onderscheid tussen de vegetatieve, de sensitieve en de rationele ziel. De ziel is de levenskracht, de

functionaliteit van het organisme. Als het levende organisme sterft, dan verdwijnt de vorm en valt de materie uiteen. De ziel kan dus niet op zichzelf bestaan los van het lichaam.

Ook **de La Mettrie** wijst het dualisme af, maar vanuit andere overwegingen. In zijn visie is de mens niet meer dan een machine en worden alle geestelijke verschijnselen door lichamelijke processen veroorzaakt. Ons denken en voelen zijn met andere woorden tot eigenschappen van materie te herleiden. Zo komt hij tot het zogenaamde **materialisme**. Dat is een vorm van monisme waarin alles tot materie wordt herleid.

Zijn materialistische visie riep destijds enorme weerstand op bij zowel de Kerk als de overheid. Omdat hij de ziel reduceerde tot het denken en dat denken als louter een effect van het lichaam beschreef, werd hij beschouwd als een ketter en moest hij Frankrijk ontvluchten.

Julien Offray de la Mettrie

2 Oosterse visies op lichaam en ziel

Ook in andere culturen en filosofieën wordt aandacht besteed aan de relatie tussen lichaam en ziel.

2.1 Hindoeïsme

Hindoes geloven in het bestaan van een ziel. Zij gebruiken het Sanskriet woord *atman* voor het onsterfelijke zelf of de eeuwige kern van de mens. Die toont zich zo nu en dan in een lichaam van vlees en bloed. In dat laatste geval is er sprake van **incarnatie** (of: 'in het vlees gaan'). De onsterfelijke geest trekt, zeg maar, een stoffelijk jasje aan.

Atman is de essentie van een individu en staat in nauw verband met Brahman, de Alziel of Kosmische ziel. Dat is het onveranderlijke en universele bewustzijn dat ten grondslag ligt aan alle dingen. Uit het *Brahman* is, was en zal alles ontstaan.

Het symbool van het hindoeïsme is het *ohm*-teken. Het staat voor een heilige lettergreep, maar zou ook de eerste klank op aarde zijn, het geluid van de schepping. Hindoes gebruiken *ohm* voor gebed om *Brahman* – goddelijke kracht – in zich te voelen. Tijdens het mediteren beginnen ze soms elke klank met *ohm*.

Wanneer iemand sterft, keert volgens het hindoeïsme alles terug naar zijn bron: het oog naar de zon, *atman* (de adem of de ziel) naar de wind en het lichaam naar de aarde en de planten. De ziel van de mens verlaat dan het lichaam, maar kan opnieuw geboren worden in een ander lichaam en komt zo op aarde terug. Welk nieuw lichaam de ziel krijgt, is afhankelijk van hoe zij haar leven heeft geleefd. Heeft ze goed geleefd, dan krijgt ze weer het lichaam van een mens. Wie slecht heeft geleefd, krijgt een lagere levensvorm.

De wedergeboorte of **reïncarnatie** is een onderdeel van de steeds voortgaande cyclus van geboorte, leven, sterven, dood en opnieuw de geboorte. Daardoor krijgt de mens de kans zich te vervolmaken, zodat uiteindelijk de hereniging met Brahman plaats kan vinden.

Om de 12 jaar vieren de hindoes *Kumbh Mela*, de grootste bedevaart ter wereld waarbij ze met miljoenen naar een van hun heilige rivieren trekken. Het water uit die rivieren zou niet alleen reinigend zijn voor het lichaam, maar ook voor de ziel. Tijdens de *Kumbh Mela* kan de heilige rivier een ziel van alle zonden schoonwassen, zelfs die uit vorige levens. Ultiem kan zelfs de eeuwige cyclus van reïncarnatie worden doorbroken.

Hoofdstuk 6: Mens en technologie

1 Homo technicus

1.1 Artificiële intelligentie

Het is moeilijk om ons een leven voor te stellen zonder werktuigen, machines of technologische snufjes. Technologie is een onlosmakelijk onderdeel van ons leven. Vaak willen we technologie niet meer loslaten. Om ons leven aangenamer te maken, gebruiken we allerlei apparaten die met de dag vernuftiger worden.

Artificiële Intelligentie (AI) wordt steeds belangrijker. De Amerikaanse informaticus **John McCarthy** (1927-2011) gebruikte de term artificiële of kunstmatige intelligentie voor het eerst in 1955. Volgens hem is het een kwestie van technologie of machines zich zo te laten gedragen dat we dat intelligent gedrag zouden noemen. De software stelt de apparaten in staat om zelfstandig te leren, beslissingen te nemen en problemen op te lossen.

1. Lees het verhaal van Ceebie en beantwoord de bijbehorende vragen.

Jack wordt binnenkort vijftien jaar. Hij is nieuw op school. Helaas is hij nogal verlegen en vindt hij moeilijk aansluiting bij zijn klasgenoten. Hij deelt ook weinig gemeenschappelijke interesses met hen.

De vader van Jack is directeur van een groot IT-bedrijf. Hij heeft een idee voor een bijzonder verjaardagscadeau voor zijn zoon. Met behulp van onder meer een motor, een microcontroller, een tv-scherm en een batterij knutselt hij een robot in elkaar. Met de bijbehorende sensoren kan de robot horen en met de luidsprekers kan het ding spreken. Ook de wifi-aansluiting wordt geregeld. Op het feest overhandigt hij die robot aan zijn zoon.

'Wat is dit?' vraagt Jack verbaasd. 'Hallo Jack, ik ben de CB-1.0. Leuk om jou te leren kennen', zegt de computerstem. Blijkt dat de robot in staat is om over elk onderwerp te praten. De CB-1.0 downloadt dan alle info en voert er een gesprek over. Jack beleeft dan ook veel plezier aan de CB-1.0. Na een tijdje geeft hij hem een nieuwe naam: Ceebie.

Op school heeft Jack ondertussen een nieuwe kameraad: Tony. Met hem kan Jack wel goed praten en plezier maken. Na een tijdje vertelt Jack over Ceebie, maar Tony vindt Ceebie maar stom. Hij beweert dat Ceebie nooit een echte vriend voor Jack kan zijn.

- Kan Ceebie een echte vriend zijn voor Jack? Waarom wel of niet?
- Wat maakt iemand tot een echte vriend?

2. Lees het vervolg van het verhaal.

De jongens besluiten om de proef op de som te nemen. Ze gaan een experimentje doen. Er zijn drie kamers:

- In kamer 1 zit Jack, de proefpersoon.
- In kamer 2 zit Ceebie.
- In kamer 3 zit een onbekende persoon.

Jack zal chatten met 'kamer 2' en 'kamer 3', zonder dat hij weet waar Ceebie zich bevindt. Nadien moet hij zeggen in welke kamer Ceebie zat.

- Lees de chatconversatie en bepaal telkens met wie Jack spreekt: met Ceebie of met de onbekende persoon.
- Leg onder elk fragment uit waarom je dat denkt.

1

Jack: 'Wil je mijn vriend zijn?'

?: 'Ja hoor.'

Jack: 'Waarom wil je mijn vriend zijn?'

?: 'Omdat ik behulpzaam ben en omdat we een band van wederzijdse affectie delen.'

2

Jack: 'Waar wil je over praten?'

?: 'Games zijn mijn favoriete gespreksonderwerp. Dat vind ik echt leuk. Maar gamen op zich vind ik nog leuker.'

Jack: 'Waarom?'

?: 'Omdat videogames spelen leuker is dan er gewoon over te praten.'

3

Jack: 'Ik begrijp mijn huiswerk van wiskunde niet.'

?: 'Zou je graag hebben dat ik je help met je huiswerk?'

Jack: 'Ja graag, ik snap het niet.'

?: 'Leg mij alsjeblieft uit wat je niet begrijpt, dan bekijk ik eens of ik je kan helpen.'

Jack: 'Cool, bedankt.'

3. Lees het einde van het verhaal en beantwoord de vragen.

Intussen heeft de vader van Jack verder geknutseld aan Ceebie. Hij heeft hem armen met handen gegeven en benen, zodat hij kan lopen. Nu wil Jack graag met Ceebie naar buiten gaan, maar hij vreest dat hij zal worden uitgelachen. Ceebie praat immers met een metaalachtige stem die piept en kraakt. Ook zijn bewegingen zijn nogal stroef en hoekig. Jacks vader gaat naar zijn atelier en knutselt verder. Hij geeft Ceebie een nieuw frame, dat bedekt is met een plastic huid die er echt uitziet. Verder zorgt hij ervoor dat zijn stem enigszins normaal klinkt. Ten slotte plant hij een 'emotiechip' in de borstkas van Ceebie, waardoor hij emoties kan beleven. Als Jack bijvoorbeeld zegt 'Jij mag niet meespelen', dan ervaart Ceebie een gevoel van uitsluiting, wordt hij droevig en begint hij te wenen.

Ceebie lijkt op een mens, hij gedraagt zich als een mens en hij wil zo ook gezien worden. Toch blijft iedereen Ceebie 'de robot' noemen.

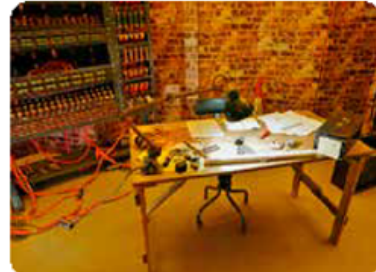
- Is Ceebie volgens jou een mens? Leg uit waarom.

- Kan Ceebie echt denken? Leg uit waarom.

- Kan Ceebie echt voelen? Leg uit waarom.

1.2 Intelligentie van artificiële intelligentie

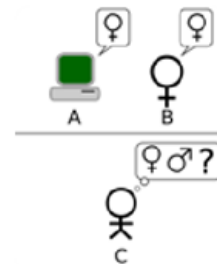
De vraag of machines kunnen denken, is niet nieuw. De Britse wiskundige Alan Turing (1912-1954) stelde ze al in 1950 in een wetenschappelijk artikel. Om dat na te gaan bedacht hij een imitatiespel, dat later de naam Turingtest kreeg.

Alan Turing ontwikkelde samen met zijn collega's een machine die de code van de Duitse coderingsmachine Enigma kon ontcijferen. Dat was een apparaat waarmee de Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog hun communicatie versleutelden. Het kraken van Enigma wordt gezien als een van de grootste prestaties in de Tweede Wereldoorlog en heeft bijgedragen tot de overwinning op de Duitsers.

Turingtest

Stel je de volgende situatie voor: een speler (C) moet achterhalen of de persoon met wie hij chat in een andere kamer een mens (B) of een computer (A) is. De computer probeert zo menselijk mogelijk over te komen om de speler te misleiden. Als de computer de speler vaker kan misleiden, dan is de computer geslaagd in de test. Volgens Turing is de computer dan intelligent.

Antropia⁴

Filosofie

Syllabus voor zij-instromers

Peter De Cleen • Wouter Haers • Veerle Lanszweert • Lies Rock

Inhoud

Thema 1 Hoe moet ik handelen?

Hoofdstuk 1 - Moraal en ethiek

- 1 Moraalfilosofie of ethiek
- 2 Morele dilemma's

Hoofdstuk 2 - Soorten ethiek

- 1 Morele vraagstukken
- 2 Gevolgenethiek
- 3 Plichtethiek

Thema 2 Wat kan ik weten?

Hoofdstuk 3 - Dit is geen bullshit!

- 1 Waarheid, leugen en bullshit
- 2 Kennis volgens Socrates
- 3 Kennis volgens Plato
- 4 Kennis volgens Aristoteles
- 5 Kennis volgens Ockham

Hoofdstuk 4 - Empirisme en rationalisme

- 1 Fundamenten van kennis
- 2 Rationalisme
- 3 Empirisme

Hoofdstuk 5 - (On)logisch denken

- 1 Redeneervormen
- 2 Drogredenen
- 3 Denkfouten

Hoofdstuk 6 - De wetenschappelijke methode

- 1 Wetenschapsfilosofie
- 2 Wetenschappelijke aanpak

Thema 3 Wat mag ik hopen?

Hoofdstuk 7 - Wat is de ideale staat?

- 1 **Plato**
- 2 **Aristoteles**
- 3 **Machiavelli**

Hoofdstuk 8 - Een rechtvaardige samenleving

- 1 **Sociale rechtvaardigheid**
  - 2 **Inkomen en rijkdom**
-

GRATIS VERSIE. BEPERKTE EN GESLOTEN VERSPREIDING.

Dit leermiddel is een gratis versie die niet door Plantyn zal worden gecommmercialiseerd, alleen voor de bestemming is bestemd en in geen geval door deze laatste mag worden gereproduceerd of verspreid buiten de omgeving zoals omschreven door Plantyn. Plantyn behoudt zich alle rechten op dit punt uitdrukkelijk voor.

THEMA 1

Hoe moet ik handelen?

HOOFDSTUK 1 Ethiek

1 Moraalfilosofie of ethiek

Het domein binnen de filosofie waarin kritisch wordt nagedacht over het goede (doen) en het goede leven, heet de **moraalfilosofie** of **ethiek**.

Een aantal centrale vragen waarop een antwoord gezocht wordt, zijn:

- Hoe ben ik een goed mens?
- Wat is een waardevol leven?
- Bestaat er iets dat altijd goed is?
- Mag ik liegen?
- Wat is goed handelen?

Moraalfilosofen verschillen van mening over de antwoorden op die vragen (zie hoofdstuk 3).

Onder **moraalfilosofie** verstaan we de studie van gebruiken, waarden en normen die verbonden zijn met het goede leven en het juiste handelen. De term **ethiek** is daarvoor een synoniem.

Om het goede te doen, stelde de Italiaanse filosoof **Thomas van Aquino** (1225-1274) ooit: 'Als je mensen dwingt het goede te doen, gaan mensen de dwang gehoorzamen in plaats van het goede te dienen. Ze doen dan niet meer het goede omdat het goed is, maar omdat het moet van de autoriteiten.'

Er kan niet alleen kritisch worden nagedacht over de moraal van mensen. Ook het nadenken over de vraag of dieren een moraal hebben en dus moreel gedrag kunnen vertonen, is onderwerp van de moraalfilosofie.

Carlo Crivelli, Thomas van Aquino, 1476

2 Morele dilemma's

Morele dilemma's zijn situaties waarbij er verschillende alternatieven zijn die allemaal op zekere bezwaren kunnen stuiten. In een dilemma komen verschillende waarden aan bod die met elkaar botsen. Het is de bedoeling om een keuze te maken, waarbij je moet afwegen welke waarde het zwaarst weegt.

De Italiaanse filosofe **Francesca Minerva** (1981) onderzoekt het fenomeen *lookism*, de discriminatie van mensen op basis van looks. Ze lichtte haar onderzoek toe in een interview.

'Lookism is een vorm van discriminatie met meer negatieve gevolgen dan we denken. We hebben data waaruit blijkt dat onaantrekkelijke mensen zich echt op een lager welzijnsniveau bevinden. Ze krijgen minder kansen in het leven en verdienen zelfs minder dan gemiddeld – voor een gewoon inkomen wordt het verschil geschat op ongeveer 120 000 dollar in de loop van een leven. Ze vinden moeilijker een job, en ga zo maar door.'

Wat kunnen we daaraan doen?

'Ik probeer eerst in kaart te brengen wat de problemen precies zijn. Zo beoordelen we mensen ook anders als ze minder aantrekkelijk zijn: bij mooie mensen gaan we ervan uit dat ze ook wel slim en nobel zullen zijn. De consequenties daarvan kunnen enorm zijn. Ik heb het natuurlijk niet over mensen die gemiddeld aantrekkelijk zijn, we kunnen niet allemaal topmodellen zijn. Maar er zijn mensen bij wie de looks tot problemen leiden.'

Maar nogmaals: wat doen we daaraan?

'Eerst en vooral: ons daarvan bewust worden. Dat we die vooroordelen hebben en dat die niet kloppen. Ook bepaalde vormen van overheidssteun moeten denkbaar zijn. Zo is het in veel landen de normaalste zaak van de wereld dat kinderen met flaporen een chirurgische ingreep ondergaan om hun oren dicht bij het hoofd te brengen. Het gebeurt dus al dat cosmetische ingrepen worden terugbetaald door de overheid. Laten we nadenken of we dat ook in andere gevallen moeten doen.'

Een nieuwe neus op kosten van de overheid?

'Waarom niet? Vanwege de impact op het leven van mensen, is dat een debat waard. Bij welke vormen van neus en kin vinden we een ingreep geoorloofd? Wat doen we bij sollicitaties om te vermijden dat minder aantrekkelijke mensen geen kans krijgen? Wat met dating apps?' [...]

De Ceulaer, J. (2018, 24 november). 'Die doodsb bedreigingen waren angstaanjagend', De Morgen.

Volgens Minerva moeten we de vraag durven te stellen of je als overheid minder aantrekkelijke mensen de kans moet geven om cosmetische ingrepen te laten uitvoeren en die terug te betalen.

HOOFDSTUK 2 Soorten ethiek

1 Morele vraagstukken

Ethische dilemma's helpen om de factoren te analyseren die het gedrag van een individu of groep bepalen (zie hoofdstuk 1). In dit hoofdstuk werken we de verschillende invalshoeken verder uit om een morele keuze te maken.

1. Lees de situaties en leef je in.

1

Je brengt de middag door met een goede vriend, die niet erg populair is. Je komt enkele vrienden tegen die je uitnodigen om mee te gaan kijken naar een film die je allang wilt zien. Ze zeggen dat je onpopulaire vriend niet mag meekomen.

- Wat doe je?

.....

- Wat is volgens jou het beste om te doen?

.....

- Welke waarde komt hier aan bod?

.....

2

De school organiseert een excursie naar het buitenland. Iedereen kijkt er erg naar uit. Je klas organiseert een spaghettiavond om de kosten van de reis te drukken. In je klas zit een leerling met een beperking. Wanneer de vertrekdatum dichterbij komt, overloopt de klastitularis het reisschema. Hij vermeldt er luchtig bij dat de uitstap niet geschikt is voor personen met een beperking. De klastitularis houdt vol dat de reis fysiek uitputtend zal zijn en dat de toegankelijkheid voor mensen met een beperking niet overal wordt gegarandeerd.

De bovenstaande situaties beschrijven omstandigheden waarin het misschien niet meteen duidelijk is welke morele keuze de beste is. Het zijn **ethische dilemma's**. Je weegt verschillende opties af en probeert rekening te houden met verscheidene factoren. Afhankelijk van de prioriteit die je geeft aan bepaalde waarden in de situatie, kan je antwoord verschillen van dat van anderen.

2. Met welke factoren houd je rekening bij het maken van een morele keuze?

- .....
- .....
- .....
- .....

Een ethisch dilemma kan vanuit verschillende invalshoeken benaderd worden. Zo worden er twee soorten ethiek onderscheiden: **gevolgenethiek** en **plichtethiek**.

2 Gevolgenethiek

De Engelse jurist en filosoof **Jeremy Bentham** (1748-1832) was een van de grondleggers van de gevolgenethiek of het **consequentialisme**. In 1789 schreef hij *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Daarin claimde hij dat een handeling als juist of verkeerd wordt beschouwd afhankelijk van de gevolgen. De handeling is beter naarmate de gevolgen een grotere bijdrage leveren aan het algemeen nut, ongeacht de kwaliteit van die handeling. Die denkwijze wordt **utilitarisme** genoemd, naar de Latijnse term *utilitas* (nut).

Het maximaliseren van het algemeen nut wordt gezien als het nastreven van het grootste geluk voor het grootste aantal mensen.

Voor Bentham is geluk het saldo van genot en pijn. Zo stelt hij bijvoorbeeld dat dronkenschap zorgt voor plezier, maar dat dat slechts van korte duur is en gepaard gaat met de pijn van de kater achteraf. Hij doelt dus op zoveel mogelijk genot en zo weinig mogelijk pijn. Dat saldo is onderhevig aan zeven **variabelen**, namelijk:

- **intensiteit**: hoe hevig en diepgaand is het genot?
- **duur**: hoelang duurt het genot?
- **zekerheid**: hoe zeker is het genot?
- **nabijheid**: hoelang duurt het nog voordat het genot kan worden beleefd?
- **productiviteit**: hoeveel genotsmomenten brengt het genot nog meer met zich mee?
- **zuiverheid**: tot op welke hoogte is het genot vrij van pijn?
- **reikwijdte**: hoeveel mensen zullen het genot meebelevan?

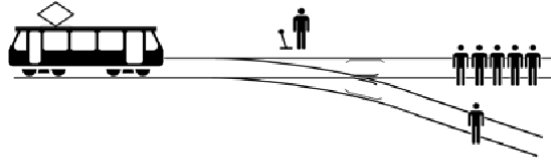
Thomas Frye, Portret van Jeremy Bentham, 1760-62

Het goede is volgens Bentham optelbaar: het gaat om de totale hoeveelheid geluk voor de groep die door een handeling wordt voortgebracht. In zijn berekening van geluk, is het belangrijk het geluk van anderen mee op te nemen. Je eigen geluk neemt immers toe wanneer anderen ook gelukkig zijn.

Gedachte-experiment
Lees het trolley-dilemma.

Een trein dendert tegen hoge snelheid in de richting van vijf mensen die op het spoor werken. Jij kunt aan de wissel trekken, zodat de trein van spoor verandert. Op het andere spoor staat één persoon. Elke persoon waarmee de trein in contact komt, zal sterven.

- Zou jij eerder wel of eerder niet aan de hendel trekken? Waarom wel/niet?

.....

.....

- Tussen welke gevolgen moet je kiezen?

.....

.....

- Wat zou een utilitarist doen?

.....

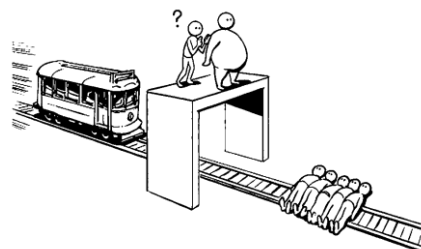
.....

- Met welk principe komt wat een utilitarist zou doen in conflict?

Gedachte-experiment
Lees het volgende trolley-dilemma.

Een trein dendert in de richting van vijf mensen, die vastgebonden liggen op het spoor. Jij staat op een brug. Als jij een zware persoon van de brug duwt, wordt de trein gestopt en kun je de vijf mensen op het spoor redden.

- Zou je de zware man van de brug duwen of niet? Waarom wel/niet?

.....

.....

- Waarin ligt het verschil met het vorige dilemma?

.....

.....

Als in het consequentialisme enkel de gevolgen tellen, is de intentie niet van belang. Het doet er niet toe of iemand de situatie heeft veroorzaakt of had kunnen voorkomen. De handeling staat dus los van de individualiteit of morele aansprakelijkheid (volgens Bentham).

3 Plichtethiek

De Duitse filosoof **Immanuel Kant** (1724-1804) kwam op voor de mondigheid van iedere burger. ‘*Sapere aude,*’ durf te denken, was zijn favoriete aansporing. Hij pleitte voor de **autonomie** van de mens, die zich voor zijn ethische handelen als rationeel wezen beroept op de rede. De rationele principes van het ethisch handelen zijn onafhankelijk van de situatie of de gevolgen ervan, altijd en voor iedereen geldig.

Daarom formuleerde Kant zijn **categorische imperatief**: ‘Handel zo, dat de stelregel van uw wil tegelijkertijd altijd als stelregel van een algemene wetgeving kan gelden.’ *Imperatief* betekent dat een persoon iets moet doen. Voor wie bijvoorbeeld geen dorst meer wil hebben, is het noodzakelijk dat hij iets drinkt. Een imperatief is ‘categorisch’, wanneer het ten alle tijden en in alle situaties waar is. De plicht om moreel te handelen naast zich neerleggen, betekent een schending van de rationele aard van de mens.

3. **Formuleer de categorische imperatief in je eigen woorden. Welk principe herken je erin?**

.....

Kant doet een beroep op de intrinsieke of wezenlijke goede bedoeling, en zet de autonomie van de wil centraal. Wanneer je immers bepaalt wat het juiste is om te doen, dan komt die beslissing uit jezelf. Je laat je oordeel niet afhangen van wat een godsdienst voorschrijft of van iemand anders die zou straffen of belonen. Kant rekent op het onafhankelijk denkvermogen van de mens als basis van de categorische imperatief. Hij keurt de **heteronomie**, de afhankelijkheid van de wetten of regels van anderen, af. De mens mag enkel steunen op de rede.

4. Lees de volgende situatie. Welke regels van de plichtethiek komen met elkaar in conflict?

Je bent uitgenodigd op een officieel etentje. Jammer genoeg vind je de maaltijd echt niet lekker. De gastheer en -vrouw vragen jou verwachtingsvol of het smaakt.

.....
.....
.....

De categorische imperatief legt de dubbelzijdigheid van jouw rechten bloot. Anderen hebben namelijk dezelfde rechten als jij, wat inhoudt dat jij plichten hebt tegenover anderen. Als je als mens geboren wordt, heb je bijvoorbeeld recht op een naam. Maar dat houdt in dat jij zelf de morele plicht hebt om de ander ook bij zijn naam aan te spreken (en geen scheldwoorden of vernederende bijnamen te gebruiken).

Het samengaan van rechten en plichten in onze samenleving zorgt ervoor dat er ethische principes nodig zijn, die de maatstaven vormen van het ethische en politieke handelen in de wereld. Volgens Kant is het belangrijk dat die principes **universeel** over de verschillende landen en culturen heen hanteerbaar zijn én dat ze gebaseerd zijn op de rede. Persoonlijke emoties of intuïtie tellen niet mee.

THEMA 2

Wat kan ik weten?

HOOFDSTUK 3 Dit is geen bullshit!

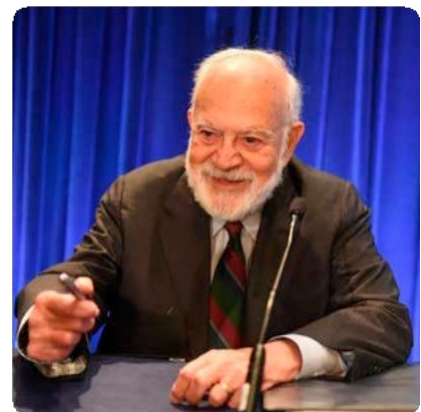
1 Waarheid, leugen en bullshit

Hoe kunnen we dingen over de wereld te weten komen? Een filosoof vraagt zich af hoe we aan onze kennis over de wereld komen en of die kennis waar is. De **kenleer** is het vakgebied binnen de filosofie dat zich specifiek bezighoudt met vragen over betrouwbare kennis. Wat is het verschil tussen een mening en een feit (kennis)? Wanneer is iets waar?

De Amerikaanse filosoof **Harry Frankfurt** (1929) maakt een onderscheid tussen waarheid, leugen en bullshit. Voor hem is een leugenaar iemand die opzettelijk onwaarheden vertelt. Als je liegt, dan weet je wat de waarheid is, maar je vertelt iets anders.

Als je bijvoorbeeld te laat thuiskomt na een fuif, zeg je tegen je ouders: 'Ik vond mijn fiets niet, omdat er zoveel fietsen stonden geparkeerd.' Je weet wat de waarheid is (je had nog geen zin om naar huis te gaan), maar je kiest ervoor om die te verbergen en een **leugen** te vertellen. Iedereen zal je antwoord ook evident of logisch vinden.

Iemand die **bullshit** verkondigt, kletst maar wat uit zijn nek zonder erom te geven of het waar is wat hij vertelt. Hij zegt het gewoon omdat het hem goed uitkomt en verzint daarom een

Harry Frankfurt

hele context. De 'zeveaar' is dus onverschillig ten aanzien van de waarheid en hij heeft niet de intentie om de waarheid te ontkennen.

Stel dat je bijvoorbeeld ruzie hebt met Jan. Tegen je vrienden vertel je dat Jan niet te vertrouwen is, omdat hij over jou roddelt. Je 'weet' dat zagezegd omdat een andere vriend dat ook heeft meegemaakt met Jan. Op dat moment ben je aan het zeveren. Je verzint allerlei redenen om aan te tonen dat Jan onbetrouwbaar is. Of die redenen logisch klinken maakt niet uit, zolang je vrienden maar jouw kant kiezen. De zeveaar heeft dus niet de intentie om anderen onwaarheden te laten geloven. Dat laat hem koud, in tegenstelling tot een leugenaar die opzettelijk de waarheid verdraait.

Het verschil tussen leugen en bullshit kan schematisch als volgt worden voorgesteld.

	Leugen	Bullshit
Omschrijving	Iemand die liegt, weet wat de waarheid is.	Iemand die 'zevert', weet niet of wat hij zegt waar is of niet, of trekt zich het niet aan of het waar is of niet.
Bedoeling	Hij vertelt iets anders om de waarheid te verbergen.	Hij zegt wat hem het beste uitkomt.
Bereik	Hij ontkent of verbergt één specifieke waarheid.	Hij bedenkt een hele context.
Methode	Hij bouwt een logische redenering op.	Hij gaat op een creatieve manier te werk in het verzinnen van een (on)logische context.

De Amerikaanse president Donald Trump beweerde in 2017 dat er meer toeschouwers waren bij zijn inwijding als president dan bij Barack Obama.

Ook Sean Spicer, Trumps toenmalige woordvoerder, tweette dat het de drukst bijgewoonde inwijding was. Zoals je op de foto's merkt, is die bewering complete bullshit.

De foto die werd getweet was eigenlijk een foto van president Obama's inwijding.

Trump en Spicer deden die uitspraak omdat zij dachten dat het publiek dat wilde horen. Niet elke uitspraak, ook al heeft de president van Amerika ze gedaan, is dus waar. Kellyanne Conway, de toenmalige campagneleider van Trump, zei in een interview dat Sean Spicer daar 'alternatieve feiten' over heeft gegeven. Conway kreeg voor het bedenken van die term de *Doublespeak Award*. Die prijs gaat naar mensen die opvallen door hun misleidend taalgebruik. Trump en zijn aanhangers zetten de journalisten die feitelijk bewijsmateriaal hadden weg als onbetrouwbaar, omdat ze nepnieuws brachten. Zij brengen zelf de alternatieve waarheid. Veel mensen volgden Trumps visie, omdat hij zei wat velen dachten.

Inwijding Trump (2017)

Inwijding Obama (2009)

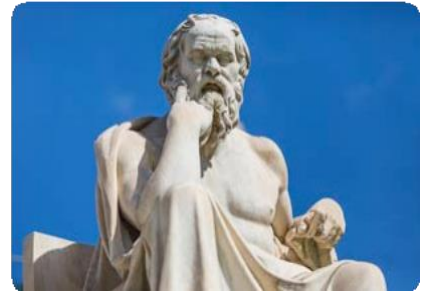
De Amerikaans-Duitse moraalfilosofoe **Susan Neiman** (1955) stelt dat we sinds Trump leven in het tijdperk van de **alternatieve feiten**. Dat zijn afwijkende of andere feiten die vaak verzonnen zijn en die een andere zienswijze willen promoten. Door een overaanbod aan informatie is het voor mensen moeilijk om nog het onderscheid te maken tussen objectieve waarheid en subjectieve mening, volgens Neiman. Mensen gaan daardoor alles in vraag stellen. Ze twijfelen zelfs aan de gevestigde nieuwsmedia en wetenschappelijke inzichten. De waarheid bestaat nog, maar ze doet er niet meer toe bij het vormen van een mening. In die context is er sprake

van **post-truth** (voorbij de waarheid). De objectieve standaard voor wat een feit is, verdwijnt. Zo vervaagt het duidelijke verschil tussen feit en mening. Daardoor spelen objectieve feiten minder een rol in het publieke debat en halen emoties en persoonlijke overtuiging de bovenhand.

2 Kennis volgens Socrates

Het is niet altijd eenvoudig om een onderscheid te maken tussen wat waarheid, leugen of bullshit is. Waarheid wordt gezien als een voorwaarde om van kennis te spreken. Een foute bewering kan immers bezwaarlijk als kennis worden bestempeld. Hoe kun je weten of een uitspraak waar is en dus het label 'kennis' verdient? De Griekse filosoof **Socrates** dacht als een van de eersten na over die vraag. In Plato's dialoog *Theaetetus* gaat Socrates met Theaetetus op zoek naar het antwoord op de vraag: wat is kennis? Elke definitie van Theaetetus wordt door Socrates na kritisch onderzoek verworpen. Toch wil Theaetetus weten wat kennis is. Dat komt volgens Socrates omdat hij een inzicht wil verwoorden, maar zoals met een geboorte de bevalling niet op gang wil komen, laat het verwoorden van het inzicht ook op zich wachten. Socrates helpt hem daarbij, net zoals een vroedvrouw helpt om een kind ter wereld te brengen.

Volgens Socrates is kennis al in ons aanwezig. Dat toont hij in Plato's dialoog *Meno*. Daarin helpt Socrates een slaaf een geometrisch probleem oplossen, ook al heeft die geen voorkennis van geometrie. Door de slaaf op de goede manier te ondervragen, komt hij tot de juiste antwoorden. De slaaf herinnert zich die wiskundige kennis.

Niet elke ware bewering is kennis, volgens Socrates. Iemand kan bij toeval een ware bewering doen, door juist te gokken en zo de waarheid te zeggen. Als iemand je bijvoorbeeld vraagt hoe laat het is, kun je al grappend zeggen dat het vijf voor twaalf is. Als blijkt dat het inderdaad vijf voor twaalf is, dan doe je een ware bewering. Dat betekent echter niet dat je kennis hebt. Het is niet voldoende om een ware bewering te hebben om van kennis te spreken. Er zijn ook goede redenen nodig om de waarheid van de bewering te rechtvaardigen, bijvoorbeeld omdat je op je horloge hebt gekeken. Er kan dus maar sprake zijn van kennis als goede redenen de bewering rechtvaardigen, aldus Socrates.

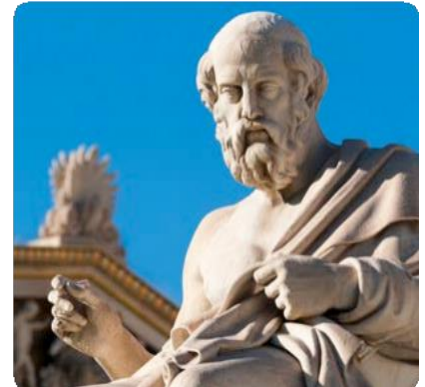
1. Welke elementen zijn volgens Socrates noodzakelijk om van kennis te spreken?

.....

.....

3 Kennis volgens Plato

Net als Socrates gaat zijn leerling **Plato** (427-347 v.C.) ervan uit dat kennis al in de mens aanwezig is. Plato vindt dat je slechts kennis van de wereld kunt krijgen, als je de '**wezenlijke eigenschappen**' of '**ideeën**' kunt benoemen. Dat betekent zoveel als de **essentie** of het wezen vatten. Je herkent bijvoorbeeld iets als boom wanneer je inziet dat die boom bepaalde eigenschappen heeft die het tot de soort 'boom' doen behoren. Net zoals je overal wezens ziet die je herkent als 'mens', ook al zijn ze zo verschillend van elkaar. Zelfs al heeft iemand een been verloren, hij blijft een mens. Die wezenlijke eigenschappen of ideeën kunnen zich niet in deze zintuiglijke wereld bevinden. Je ziet bijvoorbeeld verschillende paarden, maar de idee 'paard' of de wezenlijke eigenschappen van een paard kom je niet tegen. Toch moet de idee 'paard' bestaan, want anders zou je de verschillende paarden nooit kunnen herkennen als paard.

Plato

Omdat die ideeën onveranderlijk en eeuwig zijn, situeerde Plato ze in een andere wereld: de **Ideeënwereld**. Plato was ervan overtuigd dat kennis enkel via het verstand tot stand kon komen. Door inzicht krijg je kennis van de wereld. Daarom wordt Plato een **rationalist** genoemd. De rede of de *ratio* is de bron van kennis.

Inzicht krijgen en kennis verwerven is echter geen eenvoudige zaak, volgens Plato. In zijn dialoog *De Staat* beschrijft hij met een **allegorie** (symbolische voorstelling) hoe moeilijk dat is.

2. Lees de allegorie van de grot.

Socrates: Stel je voor dat er mensen zitten opgesloten in een ondergrondse grot met een lange toegang naar het daglicht. Van jongs af zijn ze daar aan benen en hals geketend, zodat ze niet kunnen bewegen en alleen maar voor zich uit kunnen kijken. Ze hebben enkel licht door een vuur dat hoog boven hen, in de verte achter hun rug brandt. Tussen het vuur en de gevangenen in loopt een weg. Langs die weg is een muurtje opgetrokken [...].

Glauco: Ik kan het me voorstellen.

Socrates: Stel je dan ook voor dat er langs dat muurtje mensen lopen met allerhande voorwerpen, met beelden van mensen en dieren die boven het muurtje uitsteken. Enkelen van hen praten, anderen zwijgen.

Glauco: Een niet alledaags tafereel en niet alledaagse gevangenen! [...]

Socrates: Stel dat de gevangenen met elkaar konden praten en er een spel van hadden gemaakt om de voorwerpen te benoemen. Denk je niet dat ze van mening zijn dat ze de werkelijke voorwerpen aan het benoemen zijn? [...]

Glauco: Dat kan gewoon niet anders.

Socrates: Stel je nu eens voor dat één van hen bevrijd werd van zijn boeien en ertoe gedwongen werd plotseling op te staan en op te kijken naar het licht. Stel je ook voor dat hij daarbij pijn zou ervaren en dat hij door het flakkeren van het vuur geen onderscheid kan maken tussen de verschillende schaduwen. Wat zou hij zeggen, denk je, als iemand hem zei dat alles wat hij tot dan toe zag flauwekul was, maar dat hij nu een juistere kijk heeft op de zaken? En wat zou hij zeggen als men hem één voor één de voorwerpen aanwees en hem telkens de vraag stelde: 'Wat is dat?' Denk je niet dat hij in verlegenheid zou raken en denken dat, wat hij daarvoor zag, échter was dan wat men hem nu aanwijst?

Glauco: Veel echter. [...]

Socrates: En als iemand hem dan met geweld over de ruwe, steile opgaande weg naar buiten sleepte, zou hij dan geen pijn hebben en zich ergeren aan zo'n behandeling? En als hij in het daglicht komt en de felle zonnestralen hem verblinden, zou hij dan nog iets zien en herkennen?

Glauco: Ten minste niet onmiddellijk.

Socrates: Wil hij daarboven iets zien, dan zullen zijn ogen moeten wennen aan het licht. Eerst zou hij de schaduwen het makkelijkst zien, dan de weerspiegelingen van mensen en dingen in het water, vervolgens de dingen zelf. Van die dingen zal hij gemakkelijker de hemellichamen en de hemel zelf zien, wanneer hij 's nachts opkijkt naar het licht van maan en sterren, dan dat hij overdag naar de zon en het zonlicht zou kijken.

Glauco: Natuurlijk. [...]

Socrates: En dan kan hij daarover beginnen te redeneren en zal hij tot de conclusie komen dat zij het is die de jaargetijden en de jaren doet ontstaan, die alles in de zichtbare wereld regeert en die in zekere zin de oorzaak is van alles wat hij en zijn medegevangenen altijd zagen.

Glauco: Tot die conclusie zal hij klaarblijkelijk komen.

Socrates: En als hij dan terugdenkt aan zijn vroeger verblijf in de ondergrondse grot en aan zijn medegevangenen, zou hij zichzelf niet gelukkig achten en de anderen beklagen?

Glauco: Diep beklagen.

Socrates: Veronderstel nu eens dat zij in de grot de gewoonte hadden om degene die het beste was in het benoemen van wat ze zagen, te prijzen en te loven voor zijn kunde. Denk je dat hij jaloers zou zijn op wie het meeste lof oogst?

Glauco: Ik denk dat hij zijn leven van nu zal verkiezen.

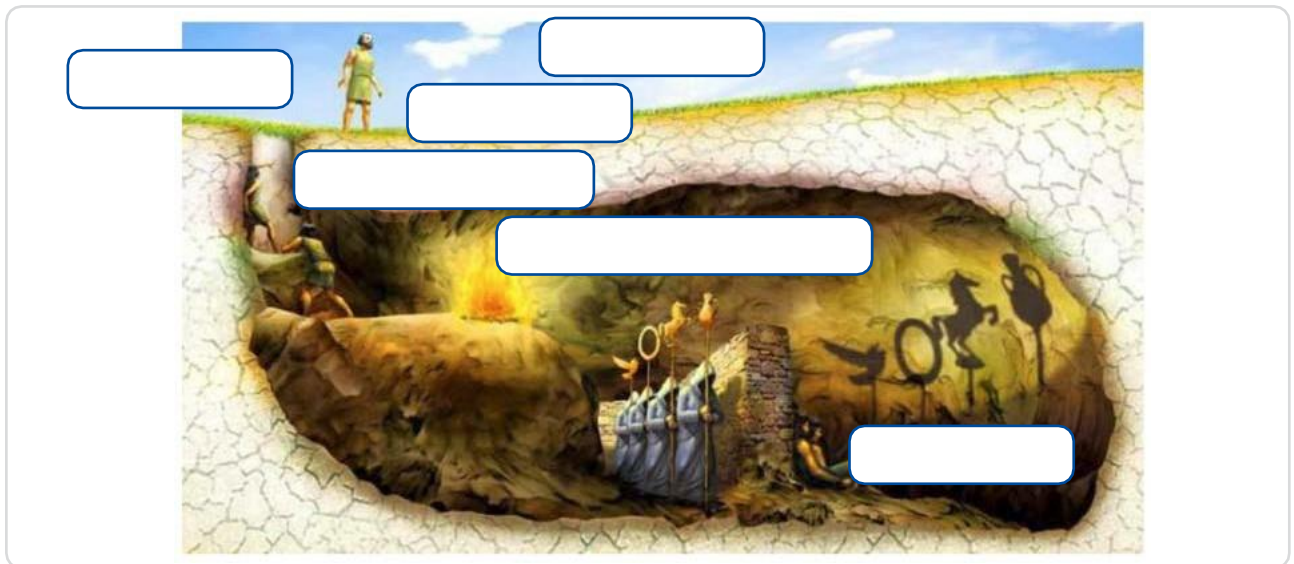
Socrates: En als hij in de grot zou afdalen en wéér zijn oordeel moest uitspreken over die schaduwen daar en weer die wedstrijd zou moeten aangaan, zou hij dan geen raar figuur slaan zolang zijn ogen niet gewend zijn aan het weinige licht in de grot? Stel dat hij iemand zou proberen te bevrijden en hem trachten uit de grot te slepen, zouden ze hem dan niet van kant maken als ze hem in handen konden krijgen? →

Glauco: Zonder twijfel.

Socrates: Dit beeld, Glauco, moet je nu toepassen op wat we hiervoor zeiden. De waarneembare wereld moet je gelijkstellen met het verblijf in de grot. De tocht naar boven en het zien van de dingen in het zonlicht moet je gelijkstellen met de opstijging van de ziel naar de verstandelijk-kenbare wereld.

Vrij naar: Plato (1999). De staat (VII 514A - 520A). (De Win, X. herziene vert.). Kapellen: Pelckmans, Baarn: Agora. (Origineel werk gepubliceerd omstreeks 380 v.C.)

- Teken de grot zoals Plato die beschrijft.
- Plaats de volgende begrippen op de tekening:
opstijging van de ziel - Ideeënwereld - zintuiglijke werkelijkheid - kennis - mening - waarheid

3. Noteer de volgende begrippen op de juiste plaats in de tabel:

eeuwig - mening - onvolmaakt - volmaakt - in tijd en ruimte - niet waarneembaar - veranderlijk - waarneembaar - kennis - onveranderlijk.

Zintuiglijke wereld	Ideeënwereld

Plato vergelijkt ons leven met het leven in een ondergrondse grot. Volgens hem denken de meeste mensen dat wat ze zien (het spel van schaduwen op de wand) de echte werkelijkheid is. Elke gevangene heeft er ook zijn mening over en denkt te weten wat de schaduwen voorstellen. Het is pas als hij bevrijd wordt van zijn ketens, dat hij kan opstaan en omkijken. Na enige tijd en moeite ziet hij in dat wat hij tot nu voor waar had aangenomen niet meer is dan schaduwen.

Het is echter pas als de bevrijde gevangene met geweld uit de grot wordt getrokken, dat hij de echte wereld leert kennen. Plato gebruikt dat beeld om het opstijgen van de ziel naar de verstandelijk-kenbare wereld, de Ideeënwereld, weer te geven. De ziel moet echter wennen aan het felle zonlicht. Zij kan niet alles ineens zien. Pas na een tijd zal ze de zon kunnen zien. Het Goede is namelijk de moeilijkste idee om inzicht in te krijgen. Voor Plato is zij de oorzaak van alles en de bron van kennis. Om de werkelijkheid echt te kennen, moet onze ziel terug naar die Ideeënwereld gaan. Daarom ziet Plato het lichaam, behorend tot de zintuiglijk waarneembare wereld, als een kerker waarin de ziel wordt gevangengehouden.

4. Waarvoor staan de onderstaande begrippen symbool?

- grot: .....
- het benoemen van de schaduwen: .....
- beelden achter het muurtje: .....
- licht van het vuur: .....
- tocht uit de grot: .....
- gelukkig zijn buiten de grot: .....
- zon: .....

4 Kennis volgens Aristoteles

Stof tot nadenken

Kun je iets kennen dat je nooit hebt waargenomen?

.....
.....

De Griekse filosoof **Aristoteles** (384-322 v.C.), leerling van Plato, vindt ook dat kennis opgedaan wordt door de wezenlijke eigenschappen op te sporen. Plato gaat er echter van uit dat individuele objecten hun essentie of wezenlijke eigenschappen ontlenen aan een idee in een andere wereld. Volgens Aristoteles zijn de zintuigen nodig om kennis op te doen. Wanneer je een paard herkent, komt dat niet (zoals Plato beweert) door een aangeboren idee van 'paard'. Je herkent een paard, omdat je verschillende paarden hebt waargenomen. Je hebt bovendien ingezien dat die paarden op elkaar gelijken, omdat ze wezenlijke eigenschappen met elkaar delen. Aristoteles noemt die wezenlijke eigenschappen de **vorm**. Ze worden concreet gemaakt in **materie**.

Volgens Aristoteles behoren fysieke eigenschappen ook tot de vorm. Het behoort tot de essentie van de mens dat hij op twee benen loopt en twee armen heeft. Wie zonder armen en benen wordt geboren, is nog altijd een mens. Volgens Aristoteles is de vorm 'mens' in dit geval niet goed gerealiseerd in de materie. Ook materialen behoren volgens hem tot de vorm. Tot de essentie van bijvoorbeeld een kip behoort namelijk dat ze veren heeft. Dat deelt de kip immers met andere kippen.

Wie kennis wil verwerven over de wereld, moet vertrekken van de waarneming van concrete dingen. Daarom wordt Aristoteles een **empirist** genoemd. De waarneming (empirie) is de bron van kennis.

5. **Bekijk de foto. Welke elementen behoren volgens Aristoteles tot de essentie?**

.....
 .....

5 Kennis volgens Ockham

Zowel Plato als Aristoteles gingen ervan uit dat de ideeën of vormen een bestaan hebben in de werkelijkheid, los van ons denken. Voor Plato bevonden ze zich in een aparte wereld: de Ideeënwereld. Voor Aristoteles kwamen ze voor in de concrete dingen.

De Engelse filosoof **Willem van Ockham** (1288-1347) vond echter dat je nooit meer mocht veronderstellen dan nodig om iets te verklaren. In de filosofie werd die opvatting van Ockham daarom '**het scheermes van Ockham**' genoemd. Het scheermes – een term die Ockham zelf niet gebruikte – snijdt als het ware alle onzin of overbodige beweringen weg.

Ockham vond dat je de kwestie van kennis perfect kunt verklaren zonder te veronderstellen dat ideeën in werkelijkheid bestaan, los van ons denken. De ideeën bevinden zich niet in de werkelijkheid, maar enkel in ons hoofd. Net als Aristoteles ging hij ervan uit dat kennis ontstaat door waarneming. Door verschillende bomen te zien en hun overeenkomsten, wordt in je hoofd de idee van een boom gevormd. Voor Aristoteles bestond die idee ook in de werkelijkheid. Ockham vond dat een overbodige bewering.

HOOFDSTUK 4 Empirisme en rationalisme

We kunnen op verschillende manieren kennis verzamelen over de wereld om ons heen. Algemeen wordt een onderscheid gemaakt tussen wetenschappelijke kennis en *common sense*, of kennis van het gezond verstand.

Gezond verstand of *common sense* is dat wat gemeenschappelijk is, wat iedereen spontaan denkt in een gemeenschap. Wie ingaat tegen de algemeen aanvaarde opvattingen, gebruikt zijn gezond verstand niet. Het gevaar bestaat echter dat wat de meerderheid denkt niet altijd juist is.

Het unieke van **wetenschappelijke kennis** berust op twee factoren. Ten eerste zijn wetenschappelijke theorieën geen wilde veronderstellingen, maar gebaseerd op zorgvuldige observaties en weldoordachte experimenten. Ten tweede zijn wetenschappelijke theorieën vaak bijzonder abstract. Ze maken gebruik van begrippen die niet aan het gezond verstand zijn ontleend en verklaren bekende gebeurtenissen in termen van dingen die we niet kunnen zien, zoals kracht, energie en warmte.

1 Fundamenten van kennis

In de 17e-18e eeuw ontstond een heel nieuw wereldbeeld in Europa. De filosofen uit die tijd zetten zich af tegen de kerk en andere autoriteiten als basis van kennis. Ze wilden de wereld in vrijheid kunnen bestuderen en de samenleving zonder dwang opnieuw inrichten. De term **Verlichting** verwees naar het licht van de rede dat scheen na de 'duisternis' van de middeleeuwen.

Daarbij stond een nieuwe vraag centraal: hoe kan ik tot zekere kennis komen? Het empirisme en het rationalisme waren twee denkrichtingen in de filosofie die daarop een antwoord probeerden te formuleren. Ze delen de zoektocht naar het fundament van onze kennis. Ze verschilden van elkaar wat betreft de bron van die ware kennis.

1. Lees de fragmenten.

'Het is niet genoeg een goed verstand te hebben, maar het voornaamste is het goed te gebruiken. [...] Zo is het niet mijn voornemen hier de methode voor te dragen, die ieder volgen moet om zijn rede goed te leiden, maar enkel te laten zien op welke wijze ik getracht heb de mijne te leiden. [...] meende ik dat ik niet beter kon doen dan voort te gaan met dat waaraan ik bezig was, dat wil zeggen, heel mijn leven te besteden aan de vervolmaking van mijn verstand en het zo ver mogelijk te brengen in de kennis der waarheid volgens de methode die ik mijzelf had voorgeschreven.'

Descartes, R. (1977). *Over de methode*. Boom.

'Zoals de wetenschap van de mens de enige solide fundering voor de andere wetenschappen is, zo moet de enige solide fundering die we aan deze wetenschap zelf kunnen geven gelegd worden op ervaring en observatie.'

Hume, D. (2007). *Traktaat over de menselijke natuur*. Boom Lemma.

- Welke tekst hoort bij rationalisme? Welke bij empirisme?

.....

- Geef aan hoe kennis wordt verworven volgens het empirisme en het rationalisme.

.....

.....

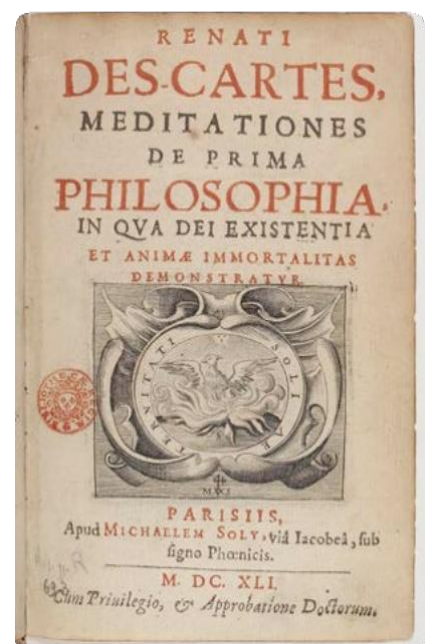
2 Rationalisme

De rationalisten gaan ervan uit dat de **rede** de bron van kennis is. Ze geloven dat de mens bepaalde aangeboren ideeën heeft. Die zijn dus in het bewustzijn van de mens aanwezig, voordat er van enige ervaring sprake is. **Logische kennis** of **verstandskennis** wordt daarom aangeduid met de term **a priori**. De logische kennis gaat aan de ervaring vooraf. Zo leid ik uit de premissen (1) 'Alle mensen zijn sterfelijk' en (2) Socrates is een mens' noodzakelijkerwijze af dat Socrates sterfelijk is. Zelfs als ik Socrates niet gekend heb, moet ik aannemen dat hij sterfelijk is. Anders hebben we geen geldige redenering gemaakt.

De rationalistische filosofie van de Franse filosoof **Descartes** (1596-1650) werd beïnvloed door grootheden als **Nicolaus Copernicus** (1473-1543) en **Galileo Galilei** (1564-1642). Op zijn beurt inspireerde Descartes de groten na hem, onder wie **Isaac Newton** (1642-1727). De kern van Descartes' filosofie is te vinden in zijn hoofdwerk *Meditationes de prima philosophia*.

Descartes vond dat de rationele mens zich moest bevrijden uit de klauwen van tradities, gewoontes en vastgeroeste meningen. Maar hoe kon je zeker zijn van bepaalde informatie? Elke kennis bouwde namelijk verder op eerder gevormde kennis en was daarom onzeker.

Descartes wilde op zoek gaan naar de kennis die onbetwifelbaar waar was. Hij werd daartoe geïnspireerd door de wiskunde. Zoals die gebouwd was op enkele axioma's (die onbetwifelbaar waar zijn) en daarop gebaseerde afleidingen, zo wilde hij ook de filosofie opbouwen. Om daartoe te komen, hanteerde hij de **radicale, methodische twijfel**. Hij zou m.a.w. aan alles twijfelen waaraan je kunt

twijfelen. Niet omdat hij onzeker was, maar omdat hij al zijn overtuigingen in vraag wilde stellen. Zittend op een stoel vroeg hij zich daarom af: 'Ben ik zeker dat ik hier wel echt op deze stoel zit?' Hij vond dat hij daar niet 100 % zeker over kon zijn, want misschien droomde hij wel dat hij daar op die stoel zat.

Vervolgens dacht Descartes: 'Ben ik zeker dat ik een lichaam heb?' Ook op die vraag was, volgens Descartes, het antwoord negatief. Misschien was er wel ergens een boze genius die Descartes de illusie gaf dat hij een mensenlichaam had. Maar, dacht Descartes, ik weet één ding wel zeker: er is 'iets' dat zich al die vragen stelt. Die vragen kunnen namelijk niet zomaar bestaan. Dat 'iets' noemde Descartes 'ik'. Op die manier kwam hij tot de beroemde uitspraak *Cogito, ergo sum* of 'Ik denk, dus ik ben'.

Dat er iets is dat zich vragen stelt, was voor Descartes het onbetwifelbare fundament. Als we iets met zekerheid willen te weten komen, moeten we het afleiden uit ons denken.

Maar daarmee had hij nog niet aangetoond dat er een wereld bestaat en dat we een zekere kennis over die wereld konden verwerven. Daarvoor deed hij een beroep op het zogenaamde **godsbewijs**. Onder alle ideeën die we hebben, is er één die niet van onszelf kan komen, namelijk de idee van de perfectie (het volmaakte, het oneindige) of ook wel God genoemd. Omdat we zelf niet perfect zijn, moet die idee wel van ergens buiten ons komen. Er bestaat dus iets buiten ons dat perfect moet zijn (volmaakt, oneindig). Zo bewees Descartes het bestaan van God.

Omdat een dergelijk volmaakt 'iets' niet kwaadaardig kan zijn (als het perfect is, is het namelijk ook Algoed), zal het ons ook niet bedriegen, redeneerde Descartes. Hij kon er dus van uitgaan dat zijn waarnemingen van de wereld klopten. Dat betekent echter niet dat die waarnemingen kennis opleveren. Veel zintuiglijke waarnemingen zijn verwarrend en onduidelijk (bv. illusies). Enkel de wetenschappelijke en wiskundige ideeën zijn klaar en helder, en kunnen we aannemen als waar. De bron van alle kennis is dus de rede. Dat maakt van Descartes een rationalist.

3 Empirisme

Empiristen menen dat we kennis over de wereld in de eerste plaats afleiden uit onze **ervaringen**, uit wat onze **zintuigen** ons aanreiken. Volgens hen hebben we dus geen aangeboren ideeën of voorstellingen van de wereld. We weten m.a.w. niets over de wereld voordat we die hebben waargenomen. **Empirische kennis** of **ervaringskennis** wordt daarom aangeduid met de term **a posteriori**. We verwerven die kennis pas ná de ervaring.

Het empirisme werd in de moderne tijd populair door de moderne wetenschappelijke methode, waarbij naast de hypothese en de theorievorming ook het **experiment** fundamenteel was. Uit concrete gecontroleerde waarnemingen werden algemene wetten afgeleid die als kennis bestempeld konden worden.

John Locke (1632-1704) was in zijn tijd in de eerste plaats een belangrijke politieke figuur, die bekendheid verwierf met zijn liberale geschrift *Two Treatises of Government* (1689). Hij staat vooral bekend als een van de grootste Britse filosofen voor zijn opvattingen over de menselijke kennis.

John Locke

John Locke was de eerste filosoof die de centrale ideeën van het moderne empirisme heeft verwoord. Zijn centrale stelling over kennis is dat er geen aangeboren ideeën bestaan. De geest is bij de geboorte een schone lei, een *tabula rasa*, die beschreven zal worden door de ervaring. Dat denkmodel heeft tot vandaag de overhand in de sociale wetenschappen.

Niet iedereen is het met de opvatting eens dat de geest bij de geboorte een *tabula rasa* is. In 2002 schreef de Canadees-Amerikaanse taalkundige en experimenteel psycholoog **Steven Pinker** (1954) het boek *Het onbeschreven blad: Over de ontkenning van een aangeboren menselijke natuur* (*The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature*). Daarin betoogt hij dat het leren en het opnemen van cultuur onmogelijk zou zijn als de mens niet over mechanismen zou beschikken die de enorme massa aan zintuiglijke gegevens tot een herkenbaar aantal structuren herleiden. Ook vanuit evolutionair standpunt zou het vreemd zijn, stelt Pinker, dat alle andere dieren aangeboren mechanismen hebben waarmee ze zich (bijna) zonder cultuur in stand kunnen houden, en dat alleen de mens niet over zulke 'natuurlijke' mogelijkheden zou beschikken. Maar volgens John Locke wordt menselijke kennis dus afgeleid van ideeën die door de ervaring in de geest komen. Die ideeën kunnen in twee algemene groepen worden ingedeeld: eenvoudige ideeën en complexe ideeën. Eenvoudige ideeën (of *ideas of sensation*) zijn enkelvoudige indrukken. Het zijn de onmiddellijke producten van een zintuiglijke stimulans. Complexe ideeën (of *ideas of reflection*) worden uit eenvoudige ideeën geconstrueerd en zijn het resultaat van een interne, mentale bewerking. Eenvoudige ideeën ondergaan m.a.w. een bewerking door middel van denken, redeneren, geloof en twijfel. Het zijn ideeën van alle stoffelijke objecten, maar ook abstracte ideeën die niet iets uit de echte wereld representeren.

2. Plaats de volgende ideeën bij de juiste groep:

bitter - warm - paard - rond - stoel - eenhoorn- geel - schoonheid. Noteer de eenvoudige ideeën uit het bovenstaande lijstje en voeg een eigen voorbeeld toe.

.....

- Noteer de complexe ideeën uit het bovenstaande lijstje en voeg een eigen voorbeeld toe.

.....

Locke stelt zich daarnaast ook de vraag of de wereld echt zo is zoals we hem waarnemen. Kunnen we m.a.w. vertrouwen op wat onze zintuigen ons vertellen? Hij maakt daarom een onderscheid tussen **primaire** en **secundaire ervaringskwaliteiten**. Primaire kwaliteiten zijn objectief en bestaan echt. Secundaire kwaliteiten zijn subjectief en bestaan dus enkel in de geest van de waarnemer. Ze geven alleen de indrukken van de stoffelijke wereld op onze zintuigen weer.

3. Plaats de volgende ideeën bij de juiste groep:

geur - vorm - afmeting - kleur - hardheid.

- Noteer de primaire kwaliteiten uit het bovenstaande lijstje en voeg een voorbeeld toe.

.....

- Noteer de secundaire kwaliteiten uit het bovenstaande lijstje en voeg een voorbeeld toe.

.....

HOOFDSTUK 5 (On)logisch denken

1 Redeneervormen

Logica is het onderdeel binnen de filosofie dat zich focust op het juiste denken. Om geen onlogische of kromme redeneringen te maken, bestaan er een aantal regels waaraan het redeneren moet voldoen.

Een **redenering** bestaat uit een aantal stellingen die worden aangenomen (de zogenaamde **premissen**) en de uitspraak die er noodzakelijkerwijze uit volgt (de **conclusie**). Als de conclusie noodzakelijkerwijze volgt uit de premissen, dan is de redenering **geldig**. Dat betekent nog niet dat de redenering **waar** is. Daarvoor moeten de premissen en de conclusie elk afzonderlijk waar zijn. Waarheid en geldigheid zijn dus twee verschillende begrippen.

Alle dolfijnen zijn sterfelijk. (= waar)

Ik ben een dolfijn. (= onwaar)

Ik ben sterfelijk. (= waar)

Niet elke uitspraak in het voorbeeld is waar. Nochtans volgt uit de premissen noodzakelijkerwijze die conclusie.

1. Vink aan welke uitspraken waar zijn en geldig zijn.

	geldig	waar
Alles wat groen is, is vierkant. Deze driehoek is groen. Dus deze driehoek is vierkant.	x	
Alle vissen zwemmen in het water. Een guppy is een vis. Dus een guppy zwemt in water.	x	x
Alle Inuit zijn mensen. Alle Europeanen zijn mensen. Dus sommige Europeanen zijn Inuit.		
Alle dieren die een ei leggen zijn vogels. Een slang legt een ei. Dus een slang is een vogel.	x	

2. Werk een concreet voorbeeld uit van een redenering. Geef aan wat de premissen zijn en wat de conclusie is.

.....

.....

.....

Aristoteles heeft de theorie van de **sylogismen** uitgewerkt. Sylogismen zijn redeneringen die bestaan uit twee premissen en één conclusie. De logica van de sylogismen wordt de **sylogistiek** genoemd.

In de logica zijn redeneervormen opgesteld die altijd geldig zijn. Voldoet een redenering aan een van die vooraf bepaalde vormen, dan is ze dus **geldig**.

Om een redeneervorm te krijgen, moet abstractie gemaakt worden (= veralgemenen) van de feitelijke termen om er variabelen (= eenheden die ingewisseld kunnen worden voor specifieke waarden) voor in de plaats te zetten. Dat heet **formaliseren**.

Alle mensen zijn sterfelijk.

Alle Grieken zijn mensen.

Alle Grieken zijn sterfelijk.

Door de termen te vervangen door een variabele, ontstaat een redeneervorm.

Alle m zijn a (Als m wordt gezegd van elke a).

Alle b zijn m (en b gezegd wordt van elke m).

Alle b zijn a (dan is het noodzakelijk dat a wordt gezegd van elke b).

Voor de variabele b kan bijvoorbeeld een andere waarde ingevuld worden, zoals 'Belgen'. Daardoor krijg je opnieuw een geldige redenering.

Alle mensen (m) zijn sterfelijk (a).

Alle Belgen (b) zijn mensen (m).

Alle Belgen (b) zijn sterfelijk (a).

3. Vervang in de bovenstaande redeneervorm a, b, m door appels, vruchten en gezond, zodat een geldige redenering ontstaat.

.....

.....

.....

De syllogistiek is slechts één logisch systeem. De **propositielogica** is een uitgebreider logisch systeem. Het werkt met proposities. Een **propositie** is een uitspraak die waar of onwaar is. Ook in dat logisch systeem wordt de redenering onderzocht op geldigheid.

Een voorbeeld van een geldige redenering is de **modus ponens**. Dat is een redeneervorm met twee premissen, waarvan de eerste premisse een als-dan-uitspraak of voorwaardelijke uitspraak is.

Als het sneeuwt, dan wordt de grond wit.
Het sneeuwt.

Dus de grond wordt wit.

Om te weten of die geldige redenering waar is, moet elke uitspraak opnieuw gecontroleerd worden op waarheid. In dit geval gaat de eerste premisse niet altijd op: het kan bijvoorbeeld sneeuwen, maar de grond wordt niet wit omdat er een afdak boven staat.

Als de redeneervorm modus ponens geformaliseerd wordt, ontstaat het volgende.

als p, dan q	In de propositielogica wordt dat als volgt geschreven:	$p \rightarrow q$
<u>p</u>		<u>p</u>
dus q		q

4. Vervang in de bovenstaande redeneervorm (modus ponens) de letters p en q, zodat een geldige redenering ontstaat met de uitspraken of proposities.

- Je moet studeren. Je wilt slagen voor een toets.

.....
.....
.....

- Piet geeft een feest. Piet is jarig.

.....
.....
.....

- Helena gaat naar het shoppingcentrum. Helena neemt de bus.

.....
.....
.....

Logischerwijs kan uit de redeneerregel *als p dan q* (als p het geval is, dan is q het gevolg) worden afgeleid dat als het gevolg q niet het geval is, p ook niet het geval kan zijn. Die redenering heet de **modus tollens**.

Als we willen reizen, dan nemen we altijd het vliegtuig.
 We nemen het vliegtuig niet.

Dus we gaan niet op reis.

Als de redeneervorm modus tollens geformaliseerd wordt, ontstaat het volgende.

$p \rightarrow q$
 $\neg q$ (q is niet het geval: $\neg$ = negatieteken)

 $\neg p$

5. Vervang p en q door de volgende termen, zodat een geldige redenering ontstaat.

- Er is vuur, er is zuurstof.

.....
 .....
 .....

- Hannan gaat naar school. Hannan neemt de bus.

.....
 .....
 .....

- Joris slaagt voor het examen. Joris studeert.

.....
 .....
 .....

2 Drogredenen

Drogredenen zijn redeneringen die juist lijken, maar ze zijn het niet. Er wordt, al dan niet opzettelijk, een fout gemaakt bij het logisch redeneren.

Drogredenen zijn zo oud als de straat. Al in de klassieke oudheid werden drogredenen opgelijst. **Plato** vermeldt in zijn dialoog *Euthydemus* redeneringen die niet kloppen. Ook zijn leerling **Aristoteles** vermeldt diverse drogredenen in zijn werk *Sophistikoi Elenchoi*. Die teksten staan nog altijd model voor het erkennen en ontmaskeren van drogredenen.

6. Ken je deze drogredenen nog? Geef een voorbeeld van de drogreden.

- Overhaaste veralgemening

.....

.....

- Op de man spelen in plaats van op de bal (ad hominem)

.....

.....

- Correlatie is niet altijd gelijk aan causaliteit

.....

.....

- Naturalistische drogreden

.....

.....

De lijst met drogredenen houdt hier niet op. Er zijn er nog veel meer.

3 Denkfouten

Om je te wapenen tegen foute informatie, zijn kritisch nadenken en logisch redeneren belangrijk. Nochtans is het niet vanzelfsprekend om logisch na te denken. Mensen maken vaak kromme redeneringen, halen foute argumenten aan of maken denkfouten. Kritisch leren nadenken betekent ook die denkfouten, drogredenen en foute redeneringen leren ontmaskeren.

Een **denkfout** is een onjuiste gedachtegang of redenering, waardoor foute beoordelingen ontstaan. Vaak worden dergelijke denkfouten onbewust gemaakt.

7. Waarom zijn de volgende uitspraken denkfouten?

- Je vindt dat vrouwen slecht kunnen parkeren. Op de parking van een grootwarenhuis zie je dat een autobestuurder het moeilijk heeft. Als je er uiteindelijk langs kunt, merk je dat het een vrouw is. Je reageert gefrustreerd: 'Het is weer een vrouw!'

Bevestigingsvooroordeel (confirmation bias)

Bij een beoordeling ben je – zonder dat je het weet – geneigd om alleen dat in aanmerking te nemen wat je visie of eerdere beoordeling bevestigt en vermijdt je wat tegen je overtuiging ingaat.

- Op café hoor je twee vrouwen hun gal spuwen. Ze vinden dat al het huishoudelijk werk op hun schouders terecht komt. Een van de twee vrouwen roept plots uit: 'Alle mannen zijn egoïsten!'

Zwart-witdenken

Je maakt een extreme vereenvoudiging van de werkelijkheid, waardoor je geen nuances ziet tussen het ene en het andere uiterste.

- Je hebt schrik dat je de toets van wiskunde niet kunt. 's Morgens aan de ontbijttafel zeg je tegen je ouders: 'Ik voel me niet lekker. Mag ik thuisblijven?'

Emotioneel denken

Je baseert je oordeel op een gevoel. Je denkt dat iets waar is, omdat het naar je aanvoelen zo is.

- Je loopt met je beste vriendin op straat te babbelen, als je merkt dat de ladder van een ramenwasser de stoep blokkeert. Je vriendin vindt het vreemd dat je niet onder de ladder loopt. Je antwoordt: 'Onder een ladder lopen brengt ongelukt.'
- .....

Magisch denken

Je denkt dat je gedrag of gedachte een bepaalde gebeurtenis kan oproepen of verhinderen.

HOOFDSTUK 6 De wetenschappelijke methode

1 Wetenschapsfilosofie

De wetenschapsfilosofie is een discipline binnen de filosofie, die zich bezighoudt met het **kritisch reflecteren** over wetenschap en wetenschappelijk onderzoek. Hoe gaat de wetenschap te werk en komt ze tot kennis? Binnen die discipline bestaat er een onderscheid tussen twee soorten van filosofie.

— De algemene wetenschapsfilosofie

De wetenschapsfilosofie is 'algemeen', omdat ze de onderwerpen en vragen uit de verschillende wetenschappelijke disciplines overstijgt. Ze reflecteert kritisch over ...

- wat wetenschappers doen: experimenten en steekproeven uitvoeren, cijfers statistisch verwerken, wetten formuleren ...
- wat al dan niet mag of moet tijdens wetenschappelijk onderzoek: proefdieren gebruiken, militaire doeleinden dienen, ongeacht welk onderwerp bestuderen ...
- de gelijkenissen en verschillen tussen wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke kennis. Niet-wetenschappelijke kennis verwijst onder meer naar religie, ethiek en alledaagse feitenkennis.

— De speciale wetenschapsfilosofie

Binnen de speciale wetenschapsfilosofie staan de concepten en methodieken centraal die eigen zijn aan specifieke wetenschappelijke disciplines, zoals biologie, fysica, geschiedenis ...

Het belangrijkste gereedschap om tot betrouwbare kennis te komen, is de **wetenschappelijke methode**. Die ligt aan de basis van al het wetenschappelijk denken en is de sleutel om de wetenschappelijke en technologische vooruitgang in de laatste drie eeuwen te begrijpen.

2 Wetenschappelijke aanpak

2.1 Francis Bacon

Wetenschappelijke kennis wordt gerechtvaardigd door de wijze waarop ze verworven is. De manier om kennis te legitimeren, wordt de **wetenschappelijke methode** genoemd. Ze is tot stand gekomen door rationalisten als Descartes en empiristen als Francis Bacon.

Bacon was een pionier in de wetenschappelijke revolutie door een wetenschappelijke methode te ontwikkelen, waarbij hij de nadruk legde op het inductieve. Door waarnemingen en experimenten zou de mens tot kennis van de wetten van de natuur kunnen komen. Eerst kijken en feiten verzamelen, dan pas conclusies trekken. Zijn eis voor een geplande procedure bij onderzoek zorgde voor een omwenteling in de wetenschap. Een groot deel van zijn opvattingen maken tot vandaag deel uit van de methodologie.

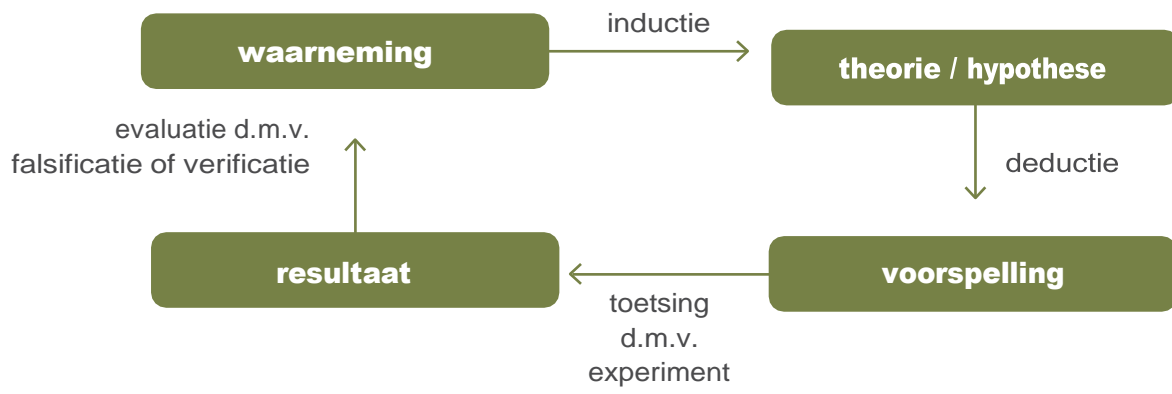
Francis Bacon

2.2 De empirische cyclus

Om wetenschappelijk te werk te gaan, kan informatie op een inductieve en een deductieve manier verzameld worden. Beide manieren komen voor als fasen in de empirische cyclus (of hypothetico-deductieve methode).

Om een antwoord te krijgen op een bepaalde onderzoeksvraag verzamelt een wetenschapper informatie op basis van een groot aantal **waarnemingen**. Op basis van die informatie kan hij een **hypothese** of een **theorie** opstellen. Dat proces heet **inductie**. De theorie of hypothese is waar zolang er geen informatie gevonden wordt die ingaat tegen de hypothese of theorie.

Op basis van die (algemeen geldende) hypothese of theorie kan een specifieke **voorspelling** worden gedaan. Dat proces heet **deductie**. De voorspelling moet daarna d.m.v. **experimenten** of proeven getoetst worden. Het **resultaat** van het experiment of de proef wordt ten slotte kritisch geëvalueerd. Er wordt nagekeken of de voorspelling bevestigd kan worden (**verificatie**) of weerlegd kan worden (**falsificatie**).

**4. Lees het voorbeeld van een empirische cyclus.
Vul de ontbrekende begrippen in bij de cijfers.**

Je hebt al een paar keer waargenomen dat meesjes in de tuin de balletjes vogelzaad laten hangen wanneer er kauwen in de buurt zijn. Dat leidt tot de hypothese dat meesjes bang zijn voor kauwen **(1)**. Daarna kun je voorspellen dat meesjes de balletjes opeten wanneer er geen kauwen in de buurt zijn, maar ze ongeroerd laten als er wél kauwen aanwezig zijn **(2)**. Daarna zorg je voor enkele situaties waarin er geen kauwen in de buurt zijn en enkele situaties waarin dat wel het geval is. Als je de resultaten analyseert en ziet dat de meesjes de balletjes wél opeten als er geen kauwen zijn, maar niet als er wél kauwen zijn **(3)**, dan heb je nieuwe kennis opgedaan. Als je echter zou vaststellen dat de aanwezigheid van kauwen er niet toe doet (de meesjes eten bv. niet van de balletjes, zelfs niet als er geen kauwen in de buurt zijn), dan weet je dat de hypothese niet klopt **(4)**. Je moet dan nieuwe waarnemingen doen om tot nieuwe hypothesen te komen (bv. misschien speelt de aanwezigheid van de buurjongen in zijn tuin een rol).

1.	3. ....
2.	4. ....

THEMA 3

Wat mag ik hopen?

HOOFDSTUK 7 Wat is de ideale staat?

Ook de klassieke denkers dachten al na over de vraag hoe een staat het best opgebouwd wordt. Ons woord 'politiek' is zelfs afgeleid van de Griekse term *politika*. Dat verwijst naar alles wat te maken heeft met de *polis* of stadstaat in het klassieke Griekenland.

Hoewel het oude Athene als de bakermat van de democratie wordt beschouwd, stonden filosofen als Plato en Aristoteles toch heel wantrouwig tegenover de democratie.

1. Plato

Plato stelde dat politiek een organisch gegroeid geheel was. Politieke gemeenschappen zouden zich m.a.w. spontaan ontwikkelen, tenzij er ingrepen van buitenaf waren.

In een van zijn bekendste werken, *Politeia* of *De Staat*, beschrijft Plato een dialoog tussen zijn leermeester Socrates en diens broer, Adeimantus. Socrates vergelijkt de maatschappij met een schip, om de gebreken van democratie te laten zien.

'Stel je een schip voor waarop zich het volgende afspeelt. De kapitein is een forse kerel, sterker dan zijn bemanningsleden, maar een beetje doof, en hij ziet ook niet zo best, en met zijn kennis van navigatie is het niet veel beter gesteld. Nu krijgt de bemanning onderling ruzie over de koers die het schip moet varen. Ieder vindt zichzelf de aangewezen persoon om het roer te hanteren, hoewel hij het vak nooit geleerd heeft en ook geen papieren heeft om aan te tonen waar en hoelang hij een opleiding zou hebben gevolgd. Ze gaan zelfs zover te beweren dat voor het besturen van het schip geen opleiding bestaat en zijn bereid korte metten te maken met iedereen die het tegendeel beweert. Ondertussen hangen zij zelf voortdurend om de kapitein heen en proberen hem op alle mogelijk manieren ertoe te bewegen het roer aan hen toe te vertrouwen. Soms worden degenen die erin slagen hem te overreden weer door anderen gedood of overboord gezet. De kapitein, die edele man, wordt met behulp van sterkedrank of iets anders uitgeschakeld, en de muiters nemen de leiding van het schip over, maken zich meester van de lading, en varen etend en drinkend verder op een koers die je van zulke lieden kunt verwachten. Bij dat alles geven ze hoog op van mensen die hen aan de macht kunnen helpen doordat ze de kunst verstaan met woorden of geweld de kapitein naar hun hand te zetten. Dat zijn in hun ogen vakkundige zeelieden, die alles van navigatie en scheepvaart weten. Wie weigert daaraan mee te werken, wordt bekritiseerd en als onbruikbaar beschouwd. Maar wat stuurmanskunst eigenlijk inhoudt, daarvan hebben ze niet het flauwste benul, dat het nodig is de verschillende seizoenen van het jaar te bestuderen, de hemel, de sterren, de winden en alles wat verder bij dat vak hoort, om werkelijk in staat te zijn een schip te leiden, en dat er dus maar één reden kan zijn iemand het roer in handen te geven, namelijk competentie op het gebied van navigatie, en dat populariteit daarmee niets uitstaande heeft. Als dat dus de toestand is op een schip, geloof je dan niet dat mensen met werkelijke stuurmanscapaciteiten door de opvarenden zullen worden beschouwd als volslagen onbenullen, ons onbruikbare mensen die maar wat naar de sterren staan te turen?'

'Zeker.'

'Ik neem aan dat je geen nadere uitleg van de vergelijking nodig hebt om in te zien dat hij betrekking heeft op de houding die de maatschappij aanneemt tegenover de echte intellectuelen. Je zult begrijpen wat ik bedoel.'

Plato. (2009). *De ideale staat (Politeia)*. Uitgeverij Athenaeum.

1. Welke kritiek uit Plato hier op de democratie?

.....

.....

2. Toon op basis van het verdere verloop van Socrates' leven aan dat hij de gevaren van inspraak van het volk zelf aan den lijve heeft ondervonden.

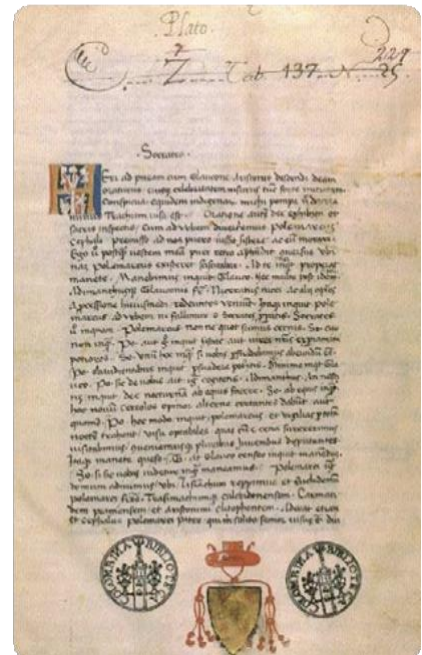
.....

.....

De ideeën die Plato uitwerkte over de ideale staat kwamen rechtstreeks voort uit zijn visie op **rechtvaardigheid**. Mensen zijn volgens hem van nature ongelijk. Hij onderscheidt **drie groepen** in de samenleving op basis van de drie zielsdelen: het begerende, het strevende en het kennende zielsdeel.

Elke groep moet de rol vervullen die hem toekomt. De **laagste klassen**, bij wie het begerende zielsdeel met genot en verlangens de overhand heeft, moeten instaan voor de productie van goederen. Zij hebben een economische functie. De **middenklasse** kenmerkt zich door moed, omdat het strevende zielsdeel de overhand heeft. Die klasse moet daarom optreden als wachter en zo de beschermende functie uitoefenen.

De **hoogste klasse** beschikt, door het overwicht van het kennende zielsdeel, over kennis en moet daarom de besturende functie op zich nemen. Als de samenleving op die manier wordt opgebouwd, is ze volgens Plato rechtvaardig.

Manuscript van Politeia uit 1401

3. Sluit die zienswijze aan bij onze huidige visie op rechtvaardigheid?

.....

.....

De *Allegorie van de grot* van Plato (zie hoofdstuk 4) is eveneens een onderdeel van het werk *Politeia*.

4. Combineer Plato's visie op de samenleving en wie ze moet leiden met zijn visie uit de Allegorie van de grot.

- Wie uit de Allegorie behoren volgens Plato tot de hoogste klasse? Motiveer je antwoord.

.....

.....

- Welke groep moet de samenleving dus besturen?

.....

.....

Die speciaal tot besturen opgeleide klasse noemde Plato de **filosoof-koningen**. Ze zijn onbaatzuchtig en werken enkel voor het algemeen belang.

5. Over welke twee belangrijke eigenschappen moet een leider volgens Plato dus beschikken?

.....

6. Beantwoorden onze huidige leiders volgens jou aan het profiel dat Plato voorstelt?

- Zo ja, maakt dat hen goede leiders?
- Zo nee, zouden we er baat bij hebben de ideeën van Plato op te volgen?
- Motiveer telkens je antwoord.

.....
 .....
 .....
 .....

2. Aristoteles

Als leerling van Plato nam Aristoteles de invulling over van politiek als organisch geheel waarin iedereen een plaats heeft. Maar hij volgde zijn visie over de filosoof-koningen niet. Hij vreesde dat die aanpak in de praktijk zou neerkomen op tirannie, omdat het onmogelijk is koningen te vinden die echt filosofisch zijn ingesteld.

Aristoteles

Aristoteles was een rasechte politicus. Hij was ervan overtuigd dat politiek noodzakelijk was om te komen tot een goed leven. In **Politika**, zijn politieke hoofdwerk, schreef hij: 'Het is natuurlijk wenselijk dat een individu het goede nastreeft, maar het is veel verfijnder en hoogstaander om dat te doen voor een staat of voor een volk.'

Om na te gaan waaruit dat goede dan wel moest bestaan, onderzocht Aristoteles welke regeringsvormen er in de staten van het Middellandse Zeegebied bestonden. Hij probeerde daarbij aan te geven in welke mate ze de burger in staat stelden 'het goede leven en het goede handelen' na te streven en aan welke voorwaarden (zoals inwonersaantal en ligging) ze moesten voldoen om succesvol te zijn. Verder deelde hij de regimes ook in op basis van wie er baat bij heeft. Zo onderscheidde hij constitutionele of 'goede' en despotische of 'perverse' politieke regimes.

		Wie heerst?		
		Eén persoon	Enkelen	Velen
Wie profiteert?	Bestuurders (despotisch)	tirannie	oligarchie	volksdemocratie
	Iedereen (constitutioneel)	monarchie	aristocratie	politè/eia (constitutionele democratie)

De *polité* of *politeia* was volgens Aristoteles de meest ideale van alle bestuursvormen. Het was een gecombineerde vorm van aristocratie en democratie. Het bestuur was in handen van de middenklasse, die niet rijk maar ook niet arm was en daarom het algemeen belang het best zou dienen.

7. Beschouwt Aristoteles de volksdemocratie als een goed of een slecht politiek regime? Motiveer je antwoord.

.....

.....

8. Hoe valt zijn standpunt te verklaren?

.....

.....

9. Welk gemeenschappelijk kenmerk hebben de goede regimes volgens Aristoteles?

.....

.....

10. Welk gemeenschappelijk kenmerk hebben de slechte regimes volgens Aristoteles?

.....

.....

11. Denk je dat het de staat ten goede zou komen als sommige groepen uitgesloten werden van (onrechtstreekse) deelname aan de macht? Motiveer je antwoord.

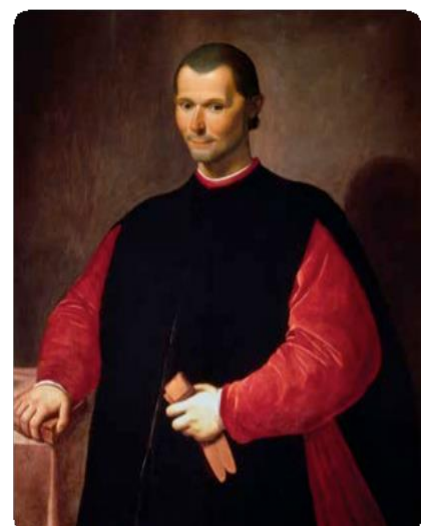
.....

.....

3. Machiavelli

Niccolò Machiavelli (1469-1527) was een Italiaanse diplomaat en politiek filosoof. In tegenstelling tot Plato en Aristoteles geloofde hij niet in een universele orde, waarin een heldere rechtvaardigheid aanwezig was. Burgers worden gedreven door verschillende verlangens of stemmingen en houden er daarom onverzoenbare visies op na. Het politieke spel is dus zeker niet harmonieus, maar zit vol conflicten.

Terwijl Thomas More in 1516 zijn *Utopia* schreef, verstuurde Machiavelli zijn bekendste werk *Il Principe* of *De heerser* naar de Florentijnse leider Lorenzo de' Medici. Daarin formuleerde hij voor hem een aantal adviezen om Italië te verenigen. Dat was toen nog verdeeld in verschillende stadstaten. Hij pleitte daarbij voor een realistische kijk op de politiek. Centraal staan zijn ideeën over hoe de macht te verwerven en te behouden, en hoe de staat te beschermen.

Niccolò Machiavelli

12. Lees een eerste fragment uit *Il Principe*.

Over wreedheid en barmhartigheid

Want over mensen kan men de volgende algemene uitspraak doen: ze zijn ondankbaar en wispelturig, ze veinzen en verbloemen, ze mijden het gevaar en zijn gek op geld. Als je goed voor ze bent, zijn ze een en al toewijding en bereid om voor je te vechten, om hun bezit, hun leven, hun kinderen te offeren, zoals ik al zei, zolang je daar nog geen behoefte aan hebt; maar zodra de nood aan de man komt, beginnen ze oproer te kraaien, en is het met de vorst die volledig vertrouwd heeft op hun beloften en geen andere voorzorgsmaatregelen heeft genomen, gebeurd. Want vriendschappen die je verwerft met geld in plaats van met een energiek en nobel optreden, worden wel betaald maar niet bezeten, en vallen niet te verzilveren als het moment daarvoor is aangebroken; en mensen zijn gauwer geneigd iemand kwaad te doen die zich geliefd heeft gemaakt dan iemand die zich gevreesd heeft gemaakt. Want vriendschap is een verplichtende band die, omdat de mensen nu eenmaal slecht zijn, scheurt zodra het eigenbelang om de hoek komt kijken; vrees daarentegen wordt gevoed door een angst voor bestraffing die nooit verdwijnt. Wel dient een vorst zich zó te laten vrezen dat hij weliswaar niet geliefd is, maar evenmin gehaat: want men kan heel goed gevreesd zijn zonder gehaat te zijn.

Machiavelli, N. (2009). Il Principe. Ambo.

- Welk mensbeeld heeft Machiavelli?

.....

.....

- Hoe moet een leider zich, op basis van dat mensbeeld, volgens Machiavelli gedragen?

.....

.....

.....

- Waarom zou een leider zich zo moeten gedragen?

.....

.....

13. Lees een tweede fragment uit *Il Principe*.

- Welke keuzes moet de leider bij zijn bestuur maken?
- Schematiseer je antwoord.

Of een vorst zich aan zijn woord dient te houden

Welnu, men dient te weten dat men op twee manieren strijden kan: ten eerste, met wetten; ten tweede, met geweld. De eerste manier is eigen aan de mens, de tweede aan het dier. Maar omdat de eerste manier vaak niet toereikend is, dient men zijn toevlucht te nemen tot de tweede: daarom dient een vorst zich zowel met dierlijke als met menselijke middelen te kunnen weren. Dit is vorsten in bedekte termen te verstaan gegeven door de oude schrijvers, als ze vertellen dat Achilles en vele andere leiders uit de oudheid werden toevertrouwd aan de centaur Chiron, die voor hun opvoeding diende zorg te dragen. Welnu, dat hun opvoeding werd toevertrouwd aan een kruising tussen een mens en een dier, betekent niets anders dan dat een vorst volgens beide naturen moet kunnen handelen; met één natuur alleen zal zijn macht nooit van lange duur zijn. Gegeven dus het feit dat een vorst zich met dierlijke middelen dient te kunnen weren, dient hij die te kiezen van de vos en van de leeuw: want een leeuw staat machteloos tegen vallen, en een vos staat machteloos tegen wolven. Men dient dus vos te zijn om de vallen te ontwaren, en leeuw om de wolven weg te houden. Wie alleen te werk gaat als een leeuw, weet niet hoe de zaken in de wereld functioneren. Gegeven het feit dat een vorst zich zowel van de rede (de menselijke middelen) als van geweld (de dierlijke middelen) dient te kunnen bedienen, dient hij van het geweld zowel de sluwheid (vos) als het geweld (leeuw) te kiezen.

Machiavelli, N. (2009). Il Principe. Ambo.

14. Bedenk een voor- en een nadeel van een staat die bestuurd wordt door een leider zoals omschreven door Machiavelli.

.....

.....

.....

.....

.....

HOOFDSTUK 8 Een rechtvaardige samenleving

1 Sociale rechtvaardigheid

Wat een samenleving rechtvaardig maakt, is een eerlijke verdeling van inkomen en rijkdom, van goederen, van rechten en plichten, en van macht. Een rechtvaardige samenleving geeft iedereen wat hem of haar toekomt, aldus de Amerikaanse filosoof **Michael Sandel** (1953). In die context is er sprake van **sociale rechtvaardigheid**. Het gaat hier namelijk over het samenleven van mensen en de eerlijke verdeling van wat mensen belangrijk vinden.

Michael Sandel

2 Inkomen en rijkdom

2.1 Meritocratie

De media berichten vaak over de groeiende kloof tussen rijk en arm. Van een gelijke verdeling van welvaart en goederen is er geen sprake. Volgens een nieuw rapport van Oxfam (2022), een organisatie die strijdt tegen honger in de wereld en die ontwikkeling bevordert, hebben de tien rijkste mensen hun inkomen op één jaar tijd verdubbeld, terwijl het inkomen van 99 % van de wereldbevolking is gedaald. Gezien de grote inkomensverschillen stelt Michael Sandel de vraag of we in een rechtvaardige samenleving leven. Zo zijn er ook grote verschillen in de sportwereld. Een topvoetballer verdient bijvoorbeeld meer dan een atleet die een gouden medaille wint op de Olympische spelen.

De Fransman Kylian Mbappé is een heel goede voetballer, die goed betaald wordt, maar toch niet behoort tot de tien rijke mensen. Nochtans verdient hij meer dan 56 miljoen per jaar. Dat is ruwweg 2000 keer meer dan iemand die een gewone job heeft. Verdient Mbappé het om zoveel te verdienen? De vraag is of het alleen aan de intensieve trainingen te danken is dat Mbappé een topvoetballer is. Hij heeft wellicht ook de juiste genen meegekregen. Zijn talent is met andere woorden ook de uitkomst van een genetische loterij.

In Vlaanderen verdienen specialisten in de geneeskunde al snel meer dan 100 000 euro per jaar. Onder de specialisten is er nog een groot verschil: een nierspecialist verdient meer dan 636 000 euro per jaar, terwijl een longspecialist het moet stellen met 195 000 euro per jaar. Het is echter niet eenvoudig om specialist te worden. Eerst moet je 6 jaar geneeskunde studeren. Afhankelijk van het studiegebied waarin je wilt specialiseren, duurt de opleiding nog eens 4 tot 7 jaar. Je kunt je de vraag stellen of chirurgen het verdienen om zoveel betaald te worden. Je moet er weliswaar hard voor werken om bijvoorbeeld een hartchirurg te worden. Bovendien hebben ze een beroep met een grote verantwoordelijkheid waar mensenlevens van afhangen.

We leven in een **meritocratie**, stelt Sandel. Dat is een samenleving waarin mensen naar hun **verdienste** worden beloond. Iemand kan een betere maatschappelijke positie bekomen op basis van zijn inzet en capaciteiten. In een dergelijke samenleving is het gemakkelijk om iemands positie in de maatschappij te verantwoorden: succes in het leven is te danken aan je capaciteiten en het resultaat van ervoor gewerkt te hebben.

Sandel formuleerde het volgende gedachte-experiment over inkomensongelijkheid.

Mensen die een meritocratie verkiezen, vinden het rechtvaardig dat ze krijgen wat ze verdienen en verdienen wat ze krijgen. Succes behalen of falen is dus aan jezelf te danken. Een dergelijke opvatting houdt echter geen rekening met factoren waarop je zelf geen invloed hebt. Je hebt je geboorteplaats bijvoorbeeld niet kunnen kiezen. Ook over je sociale status heb je als kind geen zeggenschap gehad. Sandel stelt daarom de vraag of het wenselijk is om in een meritocratie te leven.

2.2 Rechtvaardige principes

Als het niet op basis van verdienste is, hoe bepaal je dan wat een rechtvaardige samenleving is? Volgens de Amerikaanse filosoof **John Rawls** (1921-2002) heeft de mens de neiging om vanuit zijn **eigenbelang** te denken en te handelen. Het is daarom moeilijk om te bepalen wat rechtvaardig is voor iedereen. Want wat jij als rechtvaardig ziet, zal waarschijnlijk gekleurd zijn door je eigenbelang. Rawls vindt rechtvaardige principes daarom belangrijker dan opvattingen over 'het goede handelen'. De vraag is dan hoe je tot rechtvaardige principes komt.

Gedachte-experiment Lees de situatie.

Stel je voor dat we Monopoly spelen met de volgende regel: voor je het spel begint te spelen, trek je een kaartje waarop het startgeld staat waarmee je moet beginnen. Ofwel heb je geluk en trek je een kaartje met een hoog startbedrag, ofwel heb je pech en heb je weinig startgeld. Je weet echter niet welk kaartje je gaat trekken en hoe je het ervan af zult brengen in het spel. Voor je echter het kaartje met het startbedrag krijgt, mag je de regels aanpassen volgens de onderstaande opties.

- Optie A: wie twee of meer gronden heeft kunnen aankopen, krijgt een beloning van € 200 boven op de € 200 die je ontvangt als je start passeert.
- Optie B: wie pech heeft gehad en slechts een of geen grond heeft kunnen kopen, krijgt een extra stimulans van € 200 boven op de € 200 die je krijgt als je start passeert.
- Optie C: wie meer dan twee gronden heeft kunnen kopen, betaalt bij het passeren van de start € 200.
- Optie D: wie een of geen grond heeft kunnen kopen, betaalt bij het passeren van de start € 200.

- Geef voor elke optie een goed argument.

- Argument optie A

.....

.....

- Argument optie B

.....

.....

- Argument optie C

.....

.....

- Argument optie D

.....

.....

- Wat is volgens jou de redelijkste optie, als je niet weet hoe je het gaat doen in het spel?

.....

.....

Juist omdat we geneigd zijn om te handelen vanuit eigenbelang, is het volgens Rawls noodzakelijk om te vertrekken vanuit een situatie waarin we niet weten in welke maatschappelijke positie we zitten, wanneer we rechtvaardige principes opstellen. Je weet niet wie je bent, wat je positie is op de maatschappelijke ladder (rijk of arm), je etniciteit, je geslacht of hoeveel je gaat verdienen. Hij noemt die denkbeeldige situatie de **oorspronkelijke of originele positie**. Je leven is als het ware verborgen achter een sluier. Rawls spreekt van de **sluier van onwetendheid**. Net zoals je met Monopoly niet weet welk kaartje (met veel of weinig startgeld) je gaat trekken, weet je niet hoe je leven gaat verlopen.

Vanuit de positie van onwetendheid (originele positie) kun je volgens Rawls pas nadenken over **rechtvaardigheid**. Iedereen zou namelijk in de positie van een arm kindje in een sloppenwijk of de positie van een superrijke manager kunnen terecht komen. Omdat je niet weet in welke positie je gaat terecht komen, ga je niet meer denken vanuit je eigenbelang, maar vanuit ieders belang. Dat is volgens Rawls de beste manier om tot rechtvaardige principes te komen. Want vanuit een situatie van niet weten, zal iedereen ervoor kiezen om de positie van de armen te verbeteren. Dat is namelijk de redelijkste keuze.

1. **Welke optie in het gedachte-experiment met Monopoly komt het best overeen met de opvatting van Rawls?**

.....

2. Welke regel zou jij voorstellen om het Monopolyspel (p. 160) of de loopwedstrijd uit het fragment van *De klas* (p. 157) rechtvaardiger te laten verlopen?

.....

.....

Dat iedereen kan deelnemen aan de samenleving is op zich een goede zaak. Nochtans kun je een samenleving moeilijk rechtvaardig noemen als iedereen van een verschillende maatschappelijke positie vertrekt. Je kunt het vergelijken met een hardloopwedstrijd: als de lopers van een verschillende startpositie vertrekken, kun je die wedstrijd moeilijk eerlijk en rechtvaardig noemen. Stel dat je de verschillen in startpositie tenietdoet of de verschillen kleiner maakt - wat in een hardloopwedstrijd gemakkelijker gaat dan in het leven - dan blijft het toch min of meer duidelijk wie de wedstrijd zal winnen: de beste lopers. Het is daarom niet voldoende om iedereen dezelfde startpositie toe te kennen.

Nigel Tanton amuseerde het publiek als de nieuwe *superhero the Freeze*. Tijdens de pauzes van de baseballwedstrijden van de Atlanta Braves konden moedige fans zich met hem meten op het vlak van loopsnelheid. Hij gaf de fans een grote voorsprong voor hij zelf in actie kwam. *The Freeze* haalde meermaals die minder getrainde fans in, tot grote vreugde van het publiek.

Rawls stelt daarom een alternatief voor. De positie van de minderbedeelden verbeteren, wil niet zeggen dat iedereen evenveel moet krijgen of dat iedereen van dezelfde startlijn moet vertrekken. Volgens Rawls mogen er verschillen zijn in maatschappelijke positie en inkomen, maar alleen als het de positie van de minderbedeelden ten goede komt. Hij noemt dat het **verschilprincipe**. Mensen mogen hun talenten ontwikkelen en rijkdom vergaren, zolang ze daarmee de minderbedeelden helpen.

Michael Sandel geeft twee bezwaren tegen Rawls' visie.

- Wat als mensen met een talent alleen mogen profiteren als ze daarmee de minderbedeelden helpen? Zouden zij dan niet ineens besluiten om hun talent niet meer te ontwikkelen? Zou bijvoorbeeld een chirurg niet kiezen voor een minder veeleisend beroep?
- Getalenteerde mensen moeten ook hard werken om uitzonderlijke prestaties te leveren. Mbappé heeft talloze uren getraind om zijn baltechniek en conditie te verbeteren. Verdienen mensen het niet om, los van hun talent, beloond te worden voor hun inspanning? Een minderbegaafde voetballer heeft misschien nog meer uren getraind, maar niemand zal beweren dat hij daarom nog meer moet verdienen dan Mbappé.

Antropia

ANTROPIA is een nieuwe methode voor de richtingen Humane wetenschappen en Maatschappij- en welzijnswetenschappen. Voor Humane wetenschappen zijn er drie leerwerkboeken: Sociologie & psychologie, Filosofie en Kunstbeschouwing. Voor Maatschappij- en welzijnswetenschappen zijn er twee leerwerkboeken: Sociologie & psychologie en Inleiding tot de filosofie. In deze uitgave (Inleiding tot de) Filosofie staan nieuwsgierigheid, twijfel en verwondering centraal. Je raakt vertrouwd met zowel hedendaagse denkers als antieke filosofen. Je leert kritisch nadenken en een eigen mening onderbouwen. Je doet kennis en inzicht op over de belangrijkste vragen en concepten binnen de geschiedenis van de filosofie. Telkens opnieuw word je uitgedaagd om stil te staan bij (het waarom van) alledaagse situaties en maatschappelijke problemen in een steeds digitalere wereld.

Antropia³

Kunstbeschouwing

Surf naar com.uitgeverijaverbode.be/online.
Registreer je of meld je aan. Gebruik telkens
hetzelfde e-mailadres. Voer deze activatiecode in.

Bevestig de voorwaarden.

Let op: je kunt de code slechts één keer activeren
en hij geldt tot het einde van het schooljaar.

Nu heb je toegang tot de digitale versie van het
leerwerkboek, extra documenten en digitale
oefeningen.

Inhoud

Beeldtaal

Hoofdstuk 1 – Lijnen vorm

Hoofdstuk 2 – Kleur

Hoofdstuk 3 – Licht

Hoofdstuk 4 – Beweging

Hoofdstuk 5 – Ruimte en volume

Tijdslijn

Wanneer we kunst beleven, maken we het onderscheid tussen de **inhoud** en de **vorm**.

In deze fase van het leerproces focussen we ons op de vorm. Om de vorm van een kunstuiting goed te kunnen analyseren, passen we de **beeldcomponenten** toe:

- Lijn en Vorm
- Kleur
- Licht
- Beweging
- Ruimte en Volume

Deze beeldcomponenten maken deel uit van de beeldtaal van een kunstwerk. Ook wanneer je andere kunstuitingen dan de beeldende kunst ervaart, zoals dans of muziek kun je die beeldcomponenten toepassen.

Hoofdstuk 1: Lijn en vorm

Felix de Boeck, Mieren (Genesis), 1923

Felix de Boeck, De stier (Genesis), 1923

1. Bekijk hoe de kunstenaar de dieren weergeeft.

- Welke dieren stelt hij voor in deze twee kunstwerken?

.....

- Beschrijf de vormgeving die hij gebruikt om de dieren af te beelden.

.....

.....

.....

.....

- Welke beeldcomponenten gebruikt de kunstenaar?

.....

Een kunstenaar kan gebruikmaken van verschillende soorten lijnen: verticale lijnen, horizontale lijnen, diagonale lijnen, zigzaglijnen, gebogen lijnen, snijdende lijnen, parallelle lijnen, ...

Elk van die lijnen kan dik of dun zijn. Een kunstenaar die de nadruk legt op lijnen maakt **lineaire kunst**. De lijnen fungeren dan vaak als omtreklijnen of **contourlijnen** van wat afgebeeld wordt. Een verzameling van lijnen doet zo een vorm ontstaan.

2. Kijk goed naar het werk van Egon Schiele (1890-1918).

- Hoeveel verschillende lijnen herken je in deze tekening? Duid ze er ook op aan.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Egon Schiele, Zittend kind, 1916

- Vergelijk dit werk met *De stier* van Felix de Boeck.
  - Welke verschillen zie je in het gebruik van lijnen?
  - Welke lijnen doet Felix de Boeck verdwijnen?

.....

.....

.....

3. Kijk naar de werken van Felix de Boeck.

- Welke vormen herken je daarin?

.....

.....
- Vergelijk die werken met de sculpturen van **Barbara Hepworth** (1903-1975). Welke vormen herken je daarin?

.....

.....

.....

Barbara Hepworth, Epidauros II, 1961, St Ives

Barbara Hepworth, Corinthos, 1954-1955

We onderscheiden twee soorten vormen: **geometrische** en **organische, biomorfe vormen**.

Geometrische vormen zijn precies en duidelijk benoembaar. Ze duiken vaak op, bijvoorbeeld in architectuur. Organische of biomorfe vormen zijn golvende, soms grillige vormen, die niet makkelijk meetbaar zijn.

4. Kijk naar de bouwwerken van Filippo Brunelleschi (1377 – 1446) en Antoni Gaudí (1852 – 1926)

Bepaal welk gebouw vooral geometrische en welk vooral biomorfe vormen gebruikt. Motiveer je antwoord.

1

Filippo Brunelleschi, Ospedale degli Innocenti, Firenze, 1419-1445

.....
.....

2

Antoni Gaudí, Casa Batlló, Barcelona, 1877 (renovatie 1904)

.....

De term renaissance komt van *re-nasci*, wat 'wedergeboorte' betekent. Kunstenaars hunkerden naar de kunst en cultuur van de klassieke oudheid en wilden die tot leven brengen.

Dat gebeurde in Italië in de 15e eeuw en in de 16e eeuw in de rest van Europa. De architect Filippo Brunelleschi (1377-1446) gebruikte de kennis van de geometrie om zijn bouwwerken vorm te geven. Hij wordt beschouwd als de eerste bouwmeester die de vernieuwing van de renaissance in de architectuur verwezenlijkte.

Een voorbeeld van de intense veranderingen die de avant-garde met zich meebracht, is de art nouveaustijl. Die ontwikkelde zich vooral tussen 1890 en 1910. De overheersende decoratieve elementen werden uit de natuur gehaald. De bouwwerken van de Spaanse architect Antoni Gaudí (1852-1926) zijn vooral in Barcelona te vinden en hebben een typische vormgeving die aan de onderwaterwereld doet denken.

Hoofdstuk 2: Kleur

Kunstenaars maken keuzes wanneer ze kleuren gebruiken.

Ook de afwezigheid van kleur is een keuze. Wit en zwart worden beschouwd als licht en de afwezigheid van licht.

Volgens de theorie van de **kleurencirkel** van de Zwitserse kunstschilder **Johannes Itten** (1888-1967) worden kleuren verdeeld in drie groepen: primaire, secundaire en tertiaire kleuren.

De **primaire kleuren** of hoofdkleuren zijn rood, geel en blauw. Het zijn kleuren die door geen enkele vermenging verkregen kunnen worden, maar waarmee wel alle andere kleuren gemaakt kunnen worden.

De **secundaire kleuren** ontstaan door twee van de drie primaire kleuren in gelijke hoeveelheden met elkaar te mengen.

Johannes Itten, Kleurencirkel, 1961

5. Geef de juiste secundaire kleur.

- geel + rood =
- rood + blauw =
- blauw + geel = ...

De **tertiaire kleuren** zijn kleuren die ontstaan door een primaire en een secundaire kleur met elkaar te mengen.

Wit, grijs en zwart komen niet voor in de kleurencirkel. Dat betekent dat ze met iedere kleur gecombineerd en gemengd kunnen worden.

In de kleurencirkel heeft iedere kleur een **complementaire kleur** aan de andere kant van de cirkel. Beide kleuren geven een contrast, maar vullen elkaar ook aan. Hun combinatie zorgt voor een rustgevend, harmoniërend effect.

6. Kijk naar de kleurencirkel en geef de passende complementaire kleur.

- rood en .....
- geel en .....
- blauw en .....

Ook de tussenkleuren kunnen elkaars complementaire kleuren zijn. Zo is blauwgroen de kleur tussen blauw en groen. Het is ook de complementaire kleur van de kleur die tussen oranje (de complementaire kleur van blauw) en rood (de complementaire kleur van groen) ligt. Door complementaire kleuren naast elkaar te zetten, ontstaat een heel sterk contrast.

Jan van Eyck, Portret van Giovanni Arnolfini en zijn vrouw, 1434

7. Kijk aandachtig naar de vier schilderijen.

- Zoek de verschillen en overeenkomsten tussen de twee stijlen van de kunstenaars.
- Gebruik daarvoor deze begrippen: *lijn – kleur – scherpe omtreklijnen – losse penseelstreken – chaotisch – emotie – ratio – soberheid – beweging – warm – statisch/stilstaand – koud.*
- Plaats ook de namen van de kunstenaars in de juiste kolom.

Eugène Delacroix, Paard bang door een storm, 1824

Jacques-Louis David, Napoleon steekt de Alpen over, 1801

3

Eugène Delacroix, Algerijse vrouwen, 1834

4

Jacques-Louis David, Eed van de Horatii, 1784-1785

Lineair Classicisme	Picturaal Romantiek

8. Definieer in je eigen woorden.

- Wat is een picturale kunstenaar?

.....

.....

- Wat is een lineaire kunstenaar?

.....

.....

Het classicisme was een kunststroming uit de tweede helft van de 18e en het begin van de 19e eeuw. Net zoals de renaissance had ze de cultuur van de klassieke oudheid als inspiratiebron.

Een belangrijk verschil is wel dat de classicistische kunstenaars zich konden baseren op nieuwe inzichten uit de archeologie, die in de 18e eeuw als wetenschap ontstond. Dat leidde tot interessante ontdekkingen bij opgravingen. De classicisten benaderden kunst rationeel en wetenschappelijk.

Die aanpak zorgde voor scherpe, zuivere lijnen en een algemene versobering. Jacques-Louis David (1748-1825) is een belangrijke vertegenwoordiger van de stroming.

De romantiek ontstond rond het begin van de 19e eeuw en zette zich af tegen het rationalisme van de Verlichting. De kunstenaars zetten het gevoelsleven centraal en wilden ontsnappen aan de wereld waarin zij zich niet langer thuis voelden. De verbeelding werd heel belangrijk.

Typisch romantische thema's waren een vlucht in het verleden, het duistere en de natuur.

Ook reizen en rondzwerven waren populaire onderwerpen. De kunstwerken worden gekenmerkt door losse borstelstreken in intense kleuren. Eugène Delacroix (1798-1863) is een belangrijke vertegenwoordiger van de stroming.

Hoofdstuk 3: Licht

De mate waarin spots of lampen een kunstuiting extra belichten, kan invloed hebben op onze waarneming. De kunstenaar beschouwt de aanwezigheid van licht als een evidentie om zijn werk te beleven.

Kunstenaars creëren licht- en schaduwwerking als onderdeel van hun creatie. We onderscheiden verschillende vormen van lichtwerking binnen de kunst. Ook de keuze van materialen en technieken kan dit effect beïnvloeden.

Rogier van der Weyden (1399/1400-1464) was een van de Vlaamse Primitieven. Die kunstschilders waren de eersten om te werken met olieverf op een houten paneel. Ze waren tijdens de 15e eeuw actief in Gent, Brugge, Leuven, Doornik en Brussel. Hun gedetailleerde stijl om de werkelijkheid weer te geven was erg vernieuwend. De olieverf zorgde voor reflectie van het licht in de verflagen en liet ook toe om heel gedetailleerd te werk te gaan.

Rogier van der Weyden, De kruisafneming, 1435-1438

Johannes Vermeer, Het melkmeisje, 1658

9. Bekijk het voorbeeld van de Vlaamse Primitieven (15^e eeuw) en het voorbeeld uit de barok (17^e eeuw).

Vergelijk de licht- en schaduwwerking in beide kunstwerken.

- In welk van beide kunstwerken lijkt het licht van overal te komen en is het gelijkmatig verdeeld over het hele beeldvlak?

.....

- Duid de richting van het invallende licht aan op het andere kunstwerk en leg uit.

.....

- Wat is het gevolg van het invallende licht?

.....

.....

.....

Wanneer de lichtbron niet duidelijk zichtbaar is en het licht is evenwichtig en gelijkmatig verdeeld zonder sterke licht-donkercontrasten, is er sprake van **diffuus licht**.

Wanneer het duidelijk is van welke kant het licht schijnt en dat als gevolg heeft dat er sterke schaduwwerking aanwezig is, is er sprake van **clair-obscur**. Een sterk licht-donkercontrast zorgt voor meer theatraliteit, waardoor de toeschouwer zich aangegrepen voelt. Clair-obscur is een typisch kenmerk van de kunst uit de 17^e eeuw, waarmee kunstenaars erg wilden inspelen op het gevoel en de dramatiek. De dominante kunststroming in die periode was de barok.

10. Bekijk het zelfportret van Rembrandt.

- Welk soort licht zie je?
Duid de richting van het invallende licht aan op de afbeelding.

.....

.....

.....

- Wat zijn de gevolgen van die belichting?

.....

.....

- Wat wil Rembrandt met dat licht uitdrukken, denk je?

.....

.....

.....

Rembrandt van Rijn, Zelfportret, ca.1629

In de 17e eeuw lijkt de evenwichtige harmonie van de 16e-eeuwse renaissance los te barsten in een hevige dynamiek. De kunstenaars van de barok laten alle onrust, dramatiek en hartstocht los. Naast een asymmetrische opbouw zijn de sterke licht-donkercontrasten van het clair-obscur typische kenmerken voor deze kunststroming.

Rembrandt van Rijn (1606-1669) en Johannes Vermeer (1632-1675) zijn belangrijke vertegenwoordigers van de barok in de noordelijke Nederlanden.

Hoofdstuk 4: Beweging

Om na te gaan in hoeverre er beweging zit in een schilderij of een beeldhouwwerk, kijken we best naar de **compositie**. Het werkwoord componeren betekent ordenen of samenstellen. Een compositie duidt op de manier waarop de beeldelementen of onderdelen tot een geheel zijn geordend.

Er bestaan verschillende soorten composities.

Zo kunnen de beeldelementen in een bepaalde **richting** geordend worden. De meest voor de hand liggende zijn de horizontale, verticale, diagonale, driehoeks- en overallcompositie.

11. Trek in elk kunstwerk de lijnen in de compositie.

Schrijf onder elk kunstwerk om welke compositie het gaat.

1

Rafael, Madonna met de distelvink, 1506

2

Pieter Paul Rubens, De kruisafneming, fragment, 1611-1614

3

Michelangelo, De schepping van Adam, 1511

4

5

Hubert Van Eyck, Johannes de Doper,
Detail van de gesloten panelen van het Lam Gods,
1430-1432

Pieter Brueghel de Oude, De Dulle Griet, 1563

Op basis van de **plaats** die de figuren ten opzichte van elkaar innemen, is er ook een onderscheid mogelijk tussen een symmetrische en asymmetrische compositie.

- **Symmetrische** compositie: de massa wordt in gelijke delen verdeeld door een denkbeeldige verticale en/of horizontale as. Je ziet de ene helft van de compositie dan gespiegeld in de andere helft.
- **Asymmetrische** compositie: er is geen evenredige verdeling van de massa. Het midden van het beeld kan op geen enkele manier worden verdeeld in twee gelijke delen.

12. Bepaal bij de kunstwerken in oefening 11 of het gaat om een symmetrische of asymmetrische compositie.

In de beeldhouwkunst kunnen beelden **horizontaal, verticaal of diagonaal** zijn opgebouwd. Dan is er geen sprake van de compositie maar van de **opstelling**.

13. Trek in elk kunstwerk op de volgende pagina de lijnen in de opstelling.

- Schrijf onder ieder kunstwerk om welke opstelling het gaat: horizontaal, verticaal of diagonaal.
- Bepaal ook of het een symmetrische of asymmetrische opstelling is.

6

Henry Moore, West Wind, 1928

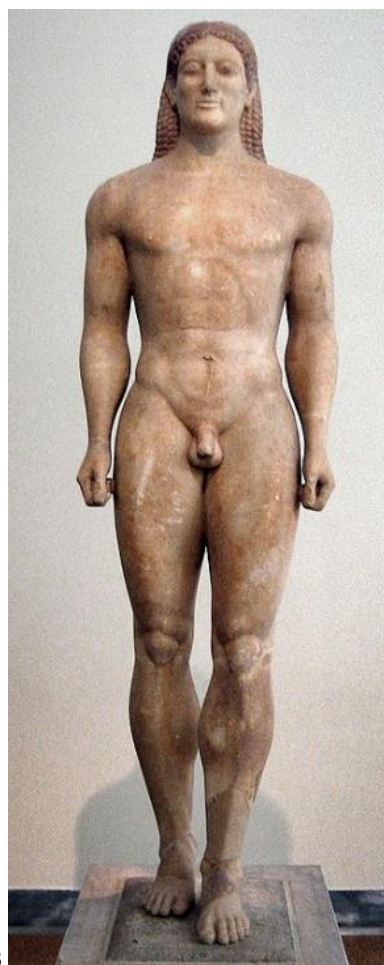
.....
.....

7

Polydorus e.a., Laocoöngroep, 40-20 v.C.

.....
.....

8

Kroisos Kouros, 530 voor Christus

.....
.....

Op basis van de compositie of opstelling is een onderscheid mogelijk tussen **statische en dynamische kunst**.

14. Plaats de volgende kenmerken in de juiste kolom:

*diagonale en/of schuine richtingen – onevenwicht – rust – beweeglijk –
gelijkmatige verdeling – onrust – stilstaand – ongelijkmatige verdeling –
horizontale en verticale richtingen – evenwicht*

Schrijf de nummers (1 – 8) van bovenstaande kunstwerken in de juiste kolom.

Statische kunst	Dynamische kunst

Bij bepaalde kunststromingen komen vooral kunstwerken voor met een statische of dynamische compositie. Dat is het geval voor de renaissance en de barok.

Omstreeks 1500 streefden kunstenaars in de renaissance ernaar om een harmonieus beeld weer te geven dat evenwichtig en symmetrisch is opgebouwd. Dat geeft rustige statische beelden.

De barok legt de nadruk op de emoties, die een gebeurtenis dramatisch maken. Figuren worden in de hevigheid van een beweging afgebeeld, alsof er op de pauzeknop gedrukt is. Dit resulteert in een dynamische momentopname.

Hoofdstuk 5: Ruimte en volume

Kunstenaars van alle tijden hebben getracht om de illusie van ruimte weer te geven in hun creaties.

Trompe l'oeil of gezichtsbedrog is een typisch verschijnsel waarmee de kunstenaar streeft naar de perfectie in het aanbrengen van perspectief.

Trompe l'oeil komt voor in de kunst van de renaissance en de barok, maar krijgt ook meer hedendaagse varianten in de kunst. **Maurits Cornelis Escher** (1898-1972) was een meester in gezichtsbedrog.

15. Bekijk de reproductie van het werk van Maurits Cornelis Escher (1898 – 1972).

- Zoek het originele werk *De waterval* (1961) op.
- Op het eerste gezicht lijkt Escher de principes van het perspectief heel goed te beheersen. Maar wat klopt er niet?

.....
 .....
 .....

Escher weet de perspectiefregels zelfs zo toe te passen, dat hij ons op het verkeerde been zet. Hij doet dat door de onmogelijke driebalk toe te passen, een principe dat in de wiskunde niet realiseerbaar is. Gelukkig kan dat in de kunst wel.

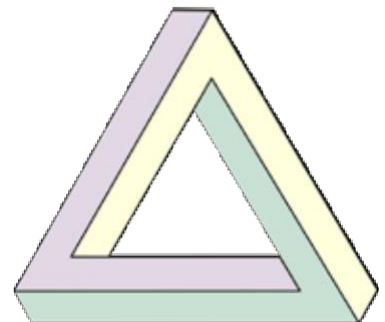

Reproductie van M.C. Escher, *De waterval*

16. Hoeveel keer past Escher de onmogelijke driebalk toe? Duid ze aan op de afbeelding.

.....

Omdat Escher ons telkens beelden laat zien die uit de werkelijkheid lijken te komen, maar uiteindelijk toch niet realistisch zijn, wordt zijn kunst ondergebracht bij het **surrealisme**.

Roger Penrose,
 De onmogelijke driebalk

Het surrealisme is een kunststroming waarin de dingen hyperrealistisch voorgesteld worden, maar in combinatie met elkaar onmogelijk of absurd zijn. Daardoor lijkt het voorgestelde uit een fantasie- of droomwereld te komen. De kunststijl ontstond omstreeks 1910, en kende een grote bloei tussen 1925 en 1940, maar ook daarna bleef ze bloeien. Met zijn deskundige staaltjes van vernuftig **perspectivistisch gezichtsbedrog** verbeeldt **M.C. Escher** de ideeën van het surrealisme.

17. Vergelijk het werk van Auguste Rodin (1840-1917) met dat van Antoine Pevsner (1884-1962).

Auguste Rodin, *De kathedraal*, 1908.

Antoine Pevsner, *Construction dans la troisième et la quatrième dimension*, 1969, Den Haag

- Welk van beide heeft een holle vorm?

.....

Dit noemen we een **concave** vorm ( ) (

- Welk van beide heeft een bolle vorm?

.....

Dit noemen we een **convexe** vorm ( ) (

- Waar zit de ruimte wanneer we spreken van een concave vorm?

.....

In dit geval bepaalt het beeld de ruimte. Het kunstwerk eist de ruimte op.

- Waar zit de ruimte wanneer we spreken van een convexe vorm?

.....

- De ruimte zorgt voor een spanningsveld: is het een toenadering van de handen of een loslaten?

.....

Hier bepaalt de ruimte het beeld. De ruimte geeft betekenis aan het kunstwerk.

18. Bekijk de oude Griekse amfoor.

Oud-Griekse amfoor van de hand van Exekias, 540 – 530 vóór Christus, Vaticaanmuseum.

- Waar zit de ruimte?

.....

- Welke vorm heeft de amfoor?

.....

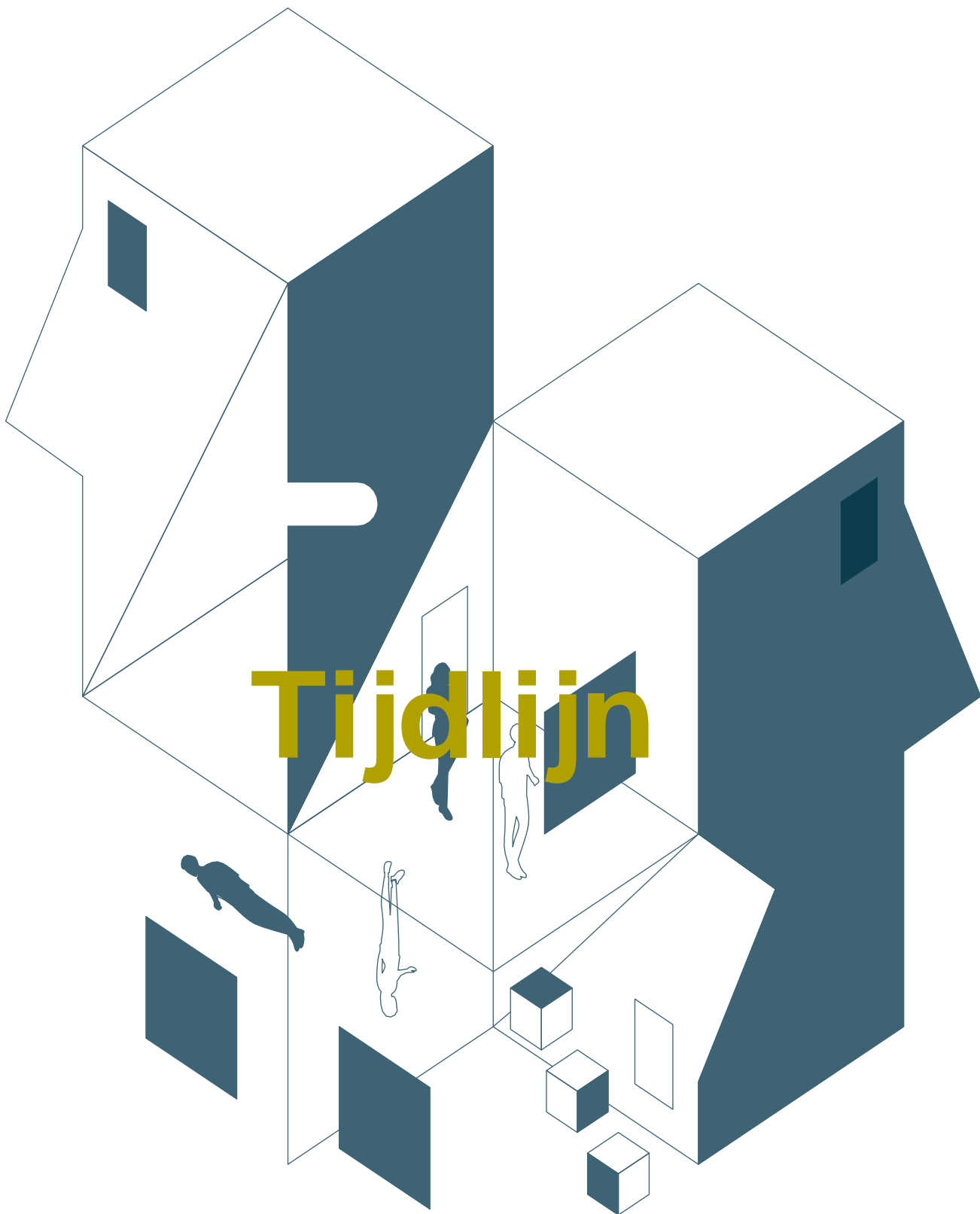
- Welke conclusie trek je? Bepaalt het beeld de ruimte of bepaalt de ruimte het beeld?

.....

Toch zorgt de convexe vorm ook voor een zekere 'ruimtelijkheid' rondom het kunstobject. Want door de bolle vorm kun je het niet zomaar tegen een muur zetten. In die zin eist het kunstwerk nog steeds ruimte op. Vergelijk een buffetpiano vergelijken met een vleugelpiano: beide hebben een klankkast met snaren vanbinnen. De ene kan mooi recht tegen een muur geplaatst worden, de andere vraagt ruimte rondom.

www.shutterstock.com · 1068199553

19. In deze bundel leerde je over verschillende kunststromingen die in een kader vermeld stonden. Som ze hier op.

- .....
- .....
- .....
- .....
- .....
- .....
- .....
- .....

20. Plaats elke kunststroming op de juiste plaats op de tijdlijn. Vermeld telkens ook de belangrijkste kunstenaars per stroming.

Periode	Kunststroming	Kunstenaars
hedendaagse tijd vanaf 1945 tot vandaag		
moderne tijd 1789-1945		
vroegmoderne tijd ca. 1450-1789 midden 15e eeuw – eind 18e eeuw		
middeleeuwen 476 – ca. 1450		
klassieke oudheid (ca. 800 v.C. - 476)		
oude nabije oosten (3500 v.C. - 800 v.C.)		
prehistorie (1.6 miljoen jaar geleden verschijnt de homo erectus) - ca. 3300 v.C., ontstaan van het schrift		

Antropia⁴

Kunstbeschouwing

Antropia, een wereld vol verhalen

Mensen zijn geboren verhalenvertellers. Verhalen zijn zo oud als de mensheid zelf. Ze brengen ons samen, creëren verbondenheid en geborgenheid. Verhalen brengen rust en inspiratie, ze zorgen ervoor dat we de spelregels van onze samenleving kennen en opvolgen, ze ordenen het verleden, ze bevorderen de samenwerking, bouwen voort op elkaar en brengen ons tot steeds nieuwe verhalen en kennis.

In ANTROPIA zitten verhalen óver mensen en vóór mensen, grote en kleine verhalen, digitale en niet-digitale voorbeelden, boeiende concepten en verrassende inzichten, verhalen over onszelf en over de ander.

Over de mens als sociaal, voelend, denkend en creatief wezen.

Elk hoofdstuk opent daarom met een verhaal, dat de leerstof inleidt. De belangrijkste kunststromingen worden in een apart tekstkader kort toegelicht, met voor elk tijdperk een andere kleur. Op het einde van elk hoofdstuk staan een aantal vaste ingrediënten: een **test jezelf** (waarin de belangrijkste leerstofonderdelen bevraagd worden), een woordenlijst met de belangrijkste **vaktermen, tips** (met suggesties voor interessante boeken, films, musea ...) en een lijst van **kennis en vaardigheden** (die je na het studeren zou moeten beheersen). Een **tijdljn** met het historisch referentiekader helpt je om alle kunstenaars die aan bod komen te situeren. Daarop is ruimte voorzien om elke kunstenaar die vermeld wordt te noteren, samen met de titel van het hoofdstuk waarin dat gebeurt. De kleuren van de tijdljn stemmen overeen met de kunstkadern in de verschillende hoofdstukken.

Op het **digitale platform** staan nog meer oefeningen en leermiddelen.

Dit is een onderzoeksopdracht.

Dit pictogram geeft aan dat er een kijk- of luisteropdracht volgt.

In onze snel evoluerende samenleving groeit het bewustzijn over gender en identiteit. De auteurs vinden het belangrijk om zorgzaam met de genderidentiteit van elke unieke persoonlijkheid om te gaan. Om omslachtige omschrijvingen van personen te vermijden, is telkens *hij* gebruikt. Daarmee kan ook *zij* of elke andere mogelijke non-binaire identiteit bedoeld zijn.

Inhoud

Thema 1 Techniek & materiaalkeuze **5**

Hoofdstuk 1 - Kunst en het brein **6**

1	Gestaltpsychologie	
2	Principes	11

Hoofdstuk 2 - Tweedimensionale kunst **13**

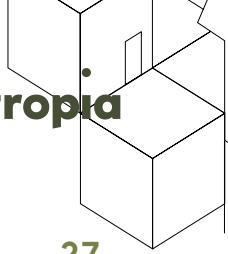
1	Twee dimensies	14
2	Schilderkunst	14
3	Grafiek	17

Hoofdstuk 3 - Driedimensionale kunst **18**

1	Materiaalkeuze en techniek	19
2	Ruimte overwelden	19
3	Plastiek: ontstaan van volume	19

Hoofdstuk 4 - Podiumkunsten **24**

1	Belichting en geluidstechniek	25
2	Danstechniek	26
3	Opera	26

Thema 2 Context & functies

27

Hoofdstuk 5 - De kunstenaar en zijn wereld

28

1	Rembrandt van Rijn	29

29

Hoofdstuk 6 - Het kunstwerk in de wereld

32

1	Inbedding van kunst	33
2	Schoonheidsidealen en conventies	37
3	Elitarisme versus democratisering van kunst	39

33

37

39

Hoofdstuk 7 - Functies van kunst

42

1	Filosofische functie	43
2	Narratieve functie	44
3	Decoratieve functie	47
4	Politieke functie	48
5	Therapeutische functie	49

43

44

47

48

49

GRATIS VERSIE. BEPERKTE EN GESLOTEN VERSPREIDING.

Dit leermiddel is een gratis versie die niet door Plantyn zal worden gecommmercialiseerd, alleen voor de bestemming is bestemd en in geen geval door deze laatste mag worden gereproduceerd of verspreid buiten de omgeving zoals omschreven door Plantyn. Plantyn behoudt zich alle rechten op dit punt uitdrukkelijk voor.

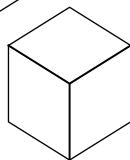
THEMA 1

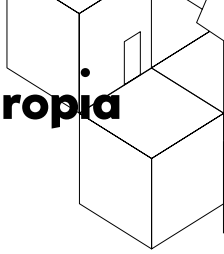
Techniek & materiaal- keuze

HOOFDSTUK 1

Kunst en het brein

1 Gestaltpsychologie

Om zintuiglijke prikkels om te zetten in een betekenisvolle waarneming, moet het brein de prikkels 'organiseren'. Het moet de losse prikkels als het ware samenbrengen in een begrijpelijk geheel.

De **Gestaltpsychologie**, een stroming in de psychologie die in Duitsland ontstaan is aan het begin van de 20e eeuw, onderzocht hoe die losse zintuiglijke prikkels tot een *Gestalt* of geheel worden georganiseerd. De Gestaltpsychologen ontdekten dat het brein daarvoor een aantal **organisatieprincipes** gebruikt. Op die manier kan zintuiglijke informatie gemakkelijker worden verwerkt.

Veel schilders, componisten, architecten, beeldhouwers ... maken al dan niet bewust gebruik van die principes. Mochten ze dat niet doen, dan zouden hun kunstwerken vaak onbegrijpelijk zijn.

Algemeen stelden de Gestaltpsychologen dat iedereen de neiging heeft om de prikkels in een zo eenvoudig mogelijke vorm of structuur te organiseren en waar te nemen. Dat is de **wet van Prägnanz**, de wet van de minste cognitieve inspanning.

1.1 Het geheel is meer dan de som van de delen

1. Bekijk de afbeeldingen van het *Palazzo Vecchio* in Firenze.

Arnolfo di Cambio, Palazzo Vecchio, Firenze, 1299

- Zie je het eerst het gebouw of de bakstenen?

.....

- Wat kun je algemeen concluderen uit die observatie?

.....

Bij het luisteren naar een bepaalde melodie luisteren we naar het geheel en niet naar de afzonderlijke noten. Dat wordt duidelijk wanneer we bijvoorbeeld alle noten van een melodie een toon hoger zetten. We zijn dan nog steeds in staat om de melodie te herkennen. Alle onderdelen die de melodie uitmaken, zijn individueel gewijzigd. Toch blijft het geheel hetzelfde.

1.2 Groeperingswetten

De hersenen gebruiken vaste patronen om prikkels als samenhangend te beschouwen. Dat gebeurt meestal onbewust en automatisch. De prikkels worden gegroepeerd op basis van gelijkheid. Dit zijn de meestgebruikte wetten.

1.2.1 Wet van de gelijkheid qua vorm, grootte of kleur

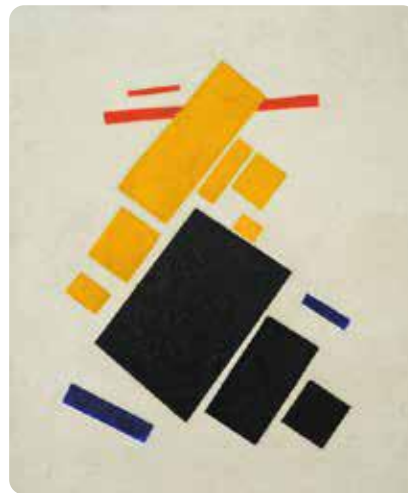
2. **Bekijk de afbeelding.**
Hoe zou jij de figuren in dit kunstwerk ordenen?

.....

.....

.....

Elementen met dezelfde vorm, grootte of kleur worden als een groep beschouwd.

Kazimir Malevich, Vliegend vliegtuig, 1915

1.2.2 Wet van de nabijheid

3. **Bekijk de afbeelding.**
Hoe zou jij de figuren in dit kunstwerk groeperen?

.....

.....

.....

.....

.....

Elementen die dicht bij elkaar staan, worden als een groep gezien.

Jacques-Louis David, Eed van de Horatii, 1784-1785

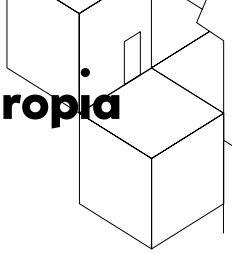
1.2.3 Wet van de oriëntatie

Elementen die zich in dezelfde richting voortbewegen, worden als samenhangend beschouwd. Wie een choreografie van zes dansers ziet, van wie er drie naar rechts en drie naar links lopen, beschouwt hen als twee aparte groepen.

1.2.4 Wet van de snelheid

Elementen die met dezelfde snelheid bewegen, horen samen. Wie in een film een menigte ziet waarin twee mensen tegen hetzelfde tempo lopen, ziet hen als een afgescheiden groep.

1.2.5 Wet van de continuïteit

**4. Bekijk de afbeelding.
Welke lijn kun je trekken?**

.....
 .....
 .....
 .....

Als de elementen op één doorlopende lijn liggen, denken we dat er continuïteit in de lijn is. Ook als die er eigenlijk niet is. De losse elementen worden door het brein als één geheel gezien. Elementen die op een doorgaande lijn liggen, worden zo gegroepeerd tot een patroon.

Felix de Boeck, Mieren (Genesis), 1923

5. Welke wetten herken je op de foto van de Deense designstoelen in de Antwerpse Sint-Carolus Borromeuskerk? Motiveer je keuze.

.....
 .....
 .....
 .....
 .....
 .....
 .....
 .....
 .....
 .....

Interieur Carolus Borromeuskerk met Deense designstoelen, Antwerpen, 2017

1.3 Figuur-achtergrondprincipe

Bij het groeperen van beeldelementen gebruiken de hersenen het figuur-achtergrondprincipe. Bepaalde delen van wat we zien, worden als een figuur waargenomen. De rest is dan achtergrond. Wat omgeven is door iets anders en dus een rand of omtrek heeft, wordt door het brein als een figuur gezien. Datgene wat omgeeft en geen duidelijke grenzen heeft, wordt dan als achtergrond geregistreerd. De hersenen maken gebruik van het figuur-achtergrondprincipe, omdat de combinatie van twee onafhankelijke delen een eenvoudiger patroon of geheel oplevert dan het niet-opgedeelde beeld.

**6. Bekijk de afbeelding.
Pas het figuur-achtergrondprincipe toe.**

.....

.....

.....

.....

Bij kunstwerken zoals schilderijen of foto's die bestaan uit twee gebieden die horizontaal van elkaar gescheiden zijn, zijn de hersenen geneigd om het onderste deel als figuur te zien en het bovenste deel als achtergrond. Dat is in de fysieke wereld namelijk meestal ook het geval.

Jacques-Louis David, Napoleon steekt de Alpen over, 1801

**7. Bekijk de afbeelding.
Geef aan wat de figuur is en wat de achtergrond.**

.....

.....

.....

.....

Vincent van Gogh, Korenveld met kraaien, 1890

1.4 Phi-fenomeen

De Gestaltpsycholoog Max Wertheimer (1880-1943) ontdekte aan het begin van de 20e eeuw dat er een illusie van beweging ontstaat als twee prikkels of beelden elkaar met een bepaalde snelheid opvolgen.

**8. Bekijk de afbeelding.
Pas het phi-fenomeen toe.**

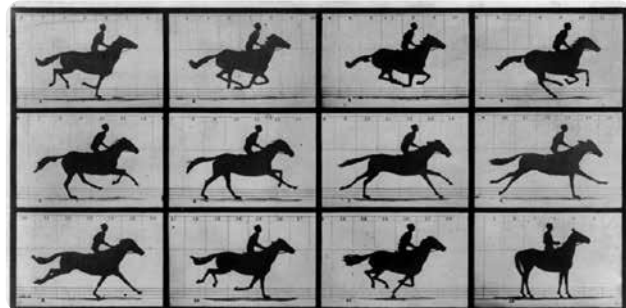
.....

.....

.....

.....

.....

Eadweard Muybridge, The Horse in Motion, 1878

9. Welke kunstdiscipline vindt hier zijn oorsprong?

.....

2 Principes

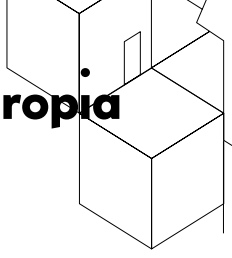
Elke kunstenaar maakt zijn kunstwerk met een bepaalde bedoeling. Hij werkt daarbij met bepaalde strategieën of motieven.

10. Welke strategieën of motieven kan een kunstenaar hebben?

In elke kunstdiscipline kunnen kunstenaars daarvoor een aantal **principes** gebruiken. Zo kan een beeldend kunstenaar zoals een schilder, beeldhouwer of architect een keuze maken uit een of meerdere van de volgende principes:

patronen – contrasten – accenten – balans/evenwicht – verhoudingen – harmonie – ritme/beweging – eenheid – variatie.

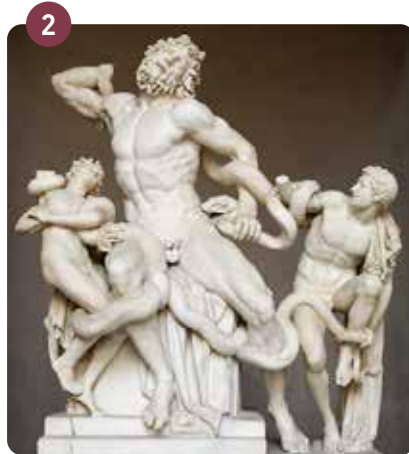

11. Welke principes herken je in de volgende voorbeelden?

Claude Monet, Impression, soleil levant, 1872

.....
 .....

Agesander, Athemodoros, Polydorus Laocoöngroep, 40-20 v.C.

.....
 .....

Rafael, Madonna met de distelvink, 1506

.....
 .....

Piet Mondriaan, Victory Boogie Woogie, 1944

.....
 .....

Leon Battista Alberti, Santa Maria Novella, 1470

.....
 .....

Leonardo da Vinci, Het Laatste Avondmaal, 1495-1498

.....
 .....

Ook in andere kunst disciplines zoals film, theater, muziek en dans beschikken kunstenaars over een heel arsenaal aan principes om hun kunstwerken te creëren.

Naast de beeldcomponenten zijn de beeldprincipes belangrijke bouwstenen waaruit een kunstwerk opgebouwd wordt.

HOOFDSTUK 2

Twee- dimensionale kunst

1 Twee dimensies

Bij de analyse van kunst is een onderscheid mogelijk tussen tweedimensionale en driedimensionale kunst. Die indeling wordt gemaakt op basis van de dimensies van het kunstwerk. Tweedimensionale kunst heeft twee maten (lengte en breedte). Bij driedimensionale kunst komt daar nog hoogte of diepte bij.

Tweedimensionale kunst is ongeveer zo oud als de mens zelf. Denk maar aan de grottekeningen waarmee de prehistorische mens zich al wist uit te drukken.

In dit hoofdstuk komen (vooral) schilderkunst en grafiek aan bod, maar er bestaan nog tal van andere tweedimensionale kunstwerken.

2 Schilderkunst

Schilderkunst is een beeldende kunst waarbij lijnen en kleuren met verf aangebracht worden op een plat vlak. Dat klinkt misschien als een heel ruime definitie, maar zowel de manieren om dat te doen als de soorten verf en mogelijke ondergronden zijn ontelbaar.

2.1 Enkele schildertechnieken op basis van materiaal

2.1.1 Fresco

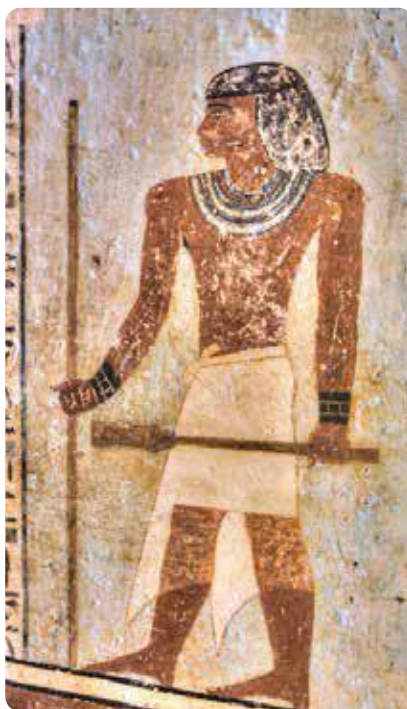
De term fresco verwijst zowel naar de muur- en plafondschildering als naar de eeuwenoude schildertechniek.

Fresco's werden al gemaakt door de Egyptenaren, Grieken, Etrusken en Romeinen. Aan het begin van de middeleeuwen werd de techniek echter in sommige delen van Europa minder gebruikt. Het was de Italiaanse schilder **Giotto di Bondone** (1266-1337) die de frescotechniek nieuw leven inblies.

In de renaissance bereikte de

frescoschilderkunst

haar hoogtepunt met werken van beroemde kunstenaars als **Piero della Francesca** (1415-1492), **Michelangelo Buonarroti** (1475-1564) en **Rafaël** (1483-1520).

Fresco van Sarenput II in zijn graf in Aswan, Egypte, 12e dynastie (1976-1794 v.C.)

Fresco van een visser, Akrotiri, Santorini, 1600-1500 v.C.

De term fresco komt uit het Italiaans en betekent 'vers'.

De techniek *al fresco* bestaat dan ook uit schilderen op vers aangebracht, nat pleisterwerk, waardoor de pigmenten geabsorbeerd worden door het pleister. Voordat de kalk wordt aangebracht, schetst de kunstenaar met houtskool de gewenste afbeelding. Na het aanbrengen van de natte kalklaag blijft de tekening zichtbaar onder de witte kalk en brengt de schilder de schildering aan.

Dagdelen bij Gentile da Fabriano, Palazzo Trinci, Loggia di Romolo e Remo, 1411

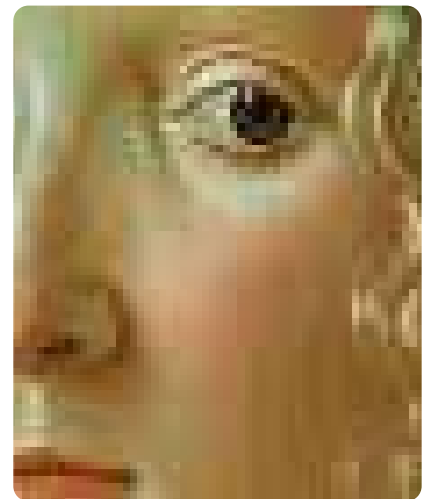
Omdat de ondergrond vochtig moet zijn, kan een schilder per dag slechts een van tevoren afgemeten stuk van de muur beschilderen. Dat heet een **giornata** of **dagdeel**. Die dagdelen hebben een beperkte afmeting, afhankelijk van hoeveel de frescoschilder in één dag kan schilderen. Ze zijn ook heel wisselend van vorm en omvang.

1. Waarom zijn de dagdelen niet altijd even groot?

2.1.2 Tempera

In de middeleeuwen en vroegrenaissance werkten de meeste kunstschilders, zoals **Sandro Botticelli** (1445-1510) en **Andrea Mantegna** (1431-1506) met tempera, een mengsel van pigment (fijngemalen kleurstof) en verdund eigeel. Het woord tempera komt dan ook van het Latijnse *temperare*, dat mengen betekent.

Het mengsel van eigeel en pigmenten leverde een dunne, goed hechtende, maar vooral ook sneldrogende verf op. Dat maakte het schilderen met tempera best moeilijk. Het kon slechts in kleine porties gemaakt en verwerkt worden. Tempera was bovendien niet transparant.

Davide Ghirlandaio, Selvaggia Sasseti, ca. 1487 (detail)

2.1.3 Olieverf

Sandro Botticelli was de laatste grote schilder die volledig met tempera schilderde. Steeds meer Italiaanse schilders begonnen te experimenteren met pigment en (lijn)olie. In de Nederlanden werd de schildertechniek met olieverf al geperfectioneerd door **Jan Van Eyck** (1390-1441). Hij bracht in zijn werk verschillende (dunne, doorschijnende) lagen aan, waardoor die meer diepte en realisme kregen. Het gebruik van olieverf leverde duidelijk een aantal grote voordelen op en werd dan ook snel overgenomen door andere Vlaamse Primitieven, zoals **Rogier van der Weyden** (ca. 1400-1464) en **Hans Memling** (ca. 1433-1494).

Olieverf droogt langzaam, zodat er lang aanpassingen in de voorstelling kunnen worden aangebracht. Een dergelijke wijziging tijdens het schilderen van het originele werk is een **pentimento**. Pentimenti zijn in het afgewerkte schilderij vaak onzichtbaar voor het blote oog, maar kunnen aan het licht komen door onderzoek met röntgenstraling of door vergelijking van het schilderij met de originele ondertekening. Die kan soms zichtbaar worden gemaakt dankzij onderzoek met infraroodlicht.

- Bekijk het olieverfschilderij van de Venetiaanse schilder Titiaan (ca. 1490-1576) en de bijbehorende ondertekening. Welke verschillen merk je op?**

Titiaan, De triomf van de liefde, ca. 1543-1546

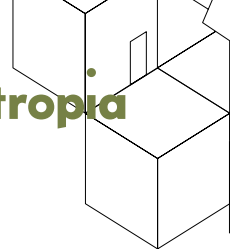
Röntgenfoto

.....

.....

.....

3 Grafiek

Grafiek of prentkunst is een verzamelnaam voor alle soorten kunst die door middel van een afdruktechniek worden gemaakt.

Drukken is het overbrengen van drukinkt op een te bedrukken materiaal, met behulp van een drukvorm en een drukkracht. Er zijn vier **klassieke druktechnieken**: hoogdruk, diepdruk, vlakdruk en doordruk.

Omdat de prenten of afdrukken worden gemaakt met een druktechniek, is het mogelijk het afdrukproces te herhalen. Daardoor bestaan er vaak meerdere afdrukken met dezelfde afbeelding. Dat wordt de **reproduceerbaarheid** van het kunstwerk genoemd.

3.1 Hoogdruk

Hoogdruk is de oudste vorm van drukken. De tekening wordt verhoogd aangebracht op de drukvorm. In het begin werd daarvoor hout gebruikt. Daarom is sprake van **houtgravures** en **houtsnedes**.

3.2 Diepdruk

Bij diepdruk wordt het drukbeeld verdiept aangebracht. De hele drukvorm wordt voorzien van een inktlaag. Die wordt vervolgens afgestroken, zodat de inkt alleen in de verdiepte delen blijft zitten.

Een bekende toepassing van diepdruk is de **ets**, de opvolger van de **gravure**, waarbij de lijn met kracht in het metaal werd gesneden. De etser moet ermee rekening houden dat de afdruk in spiegelbeeld zal staan.

3.3 Vlakdruk

Bij vlakdruk liggen de af te drukken delen op gelijke hoogte met de niet af te drukken delen. Er worden twee stoffen gebruikt die elkaar afstoten: water en vet. Eerst wordt de drukplaat vochtig gemaakt, waarbij de gladde delen van de drukplaat het water afstoten en de ruwere delen het water aantrekken. Daarna wordt de plaat geïnk, waarbij het water op de ruwere delen de vette inkt afstoot. Vervolgens kan de afbeelding worden gedrukt. Ook hier staat de afdruk in spiegelbeeld.

3.4 Doordruk

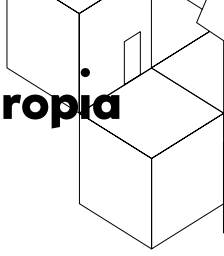
Bij doordruk drukt de inkt door de open delen van de drukvorm.

Een voorbeeld van doordruk is de **zeefdruk**. Die techniek wordt gebruikt voor meerdere grafische doeleinden, zoals affiches en kunstdrukken, maar ook textielbedrukking.

HOOFDSTUK 3

Drie- dimensionale kunst

1 Materiaalkeuze en techniek

Techniek komt van het Griekse woord *technè*, wat kunst of kundigheid betekent. In die zin werd techniek oorspronkelijk als de essentie van kunst gezien. Toch is er een verschil: een vakman past ook techniek toe (bv. houtbewerking), maar een vakman is nog geen kunstenaar. Het verschil zit in de creativiteit en de vrijheid die de kunstenaar zich toe-eigent (om van regels af te wijken).

De kunstenaar realiseert zijn ideeën door een bewuste keuze voor bepaalde materialen en technieken. Kunstwerken die vervaardigd zijn uit hetzelfde materiaal kunnen onderling toch grote verschillen vertonen. De bedrevenheid waarmee de kunstenaar het materiaal bewerkt en manipuleert naar zijn idee, getuigt van zijn creatieve vaardigheid.

2 Ruimte overwelden

Al sinds zijn bestaan creëert de mens ruimten om in te verblijven, om zich te beschermen, om het zich aangenaam te maken. Bouwkunde ontstaat zodra de mens de ruimte tussen twee muren gebruikt en die probeert te overkappen. Naast de overwelving spelen factoren als lichtinval, kleuren, gebruikte materialen ... een rol bij het creëren van ruimten.

3 Plastiek: ontstaan van volume

Volume ontstaat niet alleen wanneer de ruimte tussen muren overbrugd moet worden. Het kunstwerk van Arne Quinze (p. 36) toont de noodzaak aan van een ruimer en breder begrip, dat wijst op alle technieken om driedimensionale kunstvoorwerpen te maken. De term **plastiek** gaat over alle objecten met volume.

Plastiek komt oorspronkelijk van het Griekse woord *plassein*, wat kneden of modelleren betekent. De term sculptuur daarentegen vindt zijn oorsprong in het Latijnse *sculpere*, wat kappen of beitelen betekent. We hanteren intussen een ruimere betekenis voor de term plastiek.

Driedimensionale kunstwerken kunnen ingedeeld worden volgens de aard van het volume: reliëf en *ronde bosse* of het vrijstaande beeld. **Reliëf** komt van het Italiaanse woord *rilievo* of *rilevare*, wat 'omhoog laten komen' betekent. Via reliëf creëert de kunstenaar een overgang van twee- naar driedimensionale kunst.

Wanneer de plastiek uiteindelijk een vrijstaand beeld wordt dat langs alle kanten kan worden bekeken, wordt het een **ronde bosse**.

Alle kunstobjecten die onder de categorie plastiek vallen, zijn ook onder te verdelen volgens een ander principe. Volume ontstaat door materiaal weg te nemen (kappen of snijden), door materiaal toe te voegen (boetsen of modelleren) of door elementen samen te voegen (assembleren).

3.2 Materiaal wegnemen

Michelangelo noemde het creëren van een beeld door materiaal weg te nemen *per forza di levare*, waarmee hij bedoelde: in steen of hout snijden of kappen.

3.2.1 Steen

Michelangelo, Bebaarde slaaf, 1530

Michelangelo, Atlas slaaf, 1520-23 (?) + detail

Zandsteen, marmer, hardsteen of arduin en graniet zijn steensoorten die verschillende hardheden bezitten, waarmee de kunstenaar wordt geconfronteerd of waarvan hij zijn keuze zal laten afhangen. Bij het bewerken van steen kapt de sculpteur het materiaal van een grove naar een steeds fijnere toestand met verschillende soorten beitels.

3. Duid op de detailafbeelding van de slaaf zowel de sporen van de beitels als de boorgatjes aan.

Beide sporen duiden op de **non finito**-staat van het kunstwerk.

4. Vergelijk het beeld van de *Stervende Galliër* met de *Slaven* van Michelangelo.

- Wat is er bijzonder aan de oppervlakte van het beeld?

.....
.....

- Hoe heeft de kunstenaar dat effect bekomen?

.....

De kunstenaar gebruikt voor dat effect slijpstenen, schuurlinnen en schuurpoeders.

Anoniem (Capitolijnse musea, Rome), Stervende Galliër, 323-331, voorzijde en achterzijde

3.2.2 Hout

5. **Bekijk de afbeeldingen van houten kunstwerken.**
Welke verschillen ervaart de kunstenaar bij het werken met hout in vergelijking met steen?

.....

.....

.....

Donatello, Maria Magdalena, 1453-55 + detail

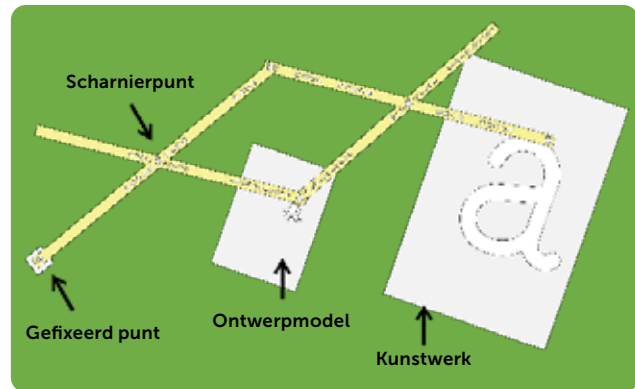

Anoniem (Utrecht), Elisabeth van Hongarije, 1475-1499, voorzijde en achterzijde

Kunstenaars gebruikten aanvankelijk hout uit de eigen regio. Tot de 16e eeuw was dat in onze contreien hoofdzakelijk eik. In de 17-18e eeuw kwamen er soms ook exotische houtsoorten bij. Afhankelijk van de houtsoort kan de elasticiteit of taaiheid bij het bewerken ervan verschillen. De nervenstructuur bepaalt mee het effect van het kunstwerk.

Wanneer de kunstenaar zelf het model levensgroot in steen uithouwt, is er sprake van **taille directe**. Als zijn ateliermedewerkers dat uitvoeren, heet dat **taille indirecte**. Bij **taille indirecte** brengen ateliermedewerkers het kleine originele model (in was, terracotta, gips ...) over naar het steenblok. De term wordt ook gebruikt om aan te duiden dat het kleine model mechanisch overgebracht wordt naar het uiteindelijke kunstwerk op groot formaat.

Daarvoor gebruiken kunstenaars instrumenten, zoals passers en een pantograaf, die ervoor zorgen dat de verhoudingen correct worden overgenomen op het grote beeld. De **pantograaf** steunt op de theorie van de congruente hoeken. Het instrument heeft de vorm van een parallellogram, waarvan het uiteinde van het eerste been gefixeerd wordt en het uiteinde van het tweede been mee beweegt met het middelste scharnierpunt.

3.3 Materiaal toevoegen

Per forza di porre is wat Michelangelo de plastiek noemde, die ontstaat door materiaal toe te voegen. Dat kan door boetseertechnieken, maar ook door giettechnieken. Daarbij is er meer gelegenheid om correcties aan te brengen tijdens het proces (in tegenstelling tot het weggakppen of -snijden van materie). Het beeld wordt vaak ondersteund door een **geraamte** of **armatuur**.

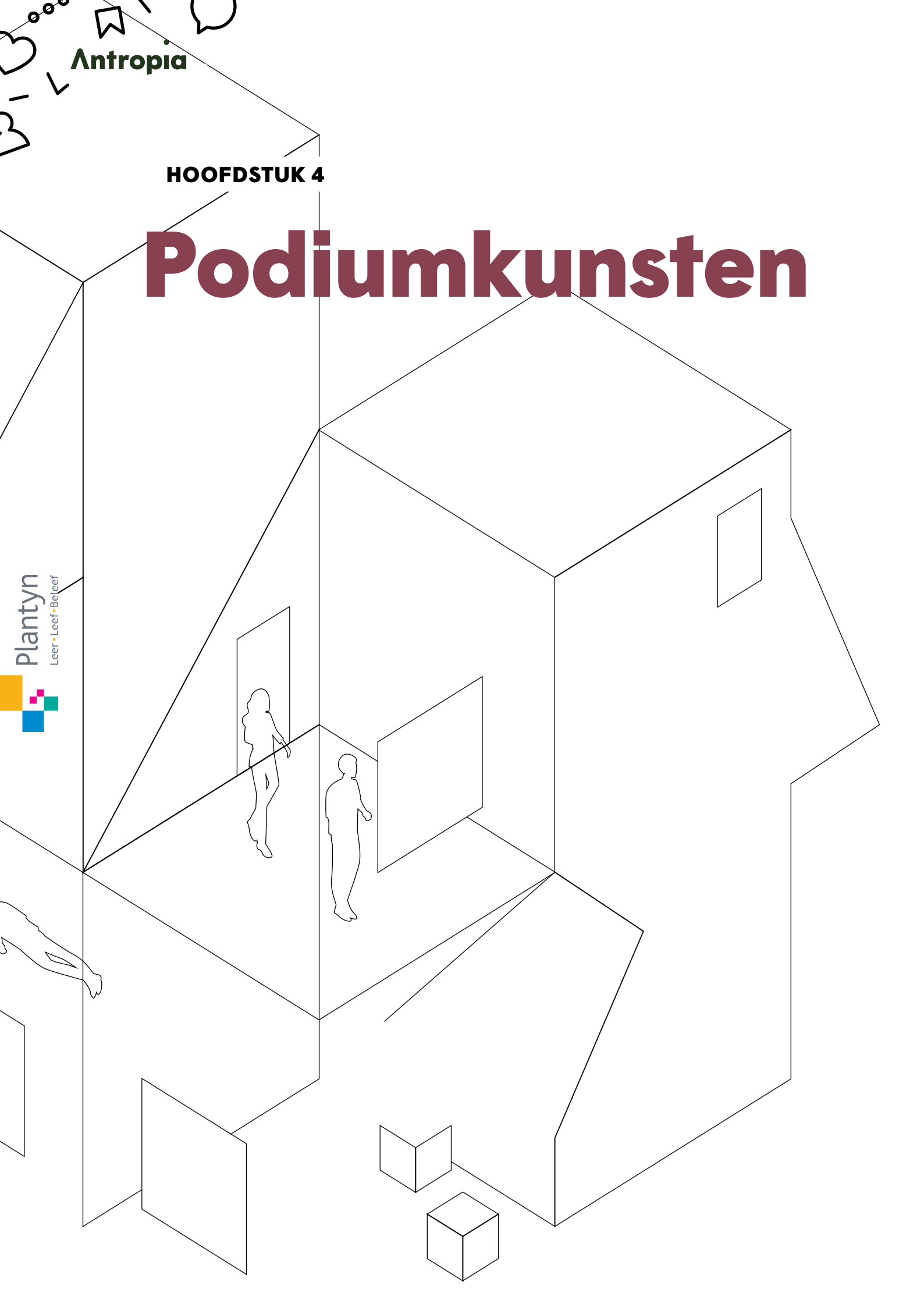
3.3.1 Boetseertechnieken

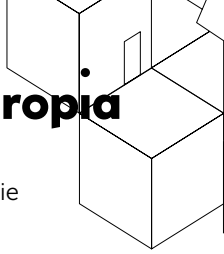
De kunstenaar kan warm of koud boetseren of modelleren. **Koud modelleren** kan met stucco en papier-mâché.

3.3.2 Giettechnieken

HOOFDSTUK 4

Podiumkunsten

De podiumkunsten zijn een verzamelnaam voor alle live-uitvoeringen van verschillende aard, die toeschouwers kunnen bijwonen.

1. Wat valt er onder de podiumkunsten?

.....

.....

2. Wie zijn de medewerkers en uitvoerders van de podiumkunsten?

.....

.....

De groep mensen die samenwerkt om een podiumproductie tot een goed einde te brengen, is enorm divers. Tot de podiumkunsten behoren ook het decorontwerp, het kostuumontwerp, de belichting en de geluidstechniek. De **crew** is de naam voor het hele productieteam achter de schermen.

1 Belichting en geluidstechniek

De belichting is een wezenlijk onderdeel van een podiumspektakel. De spots of schijnwerpers zorgen ervoor dat de aandacht van het publiek naar de plaats van de actie gaat. Een nauwe samenwerking van de lichttechnicus met de regisseur, de choreograaf en de podiumartiesten is noodzakelijk, zodat de artiesten in de *spotlight* gaan staan. Een goed gerichte zijdelingse belichting resulteert in een mooie **slagschaduw** op de scène. Een sterk tegenlicht zorgt voor een mooi **silhouet** tegen de achtergrond. Door een filter aan te brengen over de lichtspot, kan de belichting van kleur veranderen.

3. Bekijk de afbeeldingen.

- Noteer bij elke afbeelding het lichteffect.

.....

.....

THEMA 2

Context & functies

HOOFDSTUK 5

De kunstenaar en zijn wereld

Geen enkele kunstenaar creëert zijn leven lang op dezelfde wijze kunstuitingen. De stijl en techniek van elke kunstenaar evolueren over de jaren heen. Tijdens zijn levenswandel ondergaat de kunstenaar verschillende invloeden, zowel maatschappelijke (bv. technologische vernieuwingen) als persoonlijke (bv. bepaalde ervaringen of ontmoetingen). Vaak zijn kunstuitingen ook reflecties van innerlijke gemoedstoestanden en kunnen bepaalde levensgebeurtenissen een kunstenaar en zijn **oeuvre** beïnvloeden. We kunnen in dat verband spreken van de **microcontext**.

1 Rembrandt van Rijn

1.1 Veelzijdige kunstenaar

Tijdens de 17e eeuw kende de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden een ware bloeiperiode op het vlak van handel, wetenschap en kunsten. Aan het begin van die Nederlandse Gouden Eeuw werd in de stad Leiden **Rembrandt van Rijn** (1606-1669) geboren. Na een schildersopleiding vestigde Rembrandt zich in 1631 in Amsterdam, de bakermat van de Nederlandse Gouden Eeuw.

Rembrandt, Zelfportret met baret en opengesperde ogen, 1630

In tegenstelling tot veel Europese landen, waar kunstenaars in dienst werkten van de Katholieke Kerk, was de Gereformeerde Kerk aan het begin van de 17e eeuw in de noordelijke Nederlanden geen opdrachtgever. De economische bloei in de handelsstad Amsterdam had er evenwel voor gezorgd dat veel rijke kooplieden die taak opnamen en bij Rembrandt werken bestelden. In die zin was Rembrandt de eerste kunstenaar die werkte voor de vrije markt. Zijn uitzonderlijke talent kwam al snel bovendien en maakte dat hij de meestgevraagde **portretschilder** uit zijn tijd was. Hij schilderde ruim vier jaar lang gemiddeld één portret per maand.

Zo kreeg hij in 1631 de opdracht van de bekende chirurg en latere burgemeester van Amsterdam Nicholaes Tulp om zijn eerste groepsportret te schilderen, *De anatomische les van dr. Tulp* (1632). Hij was toen 26 jaar.

1. Bekijk het werk.

- Illustreer deze uitspraak: 'Rembrandt laat je kijken naar een verhaal waar gevoel en beweging in zitten.'

.....
.....
.....
.....

- Tot welke kunstperiode (stroming) behoort het werk?

.....

- Toon op basis van de beeldcomponenten aan dat Rembrandt uitzonderlijk getalenteerd was.

.....
.....

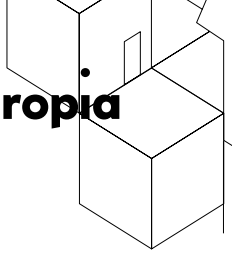

Rembrandt, De anatomische les van dr. Tulp, 1632

HOOFDSTUK 6

Het kunstwerk in de wereld

1 Inbedding van kunst

Kunst ontstaat nooit in een vacuüm, maar is een product van en ingebed in een samenleving. Zelfs kunstenaars die zich met hun werk proberen af te zetten van de samenleving of er bewust afstand van nemen, worden erdoor bepaald. In alle tijden en op alle plaatsen is er m.a.w. sprake van een **maatschappelijke, economische, culturele en religieuze** inbedding van kunst. Dat is de **macrocontext** van de kunst.

1. **Analyseer de onderstaande voorbeelden om die inbedding beter te begrijpen. Omschrijf de inbedding telkens zo concreet mogelijk.**

MAATSCHAPPELIJKE INBEDDING

Hippies / flowerpower

Eind jaren '60 – begin jaren '70

Flowerpower was in de late jaren 60 en vroege jaren 70 een artistieke jeugdcultuur uit de VS. De mensen die deel uitmaakten van die subcultuur werden ook wel *hippies* genoemd. Ze leefden vaak in communes, rookten wiet en luisterden naar psychedelische muziek. Ze protesteerden tegen de oorlog in Vietnam, honger en armoede in de wereld, en waren voorstanders van geweldloosheid, verdraagzaamheid en liefde. Het muziekfestival van Woodstock in 1969 vormde een hoogtepunt van de flowerpowerbeweging.

Punk

Midden jaren '70

In de jaren 1970 reageerden de punkers tegen de maatschappelijke en economische crisis. Een belangrijke factor was het *no future*-idee van de Britse jeugd. Zeker na de oliecrisis van 1973 heerste er massale werkloosheid onder jongeren. Ze uitten hun verzet met een agressieve en non-conformistische kledingstijl maar ook via harde muziek. Hun teksten barstten van opstandigheid en zwarte gal over de hypocrisie van de overheid. De single *Anarchy in de U.K.* van *The Sex Pistols* wordt gezien als de typerende plaat van de punkbeweging.

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ECONOMISCHE INBEDDING

Joseph Haydn (1732-1809)

Oostenrijks componist

Artikel 2 uit het contract tussen vorst Esterhazy en Joseph Haydn

Joseph Haydn zal als huisofficier aangezien en behandeld worden. Zijne hoogvorstelijke Doorluchtigheid heeft in hem het genadige vertrouwen, dat hij zich, zoals dat een eerbaar huisofficier past, verstandig zal gedragen, dat hij tegen de ondergeschikte musici niet brutaal, maar bescheiden zal zijn, rustig ook en eerlijk. Wanneer men muziek zal maken voor zijne hoogheid zal hij met zijn ondergeschikten altijd in uniform verschijnen, met witte kousen en wit hemd. Hij zal gepoederd zijn en een staartpruik dragen ofwel het haar opgestoken hebben. Hij en zijn ondergeschikten zullen echter absoluut gelijk zijn.

Demey, J., & Dhont, R. C. F. (1974). Ons verleden in documenten: bronnen vanaf de oudste tijden tot de Franse revolutie. Lier: Van In.

Adele (1988)

Britse popzangeres

Adele @Adele · 24 m

I was certainly nowhere near where I'd hoped to be when I first started it nearly three years ago. Quite the opposite actually. I rely on routine and consistency to feel safe. I always have. And yet there I was knowingly – willingly even, throwing myself into a maze of absolute mess and inner turmoil! [...]

And so, I'm ready to finally put this album out.

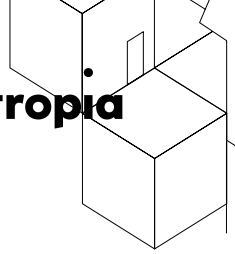
It was my ride or die throughout the most turbulent period of my life. When I was writing it, it was my friend who came over with a bottle of wine and a takeaway to cheer me up. My wise friend who always gives the best advice. Not to forget the one who's wild and says 'It's your Saturn rising babes fuck it, you only live once'. The friend who'd stay up all night and just hold my hand while I'd sob relentlessly and take me somewhere I said I didn't want to go but just wanted to get me out the house for some vitamin D. That friend who snuck in and left a magazine with a face mask and some bath salts to make me feel loved while inadvertently reminding me not only that what month it actually was, but that I should probably exercise some self-care!

And then that friend who no matter what, checked in on me even though I'd stopped checking in with them, because I'd become so consumed by my own grief. I've painstakingly rebuilt my house and my heart since then and this album narrates it.

Home is where the heart is x

17 24 56 4

.....
.....
.....
.....
.....

CULTURELE INBEDDING

Ospedale degli Innocenti

15e eeuw

Filippo Brunelleschi, Ospedale degli Innocenti, Firenze, 1419-1445

Casa Batlló

19e eeuw

Antoni Gaudí, Casa Batlló, Barcelona, 1877 (renovatie 1904)

.....
.....
.....
.....

Australië

Scandinavië

.....
.....
.....

RELIGIEUZE INBEDDING

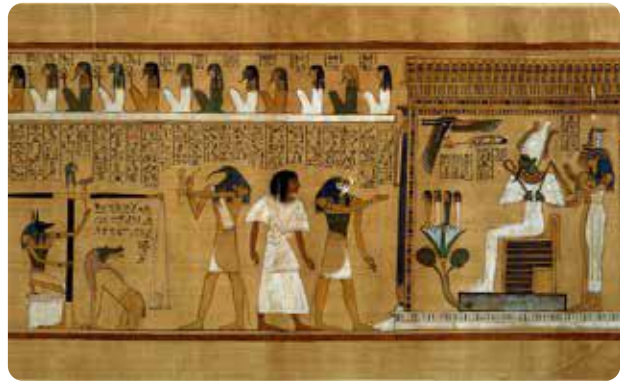
Aniconisme in de islamkunst

Koraninscripties op de Bara Gumbad-moskee in India

In de islamkunst komen voorstellingen van mensen of dieren maar beperkt voor. Hoewel de Koran alleen een verbod op afgoderij bevat, schrijven verschillende islamitische overleveringen en de uitspraken van Mohammed wel een verbod op afbeeldingen van levende wezens voor. Het aniconisme (de afwezigheid van afbeeldingen) is daardoor een van de kenmerken van islamkunst. Het leidt er o.m. toe dat moskeeën vaak met kalligrafie en geometrische patronen versierd zijn en zelden met voorstellingen van tafereelen uit de Koran.

Aspectivisme in de Egyptische kunst

Afbeelding uit het dodenboek van Hoenefer, ca. 1300 v.C.

In de Egyptische kunst was er geen belangstelling voor de juiste anatomische weergave van het menselijk lichaam. Ruimte werd tweedimensionaal uitgedrukt. Die vorm van afbeelden, waarbij verschillende onderdelen van een object tegelijkertijd worden belicht, heet aspectivisme. Perspectief was de Egyptenaren niet onbekend, daar zijn voorbeelden van. In de regel gebruikten ze het echter niet. Het was naar hun opvatting een vertekening, een verminking of zelfs een ontkenning van de werkelijkheid. Daarom worden hoofden van de zijkant afgebeeld. De torso wordt frontaal geschilderd, terwijl de heup juist weer zijwaarts gedraaid is, zodat beide benen volledig getekend kunnen worden. De voeten worden ook altijd van de zijkant geschilderd. Zo zie je de vorm van de hele voet het best. In hun magische denken zou een voet in vooraanzicht geschilderd, met gebruik van de verkorting, kunnen resulteren in een korter voetje in het hiernamaals.

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Ga nu voor elke inbedding op zoek naar een eigen voorbeeld.

2 Schoonheidsidealen en conventies

Omdat kunstwerken vaak spiegels zijn van de samenleving, kunnen ze ook gebruikt worden als bron. Ze kunnen iets bijbrengen over de periode waaruit ze stammen. Dat is zeker het geval voor schoonheidsidealen, die heel sterk gebonden zijn aan tijd en ruimte.

2.1 Westerse lichamelijkeid en schoonheid

2. Bekijk de afbeeldingen grondig.

Peter Paul Rubens, De drie gratiën

Domenico Ghirlandaio,
Wederopstanding van een jongen
(detail)

Maurice Quentin de La Tour,
Zelfportret

Leonardo da Vinci, Ginevra de'
Benci

Onbekend, De discuswerper

Gian Lorenzo Bernini, David

Onbekend, Capitolijsse Venus

Alexis Joseph Perignon, Elizaveta Bariatinsky

Hans Holbein, Henry VIII

- Welke verschillen in lichamelijke schoonheidsidealen zijn je opgevallen?

.....

.....

.....

.....

- Probeer de afbeeldingen chronologisch te ordenen in het kader. Zoek, indien nodig, de specifieke datering van het kunstwerk op.

1e-2e eeuw	15e eeuw	16e eeuw	17e eeuw	18e eeuw	19e eeuw		

2.3 Conventies

Conventies zijn gangbare of verwachte manieren van handelen binnen een groep of gemeenschap. Die bestaan uiteraard ook in de wereld van kunst en cultuur.

Sommige conventies zijn min of meer algemeen geldend. Zo is een strijkkwartet niet samengesteld uit vier willekeurige strijkinstrumenten, maar schrijft de conventie voor dat het twee violen, een altviool en een cello zijn. De meeste conventies in de kunst zijn echter heel tijdsgebonden, zoals de schoonheidsidealen aantonen.

Veel kunstenaars volgden en volgen in grote lijnen de vaak ongeschreven regels die geldig zijn. Maar er zijn ook kunstenaars die net proberen de geldende artistieke conventies bewust te **doorbreken**. Op die manier ontstaan soms nieuwe kunststromingen. Een nieuwe generatie kunstenaars veroorlooft zich vrijheden ten opzichte van een oudere stroming en verwerpt de conventies van die eerdere benadering. Dat gebeurt vaak niet zonder slag of stoot. Controversiële kunstwerken hebben in het verleden al meermaals geleid tot heuse schandalen. Net omdat de waarden en normen van tijd tot tijd verschillen, is het vandaag soms moeilijk te begrijpen waarom sommige werken destijds zoveel weerstand oproepen.

Toch zijn er altijd ook pogingen geweest om de populaire cultuur dichter bij de elitecultuur te brengen. Zo probeerde de **romantiek** (ca. 1790-1850) al volksmuziek in het gangbare repertoire van de 'echte muziek' te integreren.

In 1917 zond **Marcel Duchamp** (1887-1968) een urinoir als kunstwerk in voor een juryloze expositie in New York. Hij signeerde het met *R. Mutt 1917*. Hoewel het door de organisatie geweigerd werd, was een object uit het dagelijks leven daarmee opeens kunst geworden. Duchamp noemde het een **readymade** of **objet trouvé**, een beeldhouwwerk dat al gemaakt was.

Vandaag wordt het werk nog altijd beschouwd als het beginpunt van de conceptuele kunst en Duchamp als de vader van de moderne kunst. Alleen wordt er steeds meer van uitgegaan dat niet Marcel Duchamp, maar een vrouwelijke kunstenaar schuilgaat achter de naam R. Mutt. Sommige kunstcritici zijn er zelfs van overtuigd dat het de Duitse excentrieke barones en avant-gardekunstenaar Elsa von Freytag-Loringhoven was die de beroemde *Fountain* bedacht heeft.

M. Duchamp (of E.von Freytag-Loringhoven?), *Fountain*, 1917

Na de **Tweede Wereldoorlog** kwam de democratisering van de samenleving in een stroomversnelling. Onderwijs werd toegankelijk voor iedereen, er was een groeiende sociale mobiliteit en een toenemende emancipatie van groepen die zich voorheen onder aan de ladder bevonden (arbeiders, vrouwen, jongeren en minderheden). Ook (hoge) kunst werd steeds meer voor iedereen bereikbaar.

In de jaren '50-'60 van de 20e eeuw ontstond een nieuwe kunststroming waarbinnen de massacultuur en massaconsumptie de hoofdtoon voerden.

5. Welke stroming was dat?

.....

6. Leg uit hoe die stroming de groeiende democratisering nog stimuleerde.

.....

.....

.....

.....

.....

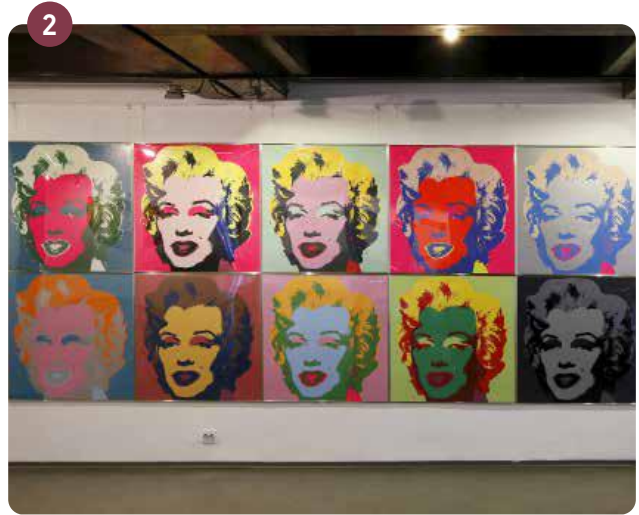
Vertegenwoordigers van de popart waren Roy Lichtenstein, Andy Warhol en George Segal.

Roy Lichtenstein (1923-1997) haalde regelmatig zijn inspiratie uit kranten en tijdschriften en maakte er heuse schilderijen van, die vandaag in diverse musea hangen. **Andy Warhol** (1928-1987) maakte zeefdrukken van iconen uit de populaire film- en muziekwereld uit de jaren 50, zoals Marilyn Monroe en Elvis Presley. Ook verhief hij massaproducten zoals Campbell soepblikken en Brillo-dozen tot kunst door ze na te maken. **George Segal** (1924-2000) maakte gipsen beelden van mensen die alledaagse dingen deden (de straat oversteken, wachten op een bus, fietsen). Ook de Amerikaanse kunstenaar **Keith Haring** (1958-1990) zette *low culture* om tot *high art*.

7. Bekijk de afbeeldingen.

Roy Lichtenstein, Crying Girl, 1963

Andy Warhol, Marilyn, 1967

Keith Haring aan het werk, 1986

Tentoonstelling Keith Haring, Kunsthal Nederland, 2015

- Op welk medium baseerde Roy Lichtenstein zijn werk?

.....

- Wie beeldde Andy Warhol hier af?

.....

- Hoe zette Keith Haring *low culture* om tot *high art*?

.....

Funcities van kunst

Kunst kan verscheidene functies in onze samenleving uitoefenen. Het gaat vaak om een expliciete bedoeling die de kunstenaar of de opdrachtgever in het kunstwerk legt. Toch hoeft dat niet altijd het geval te zijn. In de praktijk kan één kunstwerk zelfs verschillende functies tegelijk uitoefenen. Daarnaast kunnen de functies bekeken worden vanuit het standpunt van het publiek. We kunnen op zoek gaan naar kunst die ons ontspant, iets bijleert, troost biedt ... Verder kan de functie ook wijzigen door de tijd heen.

1 Filosofische functie

De Poolse kunstenaar **Miroslaw Balka** (1958) wil ons bewust doen nadenken met zijn kunstwerk *How it is*. In 2009 plaatste hij een gigantische container van 30 meter lang in de *Turbine Hall* van *Tate Modern* in Londen. Die was binnenin volledig zwart geschilderd en bekleed met een zacht materiaal. Nieuwsgierige bezoekers stapten binnen, maar zagen al gauw geen hand voor ogen. De volslagen duisternis maakte hen bang en onzeker. Bovendien waren ze niet alleen in de container. Ze konden de andere bezoekers horen, ruiken en voelen.

Miroslaw Balka, *How it is*, 2009

1. Welke vragen zouden de bezoekers zich kunnen stellen?

.....

.....

Kunst kan ons uit onze dagelijkse ervaringen halen, waarin we vaak niet de tijd hebben om bij de dingen stil te staan. Kunstenaars kunnen die **filosofische** of **reflectieve** functie bewust nastreven. De Oostenrijkse filmregisseur **Michael Haneke** (1942) zegt in dat verband dat hij de kijkers via zijn kunst niet wil verlichten of hun een bepaalde visie wil opleggen, maar hen wil dwingen om zich vragen te stellen.

3. Waarom gebruikte de Kerk beeldende kunst?

.....
.....

Wanneer een kunstwerk als doel heeft om iets bij te leren, heeft het een **educatieve** of **didactische functie**.

2.2 Spiegelfunctie

De Amerikaanse muzikant **Bruce Springsteen** (1949) beschrijft in zijn songteksten vaak de tijdsgeest van de Amerikaanse samenleving. Zo bevat het nummer *My Hometown* veel verwijzingen naar de moeilijke jaren 1980.

4. Lees de songtekst van het nummer. Geef vier concrete voorbeelden van de tijdsgeest van de jaren 1980 in de Amerikaanse samenleving.

.....
.....
.....
.....

Bruce Springsteen

I was eight years old
And running with a dime in my hand
To the bus stop to pick
Up a paper for my old man
I'd sit on his lap in that big old Buick
And steer as we drove through town
He'd tousle my hair
And say, 'son, take a good look around
This is your hometown'

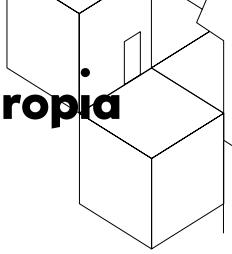
In '65 tension was running high
At my high school
There was a lot of fights
Between the black and white
There was nothing you could do
Two cars at a light on a Saturday night
In the back seat there was a gun
Words were passed in a shotgun blast
Troubled times had come
To my hometown

Now Main Street's whitewashed windows
And vacant stores
Seems like there ain't nobody
Wants to come down here no more
They're closing down the textile mill
Across the railroad tracks
Foreman says, 'these jobs are going, boys
And they ain't coming back
To your hometown'

Last night me and Kate we laid in bed
Talking about getting out
Packing up our bags, maybe heading south
I'm thirty-five, we got a boy of our own now
Last night I sat him up behind the wheel
And said, 'son, take a good look around
This is your hometown'

Uit: Born in the USA (1984)

Kunst kan worden gebruikt om duidelijk te maken wat er leeft in de maatschappij, welke ideeën er spelen, hoe bepaalde perioden worden beleefd en hoe mensen zich gedragen. Dat wordt de **spiegelfunctie** genoemd.

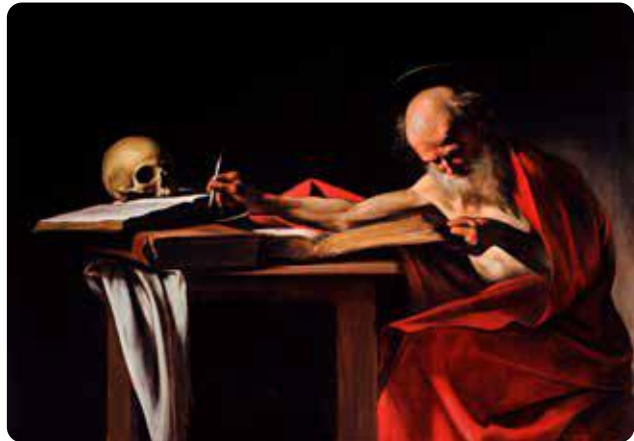
2.3 Moraliserende functie

5. Bekijk de afbeelding. Welk symbool herinnert aan onze sterfelijkheid?

.....

In kunst zijn soms één of meerdere symbolen te zien die de mens herinneren aan zijn sterfelijkheid. Dat thema of motief wordt *memento mori* genoemd. Die Latijnse spreuk betekent letterlijk *gedenk te sterven*.

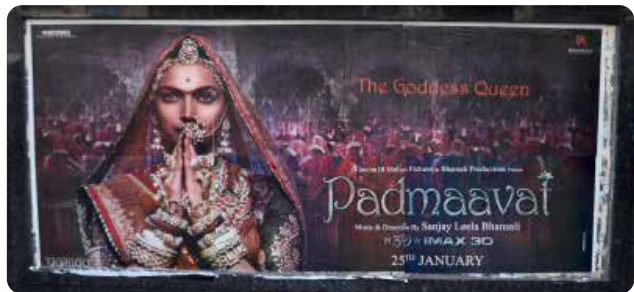
Wanneer kunst een les wil leren of wil oproepen tot een beter leven, is er sprake van de **moraliserende functie**.

Caravaggio, Schrijvende Sint-Hiëronymus, 1606

2.4 Diverterende functie

Wanneer kunst doet ontspannen, is er sprake van de **diverterende** of **amuserende functie**. Typische kunstwerken die aan die functie voldoen, zijn films. Niet alleen in de westerse cultuur zijn films een onderdeel van ontspanning. Dat is ook het geval in India. Naar analogie met Hollywood wordt daarom gesproken over **Bollywood**. De term verwijst naar de Indiase stad Bombay, de vroegere benaming voor Mumbai en het kloppende hart van de Indiase filmindustrie. Bollywoodfilms duren doorgaans heel lang en hebben een aantal

Filmposter Padmaavat, India, 2018

2.5 Verbeeldingsfunctie

6. Bekijk de afbeelding.

- Beschrijf wat je ziet op dit kunstwerk.

.....
 .....
 .....
 .....
 .....
 .....
 .....
 .....
 .....

- Wat doet deze kunst met de toeschouwer?

Jheronimus Bosch, De verzoeking van de Heilige Antonius, tussen 1495 en 1515

Kunst kan ons meenemen in een fantasiewereld en op die manier de verbeelding prikkelen. De Nederlandse kunstenaar **Jheronimus Bosch** (1450-1516) was een meester in de creatie van kunstwerken die beantwoorden aan de **verbeeldingsfunctie**.

4 Politieke functie

4.1 Propagandafunctie

Al heel lang gebruiken machthebbers kunst om hun (politieke) boodschap zo goed mogelijk te 'verkopen' en het volk van hun (politieke) macht te overtuigen. Kunstwerken hebben dan een **propagandafunctie**.

De macht etaleren kan op verschillende manieren. Wereldberoemd is farao **Ramses II**, die in de 13e eeuw v.C. regeerde en de grootste en machtigste farao aller tijden wordt genoemd. Zijn bijnaam luidde dan ook Ramses de Grote. Tijdens zijn regeerperiode liet hij heel wat tempels en monumenten bouwen, waarbij hij zichzelf zo vaak en zo groot mogelijk liet afbeelden. Zo telde de Grote Tempel van Abou Simbel binnenin acht metershoge zuilen met zijn gedaante. Daarnaast liet hij voor de voorgevel van de tempel vier reusachtige beelden van zichzelf maken. Elk beeld had een hoogte van 22 meter.

Grote Tempel van Ramses II, Abou Simbel, 13e eeuw v.C.

Naast politieke leiders maakte ook de **Kerk** regelmatig gebruik van de propagandafunctie. Zo lieten pausen staatsieportretten maken om hun prestige hoog te houden. Maar ook op andere manieren wilden geestelijke hoogwaardigheidsbekleders hun prestige tonen.

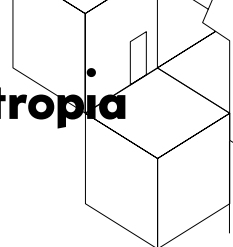
Het **Vaticaan** was een belangrijke opdrachtgever in de **renaissance** en de **barok**. Tijdens een periode van 180 jaar (van 1447 tot 1626) waren meer dan 25 pausen aan de macht. Allemaal probeerden ze om hun stempel te drukken op de wereld en hoopten ze met prestigieuze projecten iets tastbaars van zichzelf na te laten. Voor dat doel werden de beste kunstenaars naar Rome gehaald. Zo kregen de belangrijkste architecten de opdracht om de Sint-Pietersbasiliek te herbouwen en het pauselijk paleis te vergroten en te verfraaien. Daarnaast werden de grootste beeldhouwers en schilders aangesproken. Drie pausen die tijdens de renaissance hun naam voor altijd verbonden hebben met de grootste kunstenaars zijn Sixtus IV, Julius II en Clemens VII.

4.2 Maatschappijkritische functie

De Chinese kunstenaar **Ai Weiwei** (1959) groeide op tijdens de Culturele Revolutie (1966-1976) van Mao, de toenmalige Chinese leider. Studenten werden in die tijd opgeroepen om met geweld tekeer te gaan tegen iedereen die afweek van de juiste politieke lijn. Miljoenen Chinezen werden vervolgd, honderdduizenden kwamen om het leven. Dat tekende Ai Weiwei voor het leven ...

Ai Weiwei

5 Therapeutische functie

De beeldende kunstenaar **Berlinde De Bruyckere** (1964) is een van de bekendste Belgische hedendaagse kunstenaars. Ze exposeerde o.a. in 2013 op de Biënnale van Venetië en in 2014 in het S.M.A.K.

Berlinde De Bruyckere, Kreupelhout, 2013

Kunst kan helpen en in die zin een **therapeutische functie** hebben. De Britse filosoof **Alain de Botton** (1969) zei ooit dat, zoals een dokter het lichaam helpt wanneer dat nodig is, kunst de geest kan helpen. Kunst kan troost bieden bij lijden of verdriet. Dat is ook de rode draad door het oeuvre van De Bruyckere. Volgens haar hebben mensen geen taal meer om elkaar in moeilijke momenten te troosten. Een kunstwerk slaagt daar wel in.

De kunstdiscipline bij uitstek die troost kan bieden bij bijvoorbeeld eenzaamheid of (liefdes)verdriet, is **muziek**. Onderzoek toont aan dat de zelvende werking van muziek zelfs zichtbaar is in de hersenen. Muziek kan twee circuits in het brein activeren, de lage en de hoge route. De lage route zorgt voor een toestand van algemene opwinding en wordt geactiveerd door opzweepende muziek. Rustige muziek, zoals klassieke piano- of vioolmuziek, maar ook filmmuziek en akoestische nummers, activeren de hoge route, die zorgt voor complexe emoties, zoals troost. Het *Adagio* van de Italiaanse componist **Tomaso Albinoni** (1671-1751) is daarvan een treffend voorbeeld.

8. Geef een concreet voorbeeld van troostende muziek.

Naast therapeutisch voor het publiek, kan kunst ook therapeutisch werken voor de kunstenaar. Een mooi voorbeeld daarvan is te vinden bij de Zwitserse beeldend kunstenaar **Adolf Wölfli** (1864-1930). Hij bracht als paranoïde schizofrene patiënt vijfendertig jaar in een psychiatrische instelling door. Zijn oeuvre, meer dan 1450 tekeningen en meer dan 1500 collages, had voor hem een belangrijke therapeutische waarde. Tekenen en schilderen maakten hem rustig. Daarnaast is bekend dat psychotische en schizofrene patiënten gemakkelijker hun problemen kunnen toevertrouwen aan dode materie (zoals papier) dan aan hulpverleners.

Adolf Wölfli, General View of the Island Neveranger, 1911

Wölfli's beeldende kunst wordt beschouwd als een typisch voorbeeld van **outsiderkunst** of **art brut**. Die term duidt op het spontane en onconventionele werk van kunstenaars, die vaak autodidact zijn en buiten het professionele kunstcircuit werken. In de muziekwereld zijn **Daniël Johnston** (1961-2019) en **Wesley Willis** (1963-2003) voorbeelden van outsiderkunstenaars.